

MINISTERUL EDUCAȚIEI
ȘI CERCETĂRII
AL REPUBLICII MOLDOVA

КАТЕРИНА КОЖУХАР НАДІЯ ПРОДАНЮК
ГАННА ЛУПУ ІРИНА ДЕРКАЧ ТЕТЯНА БЕДОНЬКА-КУГАЛ

6

Українська мова і література

Підручник для 6 класу

ȘTIINȚA

MINISTERUL EDUCAȚIEI ȘI CERCETĂRII AL REPUBLICII MOLDOVA

КАТЕРИНА КОЖУХАР • НАДІЯ ПРОДАНЮК
ГАННА ЛУПУ • ІРИНА ДЕРКАЧ
ТЕТЯНА БЕДОНЬКА-КУГАЛ

Українська мова і література

Підручник для 6 класу

Știința, 2024

CZU 811.161.2(075.3)
Y 453

Acest manual este proprietate publică, editat din bugetul de stat, sursa: Ministerul Educației și Cercetării, și transmis cu titlu gratuit.
Manualul școlar a fost elaborat în conformitate cu prevederile Curriculumului la disciplină, aprobat prin Ordinul ministrului educației și cercetării nr. 906, din 17 iulie 2019.
Manualul a fost aprobat prin Ordinul ministrului educației și cercetării nr. 957, din 28.06.2024, ca urmare a evaluării calității metodicо-științifice.

(Denumirea instituției de învățământ)

EVIDENȚA UTILIZĂRII MANUALULUI:

Anul de folosire	Numele și prenumele elevului	Anul de studii	Aspectul manualului	
			La primire	La returnare

Dirigintele clasei verifică dacă numele, prenumele elevului sunt scrise corect.
Elevii nu vor face niciun fel de însemnări în manual.
Aspectul manualului (la primire și la returnare) se va aprecia de diriginte cu unul dintre calificativele: nou, bun, satisfăcător, nesatisfăcător.

ÎNȚREPRINDEREA
EDITORIAL-POLIGRAFICĂ
ȘTIINȚA
str. Academiei, nr. 3; MD-2028, Chișinău, Republica Moldova
tel.: (+373 22) 73-96-16 (anticamera); (+373 22) 73-99-94 (marketing)
(+373 22) 73-99-83 (depozit); fax: (+373 22) 73-96-27
e-mail: prini_stiinta@yahoo.com
www.editurastiinta.md

Responsabile de ediție: Larisa Dohotaru, Natalia Ciobanu
Redactor științific: Ecaterina Cojuhari
Redactor: Liudmila Petighina
Redactor tehnic: Nina Duduciuc
Desene: Ana Evtuşenco
Machetare computerizată și copertă: Iulia Corjan

Surse foto: pexels.com, wikipedia.wordpress.com, freepik.com, pixabay.com

Î.E.P. Știința se obligă să achite deținătorilor de copyright, care încă nu au fost contactați, costurile de reproducere a imaginilor folosite în prezenta ediție.

Toate drepturile asupra acestei ediții aparțin Întreprinderii Editorial-Poligrafice Știința.

Descrierea CIP a Camerei Naționale a Cărții

Українська мова і література : Підручник для 6 класу / Катерина Кожухар, Надія Проданюк, Ганна Лупу [та ін.] ; redactor științific: Ecaterina Cojuhari ; Ministerul Educației și Cercetării al Republicii Moldova. – [Chișinău] : Știința, 2024 (Bons Offices). – 216 p. : il. color.
Editat din bugetul de stat.
ISBN 978-9975-85-467-2.

Tiparul executat la
Casa Editorial-Poligrafică „Bons Offices”
str. Feredeului, 4/6

© Ecaterina Cojuhari, Nadejda Prodaniuc, Ana Lupu, Irina Dercaci, Tatiana Bedonca-Cugal. 2024
© Întreprinderea Editorial-Poligrafică Știința. 2024

ЗМІСТ

Модуль I. СВОЮ БАТЬКІВЩИНУ ЛЮБЛЮ

Вступ. Повторення вивченого в попередніх класах

1. Як не любить цей край? В. Сосюра. «Як не любить той край...»	8
2. Типи і стилі мовлення. Повторення відомостей про текст	10
3. Особливості художнього та наукового стилів мовлення. М. Рильський. «Осінь-маляр із палітрою пишною...»	13
4. Фонетичний принцип української орфографії. В. Симоненко. «Я не бував за дальніми морями».	16
5. Частини мови	18
6. Словосполучення і речення. «Чому в морі є перли і мушлі?»	20
7. Шкільна та життєва ситуація. В. Сухомлинський. «Горбатенька дівчинка»	22

Модуль II. МУДРІСТЬ І ЩАСТЯ

Лексика і фразеологія

8. Групи слів за походженням: власне українські та запозичені слова. «Яйце-райце» (I) (українська народна казка)	24
9. Групи слів за походженням: власне українські та запозичені слова. «Яйце-райце» (II) (українська народна казка)	28
10. Групи слів за вживанням: загальноновживані слова, архаїзми, неологізми. «Микита Кожум'яка» (українська народна казка)	33
11. Групи слів за вживанням: загальноновживані слова, архаїзми, неологізми. «Котигорошко» (I) (українська народна казка)	36
12. Групи слів за вживанням: загальноновживані слова, архаїзми, неологізми. «Котигорошко» (II) (українська народна казка)	39
13. Групи слів за вживанням. Діалектні слова. «Про дівчину-сопілку» (українська народна казка)	42
14. Поняття про фразеологізм. Лексичне значення фразеологізму. «Золотий черевичок» (I) (українська народна казка)	45
15. Джерела фразеологізмів. «Золотий черевичок» (II) (українська народна казка)	48
16. Фразеологізм як член речення. «Ох!» (I) (українська народна казка)	50
17. Повторення вивченого з лексики та фразеології. «Ох!» (II) (українська народна казка)	54
18. Повторення вивченого з лексики та фразеології. «Ох!» (III) (українська народна казка)	56

Модуль III. ЛЮДИНА, ПРИРОДА І Я

Морфологія і орфографія

Звичаї українського народу

19. Самостійні та службові частини мови.	59
20. Іменник як самостійна частина мови: лексичне значення, граматичні ознаки і синтаксична роль.	63
21. Іменник як самостійна частина мови: лексичне значення, граматичні ознаки і синтаксична роль.	65

Джерело мудрості

22. Власні й загальні іменники. 67
23. Власні й загальні іменники. Велика буква у власних назвах.
 Л. Глібов. «Щука» 69
24. Лапки у власних назвах. *Л. Глібов. «Лисиця-жалібниця»* 71
25. Рід як постійна ознака іменника. *Л. Глібов. «Муха й Бджола»* 73
26. Рід як постійна ознака іменника. *Л. Глібов. «Жаба й Віл»*. 74

Пізнаю дивний світ природи

27. Число іменника. *Гр. Тютюнник. «Дивак» (I)* 76
28. Відмінювання іменників. *Гр. Тютюнник. «Дивак» (II)* 78
29. Типи відмін іменників. *Гр. Тютюнник. «Дивак» (III)* 81
30. Типи відмін іменників. *Гр. Тютюнник. «Дивак» (IV)* 84

Через терни до зірок

31. Правопис іменників I-ої відміни.
 С. Васильченко. «Дитинство Шевченка» (I) 86
32. Правопис іменників I-ої відміни.
 С. Васильченко. «Дитинство Шевченка» (II) 89
33. Особливості побудови тексту-опису. Опис приміщення 91
34. Правопис іменників II-ої відміни.
 С. Васильченко. «Дитинство Шевченка» (III) 93
35. Усний твір-опис приміщення на основі особистих вражень
 або за картиною в художньому стилі 97
36. Правопис іменників II-ї відміни.
 Т. Шевченко. «Мені тринадцятий минало» 99
37. Правопис іменників III-ї відміни 100
38. Правопис іменників III-ї відміни.
 Т. Шевченко. «I золотої й дорогої» 102

Я – за добро!

39. Правопис іменників IV-ої відміни. *Є. Гуцало. «Лось» (I)* 103
40. Правопис іменників IV-ої відміни. *Є. Гуцало. «Лось» (II)* 106
41. Відмінювання іменників, що вживаються лише у множині.
 Є. Гуцало. «Лось» (III) 107
42. Відмінювання іменників, що вживаються лише у множині.
 Є. Гуцало. «Лось» (IV) 110

Незабаром Різдво!

43. Основні способи творення іменників.
 М. Гоголь. «Ніч перед Різдвом» (I) 112
44. Основні способи творення іменників.
 М. Гоголь. «Ніч перед Різдвом» (II) 115
45. Не з іменниками.
 М. Гоголь. «Ніч перед Різдвом» (III) 117
46. Письмовий переказ художнього тексту.
 М. Гоголь. «Ніч перед Різдвом» (IV) 121
47. Повторення вивченого про іменник.
 М. Гоголь. «Ніч перед Різдвом» (V) 122

Модуль IV. ЛЮДИНА, ПРИРОДА ТА ВСЕСВІТ

Морфологія і орфографія. Прикметник

48. Прикметник як самостійна частина мови: лексичне значення, граматичні ознаки, синтаксична роль. <i>Б. Грінченко. «Грицько» (I)</i>	125
49. Відмінювання прикметників твердої і м'якої групи. <i>Б. Грінченко. «Грицько» (II)</i>	127
50. Якісні, відносні та присвійні прикметники. <i>Б. Грінченко. «Грицько» (III)</i>	129
51. Усний переказ художнього тексту з елементами опису природи	131
52. Якісні прикметники. Вищий і найвищий ступені порівняння, творення та правопис	132
53. Вищий і найвищий ступені порівняння, творення та правопис	133
54. Письмовий переказ художнього тексту з елементами опису природи	135
55. Відносні прикметники, творення та правопис. <i>С. Черкасенко. «Маленький горбань» (I)</i>	137
56. Відносні прикметники, творення та правопис. <i>С. Черкасенко. «Маленький горбань» (II)</i>	139
57. Відносні прикметники, творення та правопис. <i>С. Черкасенко. «Маленький горбань» (III)</i>	142
58. Письмовий твір-опис природи в художньому стилі на основі особистих вражень або за картиною	144
59. Присвійні прикметники, творення та правопис. <i>В. Земляк. «Тихоня» (I)</i>	146
60. Присвійні прикметники, творення та правопис. <i>В. Земляк. «Тихоня» (II)</i>	148
61. Творення складних прикметників, правопис разом і через дефіс. <i>В. Земляк. «Тихоня» (III)</i>	149
62. Творення складних прикметників, правопис разом і через дефіс. <i>В. Земляк. «Тихоня» (IV)</i>	151
63. Творення складних прикметників. Правопис разом і через дефіс	153
64. Текст-роздум на морально-етичну тему	154
65. Повторення і систематизація вивченого про прикметник	155

Модуль V. СВІТ НАВКОЛО МЕНЕ

Числівник

66. Числівник як самостійна частина мови: лексичне значення, граматичні ознаки, синтаксична роль. <i>О. Вишня. «Геометрія» (I, II)</i>	157
67. Кількісні і порядкові числівники. <i>О. Вишня. «Геометрія» (III)</i>	159
68. Відмінювання і правопис кількісних числівників. <i>«Цікаві факти про Молдову»</i>	161
69. Відмінювання і правопис складних кількісних числівників. <i>«З історії українців Молдови»</i>	164
70. Відмінювання і правопис складених кількісних числівників. <i>«Дністер»</i>	165
71. Правопис дробових і збірних кількісних числівників. <i>«Багатонаціональна Молдова»</i>	166
72. Відмінювання і правопис порядкових числівників. <i>«Легенда про Мерцишор»</i>	168
73. Відмінювання і правопис порядкових числівників. <i>«Карпати»</i>	170
74. Вживання числівників на позначення дати і часу. <i>«Шлях до незалежності»</i>	172
75. Повторення і систематизація знань про числівник. <i>«Всесвітній день вишиванки»</i>	174

Модуль VI. ЖИВУТЬ ТРАДИЦІЇ В МОЛДОВІ

Займенник

76. Займенник як самостійна частина мови. «Вербна неділя»	176
77. Розряди займенників. «Великдень» – найвеличніше свято	178
78. Особові займенники. І. Калинець. «Писанки»	180
79. Зворотний займенник себе. В. Сухомлинський. «Про Геннадія»	182
80. Присвійні займенники. В. Сухомлинський. «Камінь»	184
81. Питальні та відносні займенники. П. Тичина. «Гаї шумлять»	186
82. Заперечні займенники. Ні в заперечних займенниках. М. Рильський. «Дощ («Благодатний, довгожданий...»)»	188
83. Неозначені займенники. В. Сосюра. «Люблю весну, та хто її не любить»	189
84. Вказівні та означальні займенники. П. Тичина. «Де тополя росте»	191
85. Повторення вивченого про займенник. В. Чумак. «В Зелену суботу»	193

Модуль VII. ЛІТЕРАТУРА РІДНОГО КРАЮ

Повторення та узагальнення вивченого

86. Повторення та узагальнення вивченого. Ю. Дячук. «Ранок»	196
87. Повторення та узагальнення вивченого. І. Кравчук «Батьківщина», С. Лозинська. «Весна»	197
88. Повторення та узагальнення вивченого. Є. Осередчук. «Сусіди», «Обрій»	199
89. Повторення та узагальнення вивченого. К. Попович. «Бентежний світанок»	200

Тести	202
Кольорові вкладники	212

Умовні позначення:

	Тема уроку		Моя творчість
	Візьми до уваги!		Урок розвитку мовлення
	Я досліджую	*	Додаткове завдання підвищеної складності
	Словникова робота		

Мова і література

Свою Батьківщину люблю

Вступ. Повторення вивченого в попередніх класах

Урок 1. Як не любить цей край?

1 Розглянь малюнок учасника конкурсу «Моя країна – моя Молдова!». Кого і що на ньому зображено?

- Які почуття до рідної країни намагався передати автор малюнка? Чи вдалося це йому?
- Що для тебе є твоя Батьківщина?
- Які слова ти добереш, щоб передати власні почуття до Батьківщини? Назви 5 з них.
- Склади словесний портрет «Молдова моєї мрії».

Слово дня
Батьківщина

2 Прочитай вірш спочатку про себе, а потім вголос. Намагайся передати інтонацією почуття поета до своєї Батьківщини.

Як не любить той край...

Як не любить той край, де вперше ти побачив
солодкий дивний світ, що ми звемо життям,
де вперше став ходити і квіткою неначе
в його теплі зростав і усміхавсь квіткам!

Він радість у труді і творчих дум *польоти*
тобі для слави дав, як шум гаїв і рік,
як сяйво сонячне усій твоїй істоті,
як весни, що до їх тепла ти серцем звик.

З тобою він у снах і наяву з тобою,
ти разом з ним ростеш і змінюєшся з ним,
милуєшся його нетлінною красою,
бо він – твоє *життя*, твоя любов, твій дім.

Володимир Сосюра

- За що автор любить рідний край?
- Знайди слова, в яких висловлена головна думка поезії. Як ти її розумієш?
- До яких слів у вірші ти можеш дібрати антоніми? А до яких – синоніми?
- Поясни правопис виділених слів. Запиши по два власних приклади слів на кожну орфограму.

3 Прочитай переспів поезії української поетеси Республіки Молдова Оксани Медведенко.

Край виноградної лози

Край цей пісенний, край цей чудовий,
Сяє, як сонце, вмига земля.
Скільки народів живе у Молдові,
Як нерозлучна, єдина сім'я.

В братнім вінку квітне мова моя,
Піснею лине в душу вона.
Мова, як квітка, як рання весна,
З нею багатша, сильніша і я,

У кожного в серці рідная мова,
Вільно звучить і вкраїнське слово.
Кожний народ – це велика родина,
Навіки сплелись виноград і калина.

Мова вкраїнська, румунська, болгарська,
Злилися слова у єдиний вінок.
Звучить гагаузька, ромська, російська –
Руки сплелися в дружній танок.

Кожному мила своя сторона.
Різні народи – Вітчизна одна...

- Якими словами-ознаками змальовує О. Медведенко рідний край?
- Що і як говориться про мови народів Молдови?
- Про які народні символи йдеться у вірші? Які ще символи ти знаєш?
- Визнач тему й головну думку поезії.
- Як ти почуваєшся у дружній сім'ї народів Молдови? Розкажи.
- Чому слово Молдова пишемо з великої літери? Які ще слова пишуть з великої букви? Наведи приклади.

4 Прочитай висловлювання. Якою загальною темою вони об'єднані?

I. Життя людини без мови немислиме. Засвоюючи цей найцінніший духовний скарб з молоком матері, дитина переймається *любов'ю* до батьків, до рідної домівки, до рідного краю. Мова – це шлях, яким людина йде від колиски до усвідомлення себе громадянином. Людина, яка забуває рідну мову або відрікається від неї, втрачає найбільшу духовну цінність – *зв'язок з матір'ю*, з усім, що зводило її на ноги.

II. У безкрайому океані звуків неповторно звучить мелодія рідного слова. І кожне слово, немовби виплекана народом-дитотворцем квітка з неповторним ароматом, з неповторними барвами. Щасливий той, хто пізнав у дитинстві чари рідного слова.

(За І. Вихованцем)

- Поясни значення слів і словосполучень *духовний скарб*, *духовна цінність*, *чари рідного слова*, *зводити на ноги*.
- Яка роль рідної мови в житті кожної людини?
- З чим порівнює мелодію рідної мови мовознавець Іван Вихованець?
- **Шукаю відповіді на запитання** Чому поети і письменники часто порівнюють мову з квіткою? А з чим ти порівняв би/порівняла б її?
- Вислов власні міркування щодо ролі рідної мови в житті людини і у твоєму житті.
- Поясни вживання апострофа у виділених словах.

5 Прочитай текст. Поміркуй над прочитаним.

Найбільше і найдорожче добро в кожного народу – це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування.

Навчаючись з малих літ балакати, ми разом з тими словами, що доводиться їх запам'ятати, набуваємо і розуміння того, що ті слова визначають, – чи назву якоїсь речі, чи думку про щонебудь. Тобто – ми разом з словами набираємося і розуму, набуваємо чужих думок, навчаємося самі думати і ті думки викладати словами.

(Панас Мирний)

Це цікаво!

Близько 3 000 мов, що існують у світі, за своєю спорідненістю (походженням, звуковим складом, граматичними особливостями) поділяються на «мовні сім'ї»: індоєвропейську, угро-фінську, тюркську, кавказьку та інші.

Сім'ї поділяються на групи, а іноді ще й на підгрупи. Українська мова належить до слов'янської групи індоєвропейських мов.

Разом з російською та білоруською мовами вона складає східну підгрупу слов'янських мов. Саме тому між цими мовами багато спільного.

- З'ясуй за словником значення слів *скарбниця*, *сподіванки*, *почування*.
- Заміни розмовне слово *балакати* літературним відповідником.
- Як ти розумієш зміст виділеного речення?
- Перепиши його. Поясни правопис слів *народ*, *досвід*, *життя*.

6 Перепиши речення, вставляючи на місці крапок пропущені букви.

1. Слово наше пр...багате і пахуче, ніби м'ята (*В. Кочевський*). 2. Вивчайте мову українс...ку, дзвінкоголосу, ніжну, чарівну, пр...красну, милу і чудову, як мат...ринс...ку пісню кол...скову (*О. Олесь*).

- Випиши слова, які є означеннями до слова *мова*. Як вони характеризують нашу мову?

7 Прочитай. Як автори говорять про різні мови? Які особливості виділяють у кожній з них?

1. Вбираю в себе з дойнами Молдови слова, в яких живе пісенний лад (*Г. Усач*). 2. Російська мова – це перш за все Пушкін – непорушний причал російської мови. Це Лермонтов, Лев Толстой, Лесков, Чехов, Горький (*О. Толстой*). 3. Німецька мова! Прохолодний ківш з твердими кісточками стиглих вишень. 4. Вслухаюсь у гірську гортанну мову і чую відгомін кавказьких лун (*Г. Усач*).

- Чим характеризуються молдовські дойни? Чи подобаються вони тобі? Чим саме?
- Які вірші про рідну мову ти знаєш? Прочитай один із них у класі.
- Які висловлювання видатних людей про мову тобі запам'яталися? Чому саме вони?
- Склади і запиши план зв'язного висловлювання про рідну мову.
- Підготуйся до розповіді за складеним планом.

Урок 2. Типи і стилі мовлення. Повторення відомостей про текст

1 Прочитай. Поміркуй, це – окремі речення чи текст? Доведи, що не помиляєшся.

Як виникає відчуття Батьківщини?

Мені здається, що воно формується ще в дитинстві чи в підлітковому віці. Рідні краєвиди з долиною і стрімким Дністром чи норовливим Прутом, а, може, спраглий Буджацький степ, чи неповторні кодри з віковічними деревами, безконечні виноградники і садки ... Вони у кожного з нас свої, єдині, як мама.

І коли ми виростаємо, то ніякі красоти світу не можуть позмагатися з непоказним пагорбом за селом або вербою, що розчісує свої коси над дзеркалом-плесом ставка.

- Про що цей текст?
- Що саме закарбувалося в твоїй пам'яті з самого дитинства?
- Пригадай, що таке текст і які його ознаки. Зі скількох частин він складається?

Слово дня
Молдова

2 Пригадай, які бувають тексти за типом. Звір свої висновки з таблицею.

Тип мовлення	Розповідь	Опис	Роздум / міркування
На яке питання відповідає?	Що робить особа чи предмет? Що сталося? Що відбулося? Хто? Де? Коли?	Який? Яка? Яке? Які? (людина, предмет, тварина).	Чому хтось так робить, чинить? Чому предмет чи особа такі?
Що означає?	Дію, подію, що розгортається в часі і просторі.	Ознаку, властивість; характеризує людину, предмет чи явище.	Причину та наслідки певної дії, події.
З чого складається?	Початок дії, розгортання дії, кульмінація, завершення.	Загальне враження, опис ознак, ставлення автора до описуваного предмета чи явища.	Теза, докази, висновок.

- Визнач функціональний тип тексту з впр. 1.
- Знайди тезу, докази і висновки.
- Які ще аргументи ти міг би/могла б додати?

Якщо в тексті поєднуються два або більше типів, то такий текст називають комбінованим.

3 Поміркуй, який тип мовлення ти обереш, щоб утворити зв'язний текст за темами:

- «Які чудові дні в Молдові!»
- «Коли починається справжня осінь у Молдові?»
- «Чому осінні дні в Молдові такі не схожі один на одного?»

- Поясни свій вибір.

4 Прочитай уривок із оповідання «Посол від чорного царя».

Коні, важко ступаючи, злазили на гору; в далекому закуті долини чорніли купою садки і виноградники. Поштар показав мені на чорну пляму як на ознаку близькості людських осель і повідомив, що незабаром проїдемо через руснацьке село. Але я не дуже йняв віри тому «незабаром», знаючи середню Бессарабію, де пасма гір, чергуючись із долинами, затаюють далечінь. Здавалося, що земля тут у хвилину гніву наморщила свою кору, як дикий звір шкуру, та й так і захолола.

(За Михайлом Коцюбинським)

- Пригадай, які стилі мовлення ти знаєш. Які сфери вживання кожного з них?
- Назви ознаки трьох стилів.
- Визнач стиль прочитаного тексту. Свою відповідь ілюструй прикладами з тексту.

Руснацьке – українське.
Руснаки/русини – етнографічна група українського населення; так у давнину називали в Молдові українців.

Візьми до уваги! Розрізняють 5 головних стилів мовлення: розмовний, художній, науковий, офіційно-діловий, публіцистичний.

5 Прочитай текст. До якого типу і стилю він належить?

Кодри – височина в Молдові (до 380 м) і ліс на цій височині. Рельєф кодр перетинають долини, яри, гиртопи. 1971 року тут було створено єдиний у Молдові науковий державний лісовий заповідник «Кодри». Майже вся його площа вкрита мальовничим лісом, у якому ростуть такі дерева, як бук, береза, в'яз, ялина, граб. Різноманітна й фауна заповідника. Тут можна зустріти кабанів, оленів, лисиць, зайців, борсуків, беркутів.

Завдяки заповіднику вдалося зберегти види тварин, що зникають. Наприклад, куниць на території Молдови можна зустріти тільки тут. Також тут можна зустріти лісового kota, якого занесено до міжнародної Червоної книги.

- Розкажи, що ти дізнався/дізналася про кодри.
- Які рослини і тварини внесені до Червоної книги Молдови?
- Що тобі відомо про міжнародну Червону книгу?
- Добери заголовок до тексту. Що він виражатиме – тему чи головну думку?
- Запиши друге речення. Розбери його за членами речення.

Перетинають – пересікають, розділяють навпіл, на частини.

Гиртoп – яр, западина між пагорбами.

6 Прочитай вірш Євгена Осередчука. Про що в ньому йдеться?

Євген Павлович Осередчук (1945 – 2022) – художник, письменник та громадський діяч, заслужений працівник культури України, заслужений діяч мистецтв Республіки Молдова, засновник і до 2022 року голова Благодійного фонду українських художників і народних майстрів «Відродження».

Етюд

Молдовські дні,	А вже над обрієм
Спливаючи жарою,	За вежею старою
Ховались за горби	Небо в блискавках
У виноградних лозах,	Насувалось у грозах.

- Як автор описує молдовські дні?
- Порівняй цей опис з описом молдовської природи Михайлом Коцюбинським із вправи 4.
- Зроби висновок. Які особливості притаманні художньому стилю?

7 Працюємо в парах. Прочитайте інтерв'ю з Є. П. Осередчуком із книги «Товариство української культури в Республіці Молдова. 20 років».

- Шановний Євгене Павловичу, що для Вас є Молдова?
- Молдова для мене – це країна, де я, як громадянин і художник, проживаю і працюю на її культуру, на її світовий імідж як незалежної держави.
- Що для Вас є найбільшою цінністю в житті?
- Насамперед я ціную право вибору на своє місце в житті та суспільстві.
- Що Ви як українець бажаєте дітям?

– Думаю, що наші діти пишаються тим, що вони українці, що вони діти народу, історія якого сягає глибини тисячоліть. Сьогодні я бажаю їм, як громадянам країни, будувати економічно сильну, процвітаючу незалежну Республіку Молдова.

- Яке питання і відповідь на нього тебе вразили найбільше? Чим?
- Які побажання висловив поет українським дітям Молдови?
- Дай свої відповіді на поставлені питання. Яким стилем ти користуватимешся?
- Знайди речення зі звертанням. Поясни вживання розділових знаків.

8 Прочитай витяг із Конституції Республіки Молдова.

Стаття 35. Право на освіту

(2) Держава забезпечує відповідно до закону право особи на вибір мови виховання та навчання.

(3) Вивчення державної мови забезпечується у навчальних закладах усіх рівнів.

- До якого стилю мовлення належить текст?
- Уяви себе журналістом/журналісткою. У кого ти хотів би/хотіла б узяти інтерв'ю? Склади і запиши три питання, які ти хотів би/хотіла б поставити респонденту.

Урок 3. Особливості художнього та наукового стилів мовлення

1 Розглянь картини на кольоровій вкладинці №1. Яку пору року на них зобразили художники?

- Чи відрізняються ці полотна за настроєм?
- Яка з картин тобі більше до вподоби? Чому?

2 Прочитай виразно вірш. Зверни увагу, як автор описує осінь.

Осінь-маляр із палітрою пишною...

Осінь-маляр із палітрою пишною
тихо в небі кружляє,
осипає красою *розкішною*.

Там *розсипа* вона роси сріблисті,
Там тумани *розливає*,
Ліс одягає у шати барвисті.

Ліс обливає кольорами дивними,
Ніжно сміється до вітру,
Грає цілунками з ним переливними.

Фарби рожеві, злотисті, *червоні*,
Срібно-блакитне повітря...
Ніжні осінні пісні тиходзвонні!

Максим Рильський

Слово дня
Осінь

- Як ти гадаєш, чому автор бачить осінь не сумною й депресивною, а, навпаки, – життєрадісною?
- Розкажи про своє сприйняття осені.
- Поясни написання виділених слів. Яке з них є словниковим?
- Як вимовляється і як пишеться слово *сміється*? Склади його звукову модель. Наведи приклади подібних дієслів.

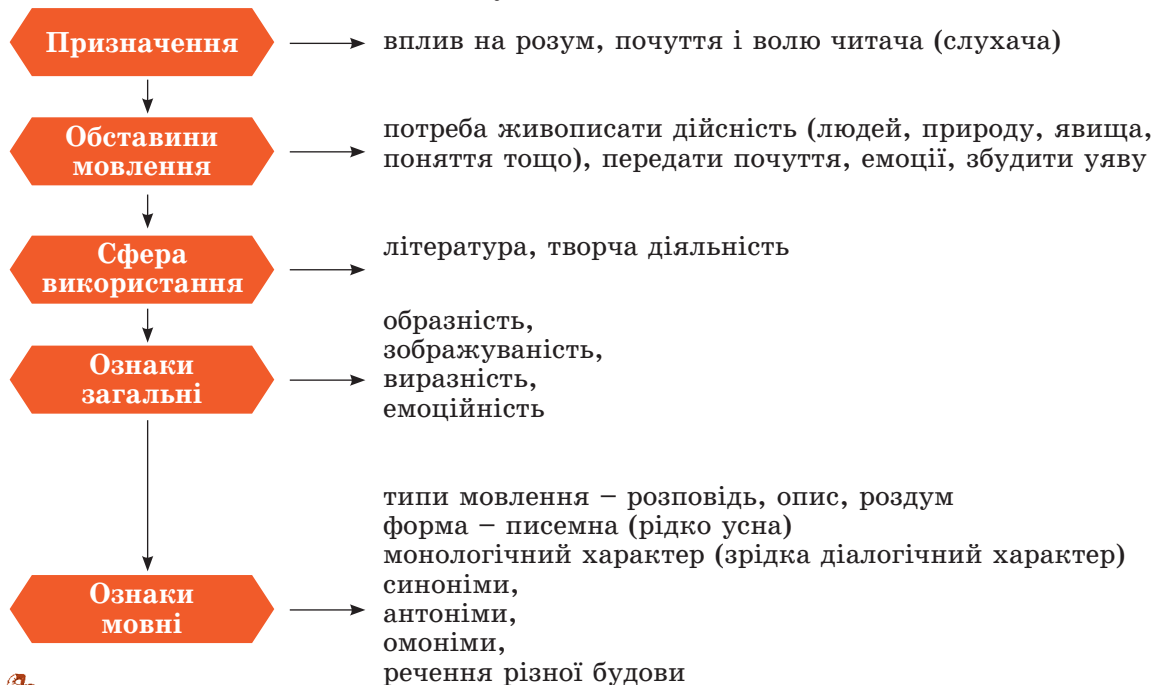
3 Повернися до вірша М. Рильського з попередньої вправи.

- Які слова-ознаки для змалювання палітри кольорів Осені, її пісень, повітря, шатів лісу використовує автор? Як вони називаються?
- Чи відчуває читач захоплення поета осінню?
- Визнач стиль тексту, аргументуй свою думку. Чи в кожному стилі мовлення автор може передавати своє ставлення до описуваного?

Розглянь таблицю. Досліди за нею призначення, умови, сфери використання та основні ознаки художнього стилю.

Художній стиль

- Як ти з'ясував/з'ясувала, однією з ознак художнього стилю є образність. Досліди текст вірша із вправи 2.
- Які епітети використовує поет? З якою метою?
- В образі кого зображено осінь? Чому?
- Чи знаєш ти, як називається такий прийом?

Уособлення, або персоніфікація – це зображення предметів та явищ як живих істот.

5 Дізнайся більше про художні засоби виразності.

1. Крім **епітетів**: *срібlistі, барвисті, пишною, розкішною, дивними, переливними* тощо, поет використовує такий художній засіб, як **персоніфікація**, або **уособлення**: *осінь* зображується в образі маляра, який змінює все навколо, надаючи нових відтінків, кольорів, і *вітер* теж у вірші є **живою істотою**, з якою осінь грає поцілунками.

- Випиши в зошит епітети та уособлення, використані М. Рильським у вірші «Осінь-малюк».

6 Прочитай текст. Визнач його стиль і тип. Поміркуй, який тип мовлення є у тексті основним, а який допоміжним.

У надрах хмари зарокотало, спершу неголосно й нестрашно, а далі голосніше й потужніше. Тоді ліс охнув від жаху – так по ньому вдарило згори.

Аж тоді прокинувся в своєму дуплі сич-громовик. Прокинувся, заворушив крильми, видряпався з дупла і пішов *по гілці* сухого береста вгору та вгору, сонно поводячи сюди-туди головою. Дощ мив йому маленькі гострі вушка, спинку та крила і лоскотав клинчик хвоста. Краплі води котилися по кривому дзьобові і скапували вниз. Сич повів очима в один бік, у другий – ніде ані пташини, ані дрібної миші!

Блискавиці пролітали йому над самісінькою головою, громи котилися по його спині. Але тут визирнуло молоденьке сонечко. Сич, відчувши різь в очах, заплющився.

Він так і до дупла дійшов по гілці – заплющений. Перед дуплом сич струснув із себе краплі дощу і повільно, вайлувато пробрався на постіль з пір'я та сухого листа.

(За Григором Тютюнником)

- Проаналізуй використані письменником художні засоби. Якої мети він прагне?
- Запиши виділене слово. Визнач відмінок. Поясни орфограму.
- Зміни за аналогією слова *спинка, бік*.
- Виконай фонетичний аналіз слова *заплющений*.

7 Прочитай текст. До якого типу і стилю він належить?

Сич хатній (*Athene noctua*) – птах родини совові. Через плескату голову дзьоб та очі здаються великими. Райдужна оболонка очей жовта, зіниці чорні. Дзьоб жовтий. Довкола очей світлі круги, іноді з доволі чіткими валиками між очима, з білих пір'їн у вигляді вертикальних брів у формі півмісяця. Загальний тон забарвлення бурий або сіро-бурий. На голові світлі довгасті плями. Низ крила білий. На хвості 4 широкі смуги. Пальці оперені до середини або на третину. Гніздиться у дуплах дерев, порожнинах будинків, скель тощо. Часто зустрічається у населених пунктах.

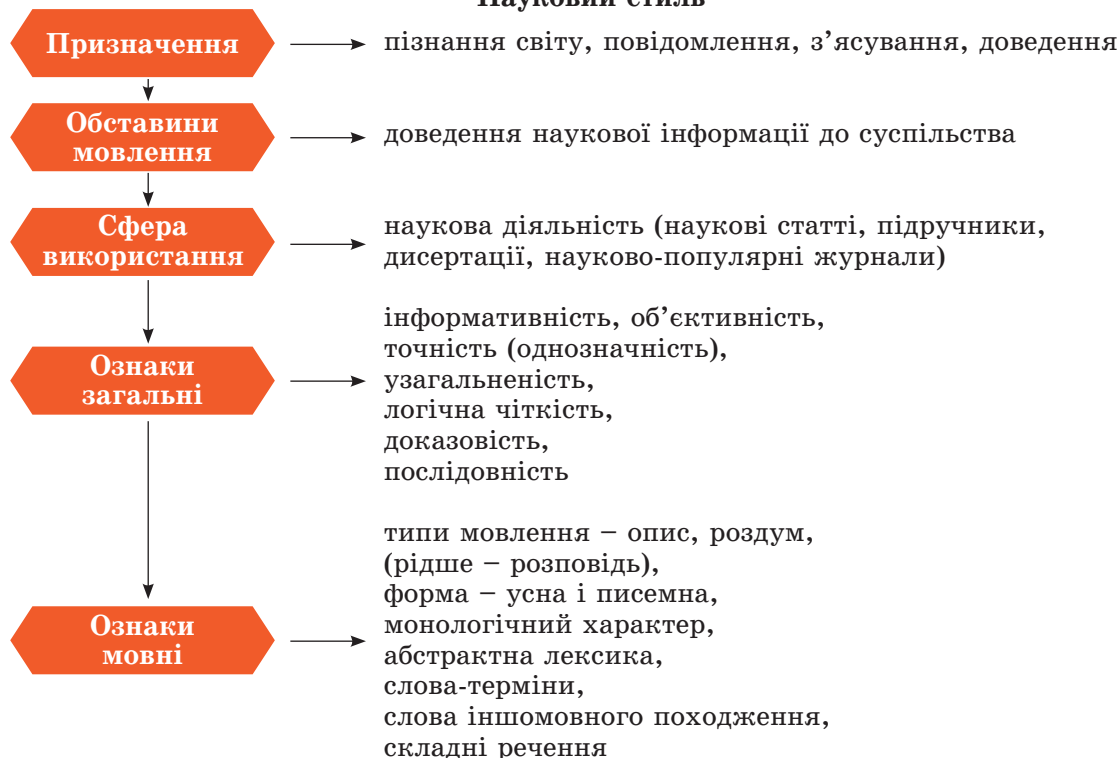
Корисний птах (живиться переважно мишами).

(З енциклопедії)

- Чим відрізняється опис сича в різних стилях мовлення? Який опис передає точну інформацію про птаха, а який – образну?

8 Звернися до схеми і підготуй повідомлення про науковий стиль мовлення. Відповідь ілюструй прикладами з тексту попередньої вправи.

Науковий стиль

Склади за бажанням: а) план опису сича чи іншого птаха; б) план опису осіннього дня.

- Поміркуй, в якому стилі ти описуватимеш.
- Склади і запиши складений опис.

Урок 4. Фонетичний принцип української орфографії

Прочитай вірш. Яке почуття до рідного краю висловлює поет?

Василь Андрійович Симоненко (1935–1963) – український поет і журналіст, якого називали «витязем молоді української поезії».

Я не бував за дальніми морями

Я не бував за дальніми морями,
Чужих доріг ніколи не топтав –
В своїм краю під буйними вітрами
Щасливим я і вільним виростав.

Мене ліси здоров'ям напували,
Коли бродив у їхній гущині,
Мені поля задумливо шептали
Свої ніким не співані пісні.

Коли не вмів ще й букваря читати,
Ходив, як кажуть, пішки під столом,
Любить людей мене навчила мати
І рідну землю, що б там не було.

Чужих країв ніколи я не бачив,
Принад не знаю їхніх і окрас,
Та вірю серцем щирим і гарячим:
Нема землі такої, як у нас.

- Визнач головну думку поезії.
- Поясни зміст кожної строфи.
- Чи близькі тобі почуття до рідного краю, про які говорить поет?
- Які засоби виразності є у вірші?

Слово дня

**Рідна
земля**

Пригадай! Які норми фонетичного принципу української орфографії?

За фонетичним принципом («як чуємо, так і пишемо») позначають:

- усі наголошені голосні: *морями, щасливим, співані, вмів, навчила*;
- ненаголошені [а], [у], [і], а також [о], що стоїть не перед складом із наголошеним [у] або [і]: *ніколи, топтав, буйними, вітрами, виростав, читати*;
- групи приголосних, що утворилися внаслідок спрощення: *серцем, щасливий, виїзний*;
- префікс с- перед кореневими к, п, т, ф, х: *сказати, стримати, спитати*;
- чергування приголосних: *книжка – у книжці, нога – на нозі – ніжка, вухо – у вусі – вушко*.

Зверни увагу на вимову слів:

- з наголошеними голосними: *морями, щасливим, співані, вмів, навчила*;
- з ненаголошеними [а], [у], [і], а також [о], що стоять не перед складом із наголошеним [у] або [і]: *ніколи, топтав, буйними, вітрами, виростав, читати*;
- групи приголосних [ств], [цтв], [зтв] і суфікси -ськ-, -цьк-, -зьк-, що утворилися внаслідок додавання суфіксів до основ: *козак – козацтво, птах – птаство, убогий – убоцтво, чех – чеський, Рига – ризький, Сороки – сороцький*;
- з групою приголосних, що утворилася внаслідок спрощення: *серцем*.

Перевірити написання того чи іншого слова можна за орфографічним словником.

3 Прочитай вірш із книги «Цікава орфографія». Про яку орфограму в ньому йдеться?

Як писати літеру!

Все важливо в нашій мові.
Ось, приміром, річ така:
Е чи И писати в слові –
Часто сумнів виника:

село чи сило?

Якщо ясно, та не дуже, –
Щоб уникнуть зайвих мук,
Ти під наголос, мій друже,
Зразу став сумнівний звук:

Селó – сéла.

Звук виразно зазвучить –
Як пишуть тебе навчить.

О. Самолук

- Наведи власні приклади слів з ненаголошеними голосними [е] або [и] у корені, які можна перевірити наголосом.

4 Спиши слова, вставляючи пропущені літери. Постав наголос. Охарактеризуй вимову ненаголошених голосних у коренях слів. Добери до кожного слова спільнокореневе або форму з наголошеними [о], [е] чи [и].

Ст...пи, л...сток, с...стра, в...шневий, б...р...жок, в...сло, з...рно, р...зумний, кал...ндар, м...даль, г...рой, д...ржава, д...таль, інт...рес, м...нати, ц...буля, п...нал, т...атр, пр...дмет, к...рувати, м...телик, в...дмідь.

- Чи в усіх словах ненаголошені голосні можна перевірити наголосом? Як перевірити їх правопис?

- Утвори зі словниковими словами словосполучення.

5 Прочитай слова. Назви орфограму. Обґрунтуй свій вибір.

Л...холіття, ж...стикуляція, ч...р...да, ш...нель, щ...б...тання, б...р...стяний, с...ротина, ж...тловий, ж...нці, ч...р...шня, витр...мка, ч...мпіонат, тр...н...р, м...сливець, м...чі, ф...хтуван...ня, с...крет, гв...нтівка, р...жим, к...шеня, м...лодія, л...вада, кр...ниця.

- Запиши слова, вставляючи пропущені букви.

- З виділеними словами склади речення про рідний край.

6 Спиши прислів'я і приказки, поясни, як ти їх розумієш.

1. Осінь іде, а за собою дощі в...де. 2. Ластівка день поч...нає, соловей його кінчає. 3. Мала крапля й в...ликий камінь проб...ває. 4. Восени – багач, а навесні – прохач. 5. Літо дає коріння, а осінь – насіння. 6. Хто з...млю удобряє, тому й з...мля пов...ртає.

- Познач та поясни орфограми.
- Яке із прислів'їв надихнуло тебе на роздуми?
- Які докази ти наведеш на користь висунутої тези?
- Якого висновку дійдеш?

7 Уклади власну збірку прислів'їв про рідну землю. Презентуй її однокласникам.

- Розкрий зміст одного з прислів'їв у 4–5 реченнях.

Урок 5. Частини мови

1

Розглянь молдовський килим. Що на ньому зображено?

Слово дня
Символ

Міф з грецької – слово, переказ, звістка.

- Пригадай міф «Про дерево життя», який ти вивчав/вивчала в 5 класі.

2

Прочитай текст. Визнач його тему.

З давніх-давен люди намагалися пояснити світ, природу та своє місце в навколишньому середовищі. Так виникли міфи, що є особливим способом мислення, утіленням колективної свідомості народу, відображенням уявлень і вірувань давніх людей.

У багатьох народів можна знайти міфи про виникнення світу й людства, про природні явища, про богів і героїв. Вони були не тільки результатом людської фантазії, а й художнім (поетичним) переосмисленням історії, досвіду попередніх поколінь, реальних подій, що колись відбувалися.

(З підручника «Зарубіжна література»)

Універсальний – всеосяжний, який охоплює все і придатний для всього.

- Про які уявлення наших предків ти дізнався/дізналася з тексту?
- Які слов'янські, молдовські чи міфи інших народів, що мешкають у Республіці Молдова, ти знаєш?
- Перепиши перше речення. Назви всі відомі тобі частини мови.
- Поясни вживання розділових знаків у передостанньому реченні.

3

Прочитай текст. Визнач тип і стиль мовлення.

Дерево життя (Світове дерево, Дерево роду, Рай-дерево) – один з найдавніших українських символів. Воно уособлювало виникнення всього живого. Дерево життя – це образ родючості, жіночого начала, оберегу роду. Цей символ зустрічається на трипільському посуді, килимах, у ранньому іконописі, в орнаментах українських вишивок та писанок.

Дерево життя – це образ, у який закладалася й міфологія чисел. Наприклад, у вишиванках чи килимах воно позначало чотири сторони світу, поділ тижня на сім днів.

Дерево життя є універсальним та всепронизуючим символом. Він живе у свідомості багатьох народів світу: в Європі та на Близькому Сході, Північній Америці, Африці, Австралії, Індії.

- Про що нове ти довідався/довідалася з тексту?
- Як іще називають Дерево життя? Що воно символізує?
- Чи згоден/згодна ти з висновком, що Дерево життя є універсальним символом? Чому?
- Із першого речення випиши синоніми. Якими назвами вони виступають? Чи можна поставити ці слова у множині? Чому?

- Які займенники вжито в тексті?
- Знайди числівники. Що вони означають?
- Випиши з тексту по три прийменники та сполучники. Визнач їх роль у реченні.
- Познач графічно суфікси в прикметниках *українських, райське, трипільському*. Поясни їх написання.

4 Прочитай уривок із міфу «Вирій». Про що в ньому йдеться?

Все літо й осінь годує нас матінка-земля і так стомлюється, що все в природі починає в'янути, засихати. Тоді птахи збираються у великі зграї, щоб летіти у вирій. Деся далеко за горами і долами, за синіми морями, за краєм землі вони знаходять вирій з вічним Деревом Життя.

З-під коріння Дерева б'ють джерела живої води і наповнюють озеро. Крона охоплює все небо. Увечері тут ховається Сонце, щоб рано-вранці знову зійти над землею. Ясним днем відпочиває Місяць з сестрами Зорями. *Серед барвистих квітів та запашних плодів живуть людські душі.* Тут не буває ні вітрів, ні холоду, ні спеки. Тут панує мир і злагода.

- Знайди іменники, які вживаються лише в однині.
- Наведи власні приклади іменників, що вживаються тільки у множині.
- З виділеного речення випиши всі словосполучення іменника з прикметником. Через риску запиши їх у однині. Визнач їх рід і відмінок.
- Від дієслів *знаходять* і *живуть* утвори форми 1-ої особи однини та множини. Запиши.
- Запиши 3-є речення з 2-го абзацу. Підкресли в ньому слова, які відповідають на питання *коли? де?*.

5 Перепиши речення, розкриваючи дужки. Узгоджуй прикметники з іменниками.

Існує чимало легенд про появу (вишитий) сорочки. Всіх їх об'єднує один мотив: лютувала хвороба. Легенди розповідають, що саме (вишитий) символи на (білий) полотні врятували людей. У вигляді легенди українці закріпили (основний) значення, функції вишиванки – сакральну місію, захист від (лихий) ока, хвороби, біди.

- Визнач відмінки прикметників.
- Провідміняй іменники *сорочка, вишиванка, око* (усно).

Сакральний – священний, заповітний, ритуальний.

6 Прочитай текст, добираючи відповідні прикметники з довідки.

Молдовський ... костюм є невід'ємною частиною культури молдован.

За надзвичайно ... та яскравої погоди Молдови неможливо створити щось блякле та нецікаве. ... кольорами завжди вважалися: червоний, зелений, синій, білий і коричневий.

Існує три види орнаментів, що використовуються: це абстрактний, геометричний і з квітковими мотивами.

Серед мотивів ... орнаменту найчастіше зустрічаються зображення гілок, листя, квіток, виноградного грона, ... колосків.

Довідка: розкішний, найулюбленіший, національний, пшеничний, рослинний.

- Постав питання до кожного абзацу і склади простий план тексту.
- Перекажи текст за складеним планом.
- Яка особливість вимови та написання дієслів на -ся? Поясни на прикладі дієслів із тексту. Склади звукову модель (транскрипцію) цих дієслів.

7 Склади і запиши розповідь у науковому стилі про роль частин мови у мовленні (6–7 речень). Розпочинай так:

Кожна частина мови у процесі мовлення виконує важливу роль. Наприклад, іменники використовуються для називання предметів навколишнього світу.

Урок 6. Словосполучення і речення

1 Прочитай народну легенду.

Чому в морі є перли і мушлі?

Любилися дівчина з хлопцем. Та дівчина була царського роду, а хлопець – з бідної сім'ї. От довго зустрічалися вони тайком і якось наважилися просити в царя благословення на шлюб.

Але батько дуже любив свою дочку, бажав їй щастя й заможного життя, тому не хотів віддавати за бідного. Однак доньці відмовити не міг – дуже вже вона плакала, благаючи не ламати її долі, не позбавляти щастя з коханим. Тому батько був цілком погодився, а сам потай підшукував доньці багатого хлопця. Донька день у день питає:

– Коли, тату, призначите весілля?

А батько їй:

– Скоро, скоро. От уже шийють тобі весільну сукню із серпанком, посаг готують.

Незабаром дівчина відчула, що батько щось лихе має на думці. Вона пішла на берег моря, сіла й зажурилась. Дівчина знала батька дуже добре й здогадалася, що той не відступиться від свого задуму віддати її за багатія. Вона вирішила, що краще померти, аніж жити з багатим нелюбом.

Так вона сиділа й подумки прощалася з білим світом – і раптом впливла до неї з моря величезна золота черепаха і каже:

– Не плач, не журися, голубко. Я тобі допоможу. Візьми цей камінь, розбий його – і все-редині знайдеш голку. Уколи нею свій палець і побачиш, що буде.

Сказала й викинула на берег дивний камінь, що змінювався на сонці всіма барвами веселки.

Дівчина легко розбила той камінь, бо він був крихкий. Узяла голку й уколола собі палець. Стало їй дуже боляче, і вона заплакала. Її сльози скапували в море й ставали перлинами, а крапельки крові перетворилися на мушлі.

Дівчина зібрала перлини й віднесла їх своєму коханому. Коли батько побачив, яке багатство має хлопець, то вже не опирався і призначив день весілля. Так черепаха допомогла закоханим, а в морі відтоді є перли й мушлі.

- Чи сподобалася тобі легенда? Про кого в ній ідеться?
- Як ти оцінюєш поведінку батька?
- Хто і як допоміг дівчині?
- Яка основна проблема легенди? А головна думка?
- Пригадай, що ти знаєш про легенди? Які особливості жанру можеш назвати?
- Знайди дієслова з *не*. Поясни їх правопис.
- Постав питання до слів *незабаром* *боляче*.
- Знайди в тексті ще два прислівники.

Перли – перламутрові зерна здебільшого кулястої форми, які утворюються в черепашках деяких морських та річкових молюсків. Використовуються як прикраса.

Мушля – те саме, що черепашка.

Посаг – майно, гроші, що їх дають батьки або родичі нареченій, коли вона виходить заміж; віно.

Серпанок – тут: головний убір з легкої, прозорої тканини у вигляді шарфа.

Слово дня
Любов

Народні легенди і перекази зафіксували найдавніші відомості про розвиток людства в цілому. Ці твори мають велике пізнавальне значення.

2 Прочитай ще одну легенду, добери до неї заголовок.

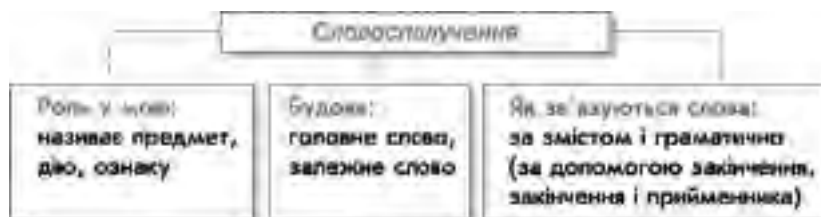
Древня легенда розповідає. На світанку нашої землі Бог оглядав творіння рук своїх. Натомившись, сказав зробити відпочинок. Разом з ангелами Він опустився на землю. Ця земля була багатою на сонце, на звіра та пташок. А найбільше сподобались Богові люди того краю. Всюди зустрічали його хлібом і сіллю. Богові сподобалась та місцина. Він став часто навідуватись сюди зі словами:

– Рушаймо у край!

Кажуть, з того і пішла назва нашої України. (За М. Крищуком)

- Розкажи своїми словами, звідки пішла назва України.
- Чи знаєш ти інші легенди про походження назви Україна? Поділися з однокласниками.
- Установи зв'язок слів у виділених реченнях. Впиши з них усі словосполучення.
- Доведи, що слова в словосполученні пов'язані за змістом і граматично. За допомогою чого виражається граматичний зв'язок слів у словосполученнях?
- Познач головне й залежне слово в кожному словосполученні. Визнач, якими частинами мови вони виражені.
- Які сполучення слів у цих реченнях не є словосполученнями?
- Виділені речення розбери за їх членами.

3 Працюємо в групах. Користуючись схемою і самостійно дібраними прикладами, розкажіть про словосполучення.

4 З пар слів утвори словосполучення і проаналізуй їх за будовою і засобами зв'язку. Три з них уведи в речення.

Рідна, край; квітучий, Молдова; Батьківщина, любити; вивчати, історія; вчитися, наполегливо; цікаво, знати; довідатися, традиція, про; збереглися, Україна, в.

Пригадай! Що називається реченням? Які його істотні ознаки?

5 Перепиши останній абзац легенди «Чому в морі є перли і мушлі?»

- Скільки речень ти записав? Охарактеризуй кожне з них:
 - а) за складом граматичної основи;
 - б) за кількістю граматичних основ;
 - в) за метою висловлювання;
 - г) за емоційним забарвленням.
- Визнач граматичну основу та другорядні члени речення. Які з них є однорідними?
- Знайди в легенді речення зі звертанням. Трансформуй їх так, щоб звертання було на початку, в середині та в кінці речень. Поясни вживання розділових знаків.
- Як поєднуються частини складного речення?

6 Поміркуй, які висновки за змістом легенди «Чому в морі є перли і мушлі?» міг би/могла б зробити.

- Склади і запиши три з них. Використовуй слова без сумніву, як на мене, впевнений/впевнена. Не забудь виділити ці слова комами.

7 Склади і запиши речення, щоб слова Молдова, Україна, місто, село виступали в них підметом, додатком, обставиною, звертанням.

Урок 7. Шкільна та життєва ситуація

1 Прочитай оповідання Василя Сухомлинського.

Горбатенька дівчинка

Другий клас розв'язував задачу. Тридцять п'ять учнів схилились над зошитами. Коли це у двері хтось тихо постукав.

– Будь ласка, відчини двері й подивись, хто там стукає, – мовить учитель.

Чорноокий хлопчик, що сидів за першою партою, живенько відчинив двері. До класу зайшов директор школи з маленькою дівчинкою. Тридцять п'ять пар очей впилися в незнайому дівчинку. Вона була горбатенька.

Учитель затамував подих і повернувся обличчям до класу. Він дивився у вічі пустотливих школярів і мовчки благав: хай не побачить дівчинка у ваших очах ні подиву, ні насмішки.

У їхніх очах була тільки цікавість. Вони дивилися на незнайому дівчинку й лагідно всміхалися. Учитель полегшено перевів дух.

– Цю дівчинку кличуть Олею, – каже директор. – Вона здалеку приїхала до нас. Хто поступиться їй місцем на першій парті? Бачте, яка вона маленька?

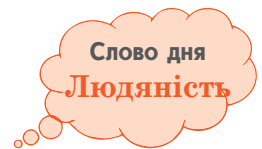
Усі шість хлопчиків і дівчаток, що сиділи за передніми партами, піднесли руки.

– Я ...

Тепер учитель був спокійний: клас витримав іспит.

Василь Сухомлинський

- Чим тебе вразило оповідання? Про яку життєву ситуацію в ньому йдеться?
- Який іспит витримав клас?
- Чи хотілося б тобі потоваришувати з такою дівчинкою? Чим була б корисна така дружба?
- Які вчинки і слова могли б бути приємними твоїй новій подрузі?

2 Прочитай прислів'я. Які з них передають ідею твору «Горбатенька дівчинка»?

Світ не без добрих людей. Без труда нема плода. Все добре переймай, а зла уникай. Добрий чоловік – надійніше кам'яного мосту. За науку – цілуй батька й матір у руку. Добре ім'я краще багатства. Чесне діло роби сміло! З добрими людьми завжди згоди можна дійти. Не дивись на чоловіка, а на його діло. Добрій людині і чужа хвороба до серця. Ласкаво творити – себе веселити. Добра людина добра і вчить. Великодушному весь світ рідня. Наукою життя вибери добро; йди шляхом добра, твори добро.

- Склади синонімічний ряд близьких за змістом прислів'їв, які передають ідею твору. Запиши.
- Вивчи напам'ять два прислів'я, які тобі найбільше сподобалися.

3 Перепиши прислів'я. Про яку людську якість у кожному з них ідеться? При потребі звертайся до довідки.

1. Від теплого слова і лід розмерзає (...).
2. Землю красить сонце, а людину – праця (...).
3. Мовчання гнів гасить (...)
4. Брехнею світ перейдеш, а назад не вернешся (...).

Довідка: Чесність, доброта, працьовитість, терпимість.

- У якій мовленнєвій ситуації ти міг би /могла б використати ці прислів'я?
- Запиши транскрипцію слова *вернешся*.

4 Поміркуй, чи однаково ти спілкуватимешся з учителем/учителькою, лікарем, братом/сестрою?

- Пригадай, що таке діалог.
- Які основні правила ведення діалогу?

Щоб зорієнтуватися в ситуації спілкування і не помилитися у виборі стилю мовлення, визнач:

- з ким ти спілкуватимешся (з однією чи кількома особами)?
- з якою метою?
- в якій обстановці (офіційній чи неофіційній)?

У розмові не забувай:

- привітатися;
- бути ввічливим;
- чітко висловлювати свою думку;

- уважно слухати і не перебивати співрозмовника;
- не забувай попрощатися.

5 Прочитай звертання. Поміркуй, які з них можуть бути використані в офіційній обстановці, а які – в неофіційній.

Марино Василівно! Пані Марино! Мариночко! Тітонько Марино! Милий мій Маринчику! Громадянку Марино Івасюк! Вельмишановна добродійко Марино Івасюк! Вельмиповажна пані Марино!

- Поясни, як ти розумієш визначення «офіційна обстановка».

Шукаю відповіді на запитання

Яким чином на вибір звертання впливає стать і вік адресата мовлення?

Працюємо в парах. Побудуйте діалог, який відбувається в офіційних/неофіційних умовах (5–6 реплік).

6 I. Вислов вдячність, використовуючи відповідні до ситуації спілкування етикетні формули (слова ввічливості):

- бабусі за смачний пиріг;
- батькам за влаштоване сімейне свято;
- спонсорів за допомогу в оформленні шкільного музею;
- улюбленому поету/улюбленій поетесі чи прозаїкам за їхню творчість.

II. Попрощайся:

- з учителем після уроку;
- з дідусем і бабусею, в яких гостювали протягом канікул;
- з завучем школи наприкінці розмови в його кабінеті;
- з однокласниками після гри в теніс.

7 Про що говорять підлітки? Які теми актуальні для тебе та твоїх друзів?

- Сформулюй тему, основну думку та форму можливого висловлювання, уявивши, що ти прийшов:
а) у крамницю сучасної техніки; б) на засідання шкільного мовного гуртка; в) до шкільної бібліотеки;
г) до однокласника/однокласниці в день народження.

8

Працюємо в групах! Складіть і «проговоріть» за особами діалог (полілог), який міг би відбутися між двома (трьома – п'ятьма) однокласниками/однокласницями, які вперше після літніх канікул зустрілися на шкільному подвір'ї (8–9 реплік). Попередньо визначте тему й основну думку висловлювань.

9

Склади і запиши діалог, в який ти можеш вступити за окреслених нижче умов.

1. Ти вперше прийшов/прийшла відвідати хворого товариша в лікарні, не знаючи ні відділення, де його лікують, ні номерів лікарняної палати.
2. В автобусі ти знайшов/знайшла кимось загублену парасольку.
3. Ти хочеш придбати гаджет, який виставлено на вітрині.

Мудрість і щастя

Лексика і фразеологія

Урок 8. Групи слів за походженням: власне українські та запозичені слова

Усна народна творчість українського народу дуже багата. У ній відбита багатовікова мудрість і досвід. Ти вже добре обізнаний з казками про тварин.

Пригадай! Хто є героями цих казок? Чого вони нас навчають?

● Які інші казки ти знаєш?

У 6-ому класі ти ознайомишся з чарівними казками, які завдяки цікавому сюжету та яскравим героям стали найулюбленішим жанром як серед дітей, так і серед дорослих. Казки не лише занурюють у дивовижний світ народної фантазії та мудрості, а й навчають цінувати моральні чесноти українського народу.

Запам'ятай! *Чарівна казка* – це розповідь про незвичайні, фантастичні події та пригоди, в яких беруть участь нереальні персонажі, зустрічаються чарівні предмети.

1 Прочитай. Зверни увагу на вигадане і чарівне.

Яйце-райце

(українська народна казка)

I

Колись була птиця-жайворонок царем, а царицею – миша, і мали вони своє поле. Посіяли на тім полі пшеницю. Як уродила їм та пшениця – давай вони зерном ділитися. От одне зерно зайве було. Миша каже:

– Нехай мені буде!

А жайворонок каже:

– Нехай мені!

Думають вони: що тут робити? Пішли б позиватися, та немає старших за них: немає до кого йти позиватися. Потім миша каже:

– Ну, я лучче його перекушу.

Цар на це діло згодився. Миша тільки взяла зерно в зуби та в нору й побігла. Тут цар-жайворонок збирає всіх птахів, щоб звозувати царицю мишу, а цариця скликає всіх звірів – і почали війну. Як вийшли в ліс – то що звірі хочуть яку птицю розірвати, то вони на дерево; або птиця як візьме, літаючи, бити звірів, то вони в нору... Так билися цілий день, а потім увечері сіли всі спочивати. Коли цариця зогледілась – аж немає на війні комашні. Тоді вона звеліла, щоб конче була на вечір і комашня. Коли це приходить і комашня. Цариця й нагадала їй, щоб вона вночі полізла на дерева і за одну ніч повідкушувала птиці пір'я коло крил.

На другий день, тільки-но розвиднілось, цариця кричить:

– Ану, вставайте воюватися!

Птиця що підійметься, то й упаде на землю, – так звір її і розірве. І цариця повоювала царя.

А орел бачить, що то лихо, сидить на дереві і не злітає. Коли тут іде стрілець, бачить, що орел сидить на дереві, як націлиться на нього. А той орел так просить його:

– Не бий мене, голубчику, я тобі в великій пригоді стану!

Слово дня

По волі чи по неволі

Ілюстрації – Ю. Мітченко

– Стрілець удруге націливсь, він ще його просить:

– Візьми лучче мене та вигодуй, то побачиш, в якій я тобі пригоді стану!

Стрілець ще наміривсь стріляти, утретє. Орел знов його почав просити:

– Ей, голубчику-братику! Не бий мене та візьми до себе – я тобі у великій пригоді стану!

Стрілець повірив йому: поліз, та зняв з дерева, та й несе його додому. А він йому каже:

– Принеси мене до своєї хати та годуй мене м'ясом доти, поки в мене крила повідростають.

А в того чоловіка було дві корови, а третій бугай. Він зараз і зарізав йому одну корову. Орел ту корову за рік із'їв та й каже тому чоловікові:

– Пусти мене, я політаю, побачу, чи вже відросли крила. Той чоловік і випустив його з хати. Орел літав, літав, та й прилетів опівдні назад до того чоловіка, каже йому:

– Ще в мене мала сила – заріж іще одну ялівку!

Той чоловік послухав його та й зарізав. Орел і з'їв її за рік. Та знову як полетів... Пролітав мало не цілий день, увечері знову прилітає та й каже йому:

– Заріж іще й бугая!

Той чоловік думає: «Що тут робити – чи зарізати, чи ні?» А потім каже:

– Більше пропало, нехай і це пропадає!

Узяв та й зарізав йому бугая. Він із'їв і того бугая, таки за рік, а потім як полетів, то літав так високо – аж під хмарою. Коли це прилітає та й каже йому:

– Ну, спасибі тобі, чоловіче: вигодував мене, а тепер сідай на мене.

Той чоловік питається:

– Що з того буде?

– А він йому каже:

– Сідай!

Той і сів.

Орел його поніс аж у хмару, а потім і пустив його додолю. Той чоловік летить додолю, коли це орел не дав йому долетіти до землі, підхопив його та й каже:

– А що, як тобі здавалось? – А він каже:

– Так, наче я вже неживий був. – Тоді орел йому каже:

– Отак саме й мені було, як ти на мене націлявся. – Потім каже:

– Сідай знов!

Тому чоловікові й не хотілося сідати на орла – ну, нема що робити, таки сів. Орел знов його як поніс, та аж у саму хмару, а звідтіль скинув його з себе – та підхопив його так, може, як на два сажні від землі, та й питається його:

– А що, як тобі здавалось? – Він йому каже:

– Так зовсім, наче вже кістки мої розсипались. – Тоді орел йому каже:

– Так само й мені було, як ти вдруге націлявся. Ну, ще сідай. – Той сів.

Орел як понесе його аж за хмару, та звідтіль і пустив його додолю, та підхопив уже аж коло самої землі, та тоді питається його:

– Як тобі здавалось, як ти летів на землю? – Він йому каже:

– Так, наче мене зовсім не було вже на світі. – Тоді орел йому каже:

– Отак же й мені було, як ти втретє націлявся. – А потім каже:

– Ну, тепер уже ніхто нікому не винний: ні ти мені, ні я тобі. А тепер сідай на мене, та полетимо до моєї господи.

Ото летять та й летять, прилітають до його дядька. А він йому каже:

– Іди ж у хату, та як будуть питатися тебе: чи не бачив нашого небожа, то ти скажеш:

– Як дасте яйце-райце, то й на вічі приведу.

Він приходить у хату, коли це йому кажуть:
– Чи по волі, чи по неволі? – А він їм каже:
– Добрий козак усе по волі ходить. – Вони його питаються:

– Чи не чув ти там за нашого небожа? Бо вже третє літо, як пішов на війну, – та ні чутки, ні звістки.

А він їм каже:

– Як дасте яйце-райце, то й на вічі приведу.

Вони йому кажуть:

– Лучче нам його ніколи не бачити, як віддати тобі яйце-райце.

Тоді він виходить із хати та й каже орлові:

– Казали так: лучче нам його ніколи не бачити, як тобі віддати яйце-райце.

Орел йому каже:

– Летімо далі!

Летять та й летять, та й прилітають до орлова брата, та й тут чоловік те саме говорив, що в його дядька, – таки й тут не получив яйце-райце.

Прилітають до його батька, а орел йому каже:

– Іди в хату, та як будуть питатися за мене, то скажеш, що бачив й на вічі приведу.

Увіходить чоловік у хату, а вони йому кажуть:

– Чи по волі, чи по неволі? – Він їм:

– Добрий козак усе по волі ходить.

Вони його стали питатися:

– Чи не бачив нашого сина? Бо вже як немає – четверте літо: десь пішов на війну, та, мабуть, убили його там.

А він їм каже:

– Я бачив, але як дасте яйце-райце, то я й на очі приведу.

Батько орлів каже йому:

– Нащо ж воно тобі? Лучче ми тобі дамо багато грошей. – Він каже:

– Я не хочу грошей, мені дайте яйце-райце!

– Піди ж приводь, зараз тобі дамо!

Він уводить орла в хату. Тоді його батьки так зраділи, що дали яйце-райце і сказали:

– Тільки не розбивай ніде на дорозі, а як прийдеш додому, то погороди загороди великі, а тоді його і розіб'єш.

Він іде та йде, та так схотілось пити йому... Коли це найшов криничку. Тільки що став пити воду, та якось об **цебрину** й розбив те яйце-райце. Як узяв скот вернути з того яйця!.. Верне та верне. Гониться він за тим скотом, то що з того боку піджене, на другий розійдеться... Кричить бідолаха – нічого сам не зробить!

Коли це іде до нього змія й каже йому:

– Що ти мені даси, чоловіче, як я тобі скот цей вжену в те яйце?

А він їй каже:

– А що тобі дати? – Вона йому каже:

– Даси те, що без тебе стало дома? – А він каже:

– Дам!

Ото вона йому гарненько загнала той скот у яйце, заліпила славно яйце і дала йому в руки.

Він приходить додому, аж там без нього син народився. Ударив він об поли руками:

– Це ж я тебе, сину, віддав змій!

Ну, ото журяться вони з жінкою, а далі кажуть:

– Нема що робити, журбою не поможеш! Якось треба жити.

Погородив він загороди великі, розбив те яйце, випустив скот і забагатів.

Живуть вони, аж поки син підріс.

Цебрина –

верхня частина колодязя, зроблена з дерева.

Небіж – племінник, син брата або сестри.

Яйце-райце –

символ Вічності, Всесвіту, раю.

Артефакт – тут: щось штучно створене.

Шукаю відповіді
на запитання

Які ознаки чарівної казки притаманні казці «Яйце-райце»?

- Що стало причиною війни між царем-жайворонком і царицею-мишею?
- Кого жайворонки і миша залучили до розв'язання своєї суперечки?
- Чи стане орел, на твою думку, у пригоді стрільцеві?
- Поділи казку на частини залежно від наявності сюжетних ліній. Дай кожній із них заголовок.
- Чи можна стверджувати, що перша частина казки «Яйце-райце» – про тварин? Аргументуй свою відповідь. Для цього виділи алегоричні образи. Кого вони уособлюють?
- Чарівні казки зазвичай супроводжувались магічними артефактами. Навколо якого з них розвивається сюжетна лінія казки «Яйце-райце»?

2

Поміркуй, чому казка називається «Яйце-райце»? Звір свою відповідь з фрагментом критичної статті.

Пращури українців, як і багато інших народів, вірили, що світ виник із яйця. Саме тому до нього ставилися, як до святині.

Яйце є головним образом казки. У ньому було багато скоту, який надзвичайно цінувався в давнину і визначав добробут селян. Тож казкове яйце зі скотом втілювало віковичну мрію людей про краще життя. А символом такого життя був рай, тому й яйце отримало ще одну назву – райце. Тож недаремно українці і понині розписують чи фарбують яйця на Великдень.

Шукаю відповіді
на запитання

Чому слово вважають однією з основних одиниць мовлення?

3

Прочитай і поміркуй.

У мові є одиниця, без вивчення якої немислиме пізнання всього механізму мови. Ця одиниця – слово.

...Усі діяння наші, думи і сподівання закріплюються у слові. Слово – наше найзіркіше око, наймогутніша сила. Через слово людина пізнає те, що не доступне було безпосередньому сприйманню. За допомогою слова ми проникаємо в думи і почуття, які хвилювали людей за тисячоліття до нас. Також можемо звернутися до далеких нащадків і передати їм у слові найсокровенніше.

Український народ творив свою мову впродовж віків, заносючи до мовної скарбниці дрібний нектар слова, невтомно запалював у слові незгасний вогонь думки і почуття, вічність праці та мрії. *Колективна пам'ять народу-творця береже слово, а в ньому – і своє безсмертя.* У слові рідної мови захована немовби якась таємнича сила, що в неповторному поєднанні звуків несе чарівну мелодію мови і називає щось зрозуміле всім. І не тільки називає, а й передає найтонші відтінки переживань і мислі. Мова – дивосвіт, духовна планета, на якій живе вишукана людиною незліченна кількість слів.

(За Іваном Вихованцем)

- Чому автор називає слово найзіркішим оком і наймогутнішою силою?
- Як ти розумієш зміст виділеного речення?
- Носієм яких скарбів є рідна мова?

Основа словникового складу української мови – слов'янська лексика, значна частина якої є спільною для інших слов'янських мов: *вода, сестра, давно, один, думати.*

Розвиваючись, українська мова збагачувалася не тільки словами власного творення, а й словами з інших мов – запозиченими, або іншомовними словами.

Таким чином, усі слова української мови за походженням діляться на дві групи:

1) **незапозичені;**

2) **іншомовні.**

Серед незапозичених є слова:

а) спільні для багатьох слов'янських мов: *земля, день, ніч, зима, небо, рука, брат, говорити, білий, чорний, два, далеко, близько;*

б) власне українські, тобто властиві тільки українській мові: *бублик, лелека, мрія, глузд, гарний, стрункий, очолити, міркувати, зненацька.*

Іншомовними, або запозиченими, є слова, що ввійшли в українську мову з інших мов:

Слов'янських:

- старослов'янської: *храм, благословенний*;
- польської: *розмаїтий, коштувати, хлопець, червоний*.
- російської: *указ, самоцвіт, завод, чайник*;

Неслов'янських:

- давньогрецької: *математика, театр, техніка, політика*;
- латинської: *клас, директор, університет, юрист*;
- французької: *алея, оранжерея, багаж, інженер*;
- німецької: *бутерброд, солдат, дах, фарба, верстат*;
- англійської: *футбол, бокс, спорт, джемпер*;
- тюркських мов: *казан, козак, гарбуз, байрак* та з інших мов.

Чи запозичене слово з іншої мови, чи воно є власне українським, можна дізнатися за «Етимологічним словником». Про походження та значення запозичених слів є інформація в спеціальному «Словнику іншомовних слів», а також інколи в тлумачному словнику.

4

Установи, до якої групи за походженням (спільнослов'янські, власне українські чи запозичені) належать слова з казки «Яйце-райце». Запиши їх у три колонки.

Цар, ялівка, жайворонок, чоловік, миша, звідтіль, хата, здавалось, вдруге, додолу, небіж, козак, батько, цебрина, криниця, гарний, городити, жінка, журба.

Урок 9. Групи слів за походженням: власне українські та запозичені слова

1

Прочитай продовження казки «Яйце-райце». Подумай, чи можуть зображені події відбуватися в реальному житті.

Яйце-райце

(українська народна казка)

II

Живуть вони, аж поки син підріс. От син і каже.

– Це ви мене, тату, віддали змії. Ну, дарма, якось буде! – От він зараз і пішов до змії.

Приходить до неї, а вона йому каже:

– Зроби мені троє діл та й підеш собі додому, а як не зробиш, то я тебе з'їм!

А коло її хати був великий луг – скільки оком зглянути! Так вона йому каже:

– Щоб ти за одну ніч отой луг викорчував, і щоб там ізоров, і пшениці насіяв, ізжав її, в скирти поклав і щоб в ту ніч з тієї самої пшениці мені паляницю спік: поки я встану, щоб вона на столі лежала.

Він іде до ставка та й зажурився. А там близько був мурований стовп, і в тім стовпі була зміїна дочка замурована. Він приходить сюди та й плаче. А дочка його питається:

– Чого ти плачеш? – А він каже:

– Як же мені не плакати, коли змія загадала таке, що я ніколи його не зроблю, а вона сказала, щоб за одну ніч зробив.

Вона його питалась:

– А що ж там?

Він їй і розказав. Вона йому каже:

– Як візьмеш мене за жінку, то я тобі все зроблю так, як змія казала.

Він каже:

– Добре!

Ски́рта – щільно складена купа сіна, соломи або снопів.

Паляни́ця – український круглий хліб із пшеничного борошна, що має характерний козирок зверху.

Вона йому каже:

– Лягай же тепер спати, а завтра рано щоб устав та понесеш змії паляницю.

От пішла дочка змії до того луку та як свисне: той луг тріщить, лущить – на тім місці ореться, пшениця сіється...– до світу спекла паляницю, дала йому. Він приніс до змії в хату і поклав на столі.

Змія прокинулася, вийшла в двір та й дивиться на той луг, тільки сама стерня та скирти стоять. Тоді йому каже:

– Ну, справивсь! Гляди ж, щоб і вдруге діло зробив! Та зараз йому й загадала:

– Щоб ти оту гору розкопав, і щоб туди Дніпро йшов, а коло того Дніпра *побудуй* комори: щоб байдаки туди приставали, й щоб ти ту пшеницю продав на байдаки. Як устану рано, то щоб це все було готове!

Він ізнов іде до того стовпа та й плаче. Та дівка його питається:

– Чого ти плачеш?

Він їй розказав те все, що йому змія загадала. Так вона йому каже:

– Лягай спати, я це все пороблю.

А сама як свисне, то та гора розкопується, Дніпро туди йде, коло нього комори будуються... Тільки прийшла та збудила його, щоб він пшеницю видав купцям на байдаки з тих комор. Змія встає та й дивиться, що все так ізроблено, як вона йому загадала.

Тоді загадує йому втретє:

– Щоб ти цю ніч уловив золотого зайця і раненько щоб приніс мені в хату.

Він ізнов іде до того стовпа та й плаче. Та дівка питається його:

– Що вона загадала? – Він каже:

– Оце вже не жарти: хто його знає, як того золотого зайця зловити.

Вона каже йому:

– Одначе ходім до тієї скелі. Стань над корою, ти будеш ловити, а я буду гонити з нори, і гляди ж: що тільки буде виходити з нори – бери його: то золотий заєць!

Ото вона пішла та й жене. Коли це вилазить з нори гадюка та й сичить. Він її і пустив. Дівчина виходить із нори та й питається його:

– А що, нічого не вилазило? – А він каже:

– Ба, ні: лізла гадюка, а я побоявся її, щоб не вкусила, та й пустив.

А вона йому каже:

– А щоб тебе! Ото і є заєць! Ну, гляди ж, я ще раз піду; та як буде хто виходити й казати, що тут немає золотого зайця, то ти не вір, а хапай його!

Полізла та й жене. Коли виходить така стара баба та й питається того парубка:

– Чого ти, сину, тут шукаєш? – А він їй каже:

– Золотого зайця. – Вона йому каже:

– Де тут він узявся: тут його нема!

Сказала це та й пішла від нього. Коли це виходить та дівка та й питається його:

– А що, нема зайця? І ніщо з нори не виходило? – Він каже:

– Ба, ні: виходила баба стара та спиталась мене, чого я тут шукаю, а я сказав, що золотого зайця. А вона каже: тут його немає, то я її й пустив.

Тоді вона каже:

– Чом ти не держав: ото ж заєць! Ну, тепер більше ніде його не піймаєш, хіба я перекинуся

Стерня́ – незрізані рештки нижньої частини стебел, що залишаються на полі після жнив.

Комо́ра (від грецького *грец.* або *лат.*) – будівля для зберігання зерна.

Байда́к – великий човен, яким плавали по річках і морю.

зайцем, а ти мене принесеш і покладеш на стільці, тільки не віддавай змії у руки, бо як віддаси, то вона пізнає та розірве і тебе, і мене.

От вона так і зробила: перекинулась золотим зайцем, він узав приніс того зайця, поклав його на стільці та й каже змії:

- Нате ж вам зайця, а я піду вже від вас. – Вона каже:
- Добре, йди! – Він пішов.

А змія тільки з хати, а заєць знову перекинувся дівчиною та за парубком. Почали вони вдвох утікати. Біжать та й біжать. Коли це змія побачила, що то не заєць був, а її дочка, – давай доганяти, щоб її розірвати. Та сама не побігла змія, а послала свого чоловіка.

Змій біжить за ними: коли вони чують – аж стугонить земля... Тоді дівка каже:

– Оце вже за нами біжить! Я перекинусь пшеницею, а ти дідом, та будеш стерегти мене. Та як буде питаться тебе, чи не бачив парубка й дівки, чи не йшли сюди, то ти скажеш, що тоді, як ця пшениця сіялась.

Коли це змій летить та й питається того діда:

- Чи не бачив тут – не йшли парубок з дівкою? – А він каже:
- Ба, йшли. – Той питається:
- Давно ж вони йшли?

Дід:

- Тоді, як оця пшениця сіялась. – Змій каже:

– Цю пшеницю вже пора косить, а їх учора не стало.

Та й вернувся назад. Зміїна дочка зробилась ізнов людиною, а той дід парубком, та давай утікати.

Прилітає змій додому. Змія його питається:

– А що, не догнав? І нікого не зустрічав на дорозі? – А він каже:

– Ба, ні! Зустрічав: дід стеріг пшеницю, а я його питавсь: чи не бачив, тут не йшли парубок із дівчиною? А він каже: йшли тоді, як оця пшениця сіялась, але ж та пшениця така, що пора косити, – так я і вернувся.

Тоді змія йому каже:

– Чом ти того діда й ту пшеницю не розірвав? То вони самі! Біжи вдруге за ними, та щоб доконче розірвав!

Летить змій. Коли ті чують, що летить ізнов, аж земля реве, так дівка каже:

– Ей, летить ізнов! Зроблюся я монастирем, таким старим, от-от розвалиться, а ти – ченцем; та як буде він тебе питатися, чи не бачив таких-то – скажеш: «Бачив тоді, як оцей монастир будувався».

Коли це летить змій та й питає того ченця:

- Чи не бачив – не йшли тут парубок і дівка? А він каже:
- Я бачив тоді, як оцей монастир роблено. – А змій каже йому:
- Їх учора не стало, а цей монастир уже годів сто, як роблено. Сказав це та й вернувся назад.

Приходить додому та й розказує змії:

– Бачив одного ченця, коло монастиря ходив; як я його питався, то він сказав, що бігли тоді, як оцей монастир роблено, але тому монастиреві уже років сто, а їх учора не стало.

Тоді вона йому каже:

– Чому ти не роздер того ченця і монастиря не розвалив, то ж вони! Тепер я сама побіжу! Побігла.

Слово дня
Кохання

Ченець – монах.

Ото біжить... Коли ті чують – аж земля реве і гаряча. Дівчина тоді каже йому:
– Ей, тепер ми пропащі: уже сама біжить! Ну, я тебе зроблю річкою, а сама зроблюсь
рибою-окунем.

Зробила.

Прибігла змія та й каже до тієї річки:

– А що, втекли?

Перекинулась зараз щукою, давай гонитися за тією рибою: що хоче вхопити, то окунь
повернеться своїм пір'ям гострим до неї, то вона не візьме його. Гонилась, гонилась – так-таки
не вловила та надумала всю воду з річки випити. Стала пити: пила-пила, напилась багато та
й лопнула.

Ото тоді та дівка, що була рибою, каже тому парубкові, що був річкою:

– Тепер ми вже не біймось! Ходімо до твоєї господи; то ти підеш у хату, та гляди: усіх
поцілуєш, тільки дядькової дитини не цілуй, бо як поцілуєш ту дитину, то забудеш за мене.
А я пока наймусь у цім селі в кого-небудь.

Ото він прийшов у хату, з усіма поздоровкав-
ся та й думає собі: «Як же мені не поздоровкатися
з дядьковою дитиною? Таж вони подумують щось
погане про мене». Поцілував і дитину дядькову.
Як поцілував, так і забув за ту дівку.

Ото побув півроку та задумав жениться. Йому
нарадили одну гарну дівку, щоб він її брав; він за
ту й забув, що його врятувала від змії, з іншою
заручився.

От перед весіллям, увечері, кличуть на шишки
молодиць. Прикликали і ту дівку, що він з нею
втікав, – хоч її й ніхто не знав, що воно за дівка.
Стали бгати шишки; та дівка зліпила з тіста голуба
й голубку та й пустила додолу, а вони стали живі.
Голубка й почала говорити до голуба:

– А ти забувсь, як я за тебе луг викорчувала
й там пшеницю сіяла, а з тієї пшениці паляницю
спекла, щоб ти до змії відніс?

А голуб каже:

– Забув, забув!

Потім знов голубка каже:

– А ти забувсь, як я за тебе гору розкопувала
і туди Дніпро пустила, щоб байдаки ходили до
комор і щоб пшеницю ти продавав на байдаки?

А він каже:

– Забув, забув!

Потім знов голубка каже:

– А ти забув, як ми ходили вдвох за золотим зайцем? Ти й мене забув?

А голуб каже:

– Забув, забув!

Тоді парубок згадав за ту дівку, – за цю-таки саму, що голуби поробила, та ту покинув,
а з цією оженився. І тепер живе добре.

Шукаю відповіді
на запитання

Які ознаки чарівної казки притаманні казці «Яйце-райце»!

- Чи став стрілець щасливим, коли забагатів? Поясни чому.
- Чи виконав орел дану стрільцеві обіцянку? Поясни свою думку.
- На чиєму боці була зміїна дочка? Чому вона погодилася допомогти синові стрільця?

- Завдяки чому головним героям казки вдалося здолати перешкоди на своєму шляху? Які дивовижні пригоди відбувалися з ними?
- Яке «магічне число» трапилося тобі в прочитаному уривку? Перекажи ці епізоди.
- Які звичаї та традиції українського народу знайшли відображення в народній казці «Яйце-райце»?
- Які моральні цінності утверджуються в цьому творі?
- Визнач основну думку казки.

2 Я досліджую і творю! Розглянь ілюстрацію. Який епізод вона відбиває? Прокоментуй його.

- Створи власну ілюстрацію до фрагмента, який справив на тебе найбільше враження.
- Які символи української культури зустрічаємо в казці?
- Які казкові перебільшення є у творі?
- Чого нас вчить казка «Яйце-райце»?

3 Установи, до якої групи за походженням (спільнослов'янські, власне українські чи запозичені) належать слова з казки «Яйце-райце».

Загадати, золото, дочка, заєць, голуб, гадюка, ловити, гонити, виходити, пшениця, паляниця, комора, будувати, байдак, тріщить, лущить.

Слова спільнослов'янського походження вживаються в усіх слов'янських мовах: плем'я, чоловік, чоло, душа, дума, кінь, пес, ведмідь, пшоно, холодний, гіркий, кислий, берег, сторона, борода. Назви абстрактних понять мають також спільнослов'янське походження: диво, гріх, душа, правда, кривда, честь.

4

Знайди у тексті казки «Яйце-райце» слова, які мають спільнослов'янське походження. Запиши в зошит 5 дібраних слів.

- З двома з них склади речення.

Склади сенкан до одного слова (за бажанням) із казки «Яйце-райце». Користуйся зразком.

Зразок:

Прийом «Сенкан»

1. Іменник (тема).
2. Два прикметники (яке воно?).
3. Три дієслова (що воно робить?).
4. Фраза-висновок з 4-ох слів.
5. Іменник-синонім до теми.

Наприклад:

1. Яйце.
2. Золоте, зловіще.
3. Розбивається, несе лихо, приховується.
4. Не повинно дістатися змії.
5. Фантастика.

- **Підсумкуймо!** Які події казки «Яйце-райце» тебе найбільше вразили?
- До якого виду казок належить цей твір?
- Схарактеризуй одного із героїв/героїнь казки.

Поміркуй і розкажи, які звичаї і традиції, описані в казці, тобі хотілося б зберігати в колі своїх рідних і близьких.

Урок 10. Групи слів за вживанням: загальновживані слова, архаїзми, неологізми

Прочитай і подумай, чому народ зберігає пам'ять про богатиря Микиту Кожум'яку. Зверни увагу на застарілі слова, які зустрічаються в тексті казки.

Микита Кожум'яка

(українська народна казка)

У давні часи з'явився неподалік від Києва страшний змій. Багато людей із Києва затагав він у свій барліг, затагав і поїв. Укравав змій і царську доньку, але не з'їв, а наглухо замкнув у своєму лігві. Учепився за царівною з дому маленький собачка. Як полетить змій на роздобутки, царівна напише записочку батьку-матері, прив'яже записочку собачці на шию і пошле його додому. Собачка записочку віднесе і відповідь принесе.

Якось цар і цариця пишуть царівні: мовляв, дізнайся у змія, хто за нього сильніший. Стала царівна у змія допитуватися і допиталася.

– Є, – каже змій, – у Києві живе Микита Кожум'яка – він за мене сильніший.

Як пішов змій на роздобутки, царівна написала батьку-матері записочку: мовляв, є в Києві Микита Кожум'яка, лише він сильніший за змія. Пошліть Микиту визволити мене з неволі.

Розшукав цар Микиту і сам із царицею пішов його просити визволити їхню дочку з тяжкої неволі. Як побачив Микита царя, злякався: руки в Микити затремтіли, і розірвав він разом дванадцять шкур. Розсердився Микита, що його налякали і збитків йому завдали, і, хоч скільки просили його цар і цариця піти визволити царівну, не пішов.

От і надумали цар і цариця зібрати п'ять тисяч малолітніх сиріт, які через лютого змія осиротіли, і послали їх просити Кожум'яку звільнити всю руську землю од великої біди.

Зглянувся Кожум'яка на сирітські сльози, сам сльозу пустив. Узяв він триста пудів прядива, насмолив його смолою, весь прядивом обмотався й пішов.

Підходить Микита до змієвого барлога, а змій замкнувся, колодами завалився і до нього не виходить.

– Виходь краще в чисте поле, бо я весь твій барліг розкидаю! – сказав Кожум'яка і почав уже колоди руками розкидати.

Бачить змій біду неминучу, нікуди йому від Микити сховатися, вийшов у чисте поле.

Слово дня
Герой

Довго чи ні вони билися, тільки Микита повалив змія на землю і хотів його задавити. Почав змій благати Микиту:

– Не бий мене, Микито, до смерті! Сильніше за нас із тобою нікого на світі немає. Розділімо весь світ порівну: ти володарюватимеш в одній половині, а я – в другій.

– Гаразд, – сказав Микита. – Тільки спершу треба межу прокласти, щоб потім суперечок поміж нас не було.

Зробив Микита соху трьохсотпудову, запряг у неї змія і почав од Києва межу прокладати, борозну орати: завглибшки та борозна два **сажні** з чвертю. Провів Микита борозну від Києва до самого Чорного моря і каже змієві:

– Землю ми поділили – тепер давай море ділити, щоб за воду поміж нас суперечок не вийшло.

Почали воду ділити – загнав Микита змія в Чорне море та й утопив його там.

Зробивши святу справу, повернувся Микита до Києва, став знову шкури м'яти, не взяв за свою працю нічого. А царівна повернулася до батька-матері.

Борозну Микитину, кажуть, і досі подекуди в степу видно: стоїть вона валом сажнів зо два заввишки. Довкола люди орють, а борозни не розорюють: залишають її на згадку про Микиту Кожум'яку.

Прядиво – волокна зі стебел конопель, які добувають тривалим вимочуванням (до двох років) конопляної маси у проточній воді. Волокна конопель відзначаються особливою міцністю.

Сажень – давня східнослов'янська міра довжини, що дорівнювала трьом аршинам (2,13 м).

Пуд – міра ваги, близько 16 кг.

- Досліди, які ознаки характерні для казки «Микита Кожум'яка».
- Що символізує в казці образ героя Микити Кожум'яки, а що – образ змія?
- Чому народ вважає Микиту Кожум'яку своїм героєм? Які риси йому притаманні?
- Склади сенкан на персонажів казки «Микита Кожум'яка».
- Який епізод казки зображено на ілюстрації? Перекажи його близько до тексту.

Тема (один іменник).
Опис (два прикметники).
Дія (три дієслова).
Ставлення (фраза з чотирьох слів).
Сутність (один прикметник або іменник, який асоціюється з першим рядком).

Фольклорні твори можуть бути насичені не тільки загальноовживаними, а й вузьковживаними словами, які вказують на географію побутування, історичну добу, соціальне середовище тощо.

За вживанням усі слова поділяються на **загальноовживані** та **вузьковживані**.

Слова, які вживаються в усіх різновидах української літературної мови, становлять **загальноовживану** лексику. Загальноовживані слова використовують усі, хто володіє українською мовою. Наприклад: *мати, батько, мова, вода, борщ, книга, ходити, думати, тут, там* та ін. Ці слова складають основу лексики української мови.

Вузьковживані слова – це:

- а) *діалектизми, або діалектні слова* – уживання яких обмежене певною місцевістю. Наприклад: *ґазда – хазяїн, пацьорки – намисто, файний – гарний, казан – відро*;
- б) *професіоналізми, або професійні слова* – які вживаються людьми тієї чи іншої професії. Наприклад, у словнику будівельників: *кельма, скребла, алебастер*;
- в) *терміни* – слова або словосполучення, які називають спеціальні поняття науки, мистецтва, виробництва: іменник, речення, сума, коефіцієнт, файл, форте.

У тлумачних словниках діалектні слова позначаються поміткою *діал. (діалектне)*. Існують також діалектні словники, наприклад: «Словник буковинських говірок». Професійні слова і терміни в тлумачному словнику даються з позначками *спец. (спеціальне), юр. (юридичне), техн. (технічне), мед. (медичне)* та ін. Слова-терміни пояснюються і в спеціальних словниках: «Філософський словник», «Словник математичних термінів» та ін.

- 2 Прочитай виразно вірш. Назви терміни – точні назви певних понять. Дай їм визначення. Чи можна їх віднести до професіоналізмів? Як такі слова позначаються в словнику?

Чудесні барви

Він до класу зайшов неквапливо,
Крейду взяв і, немов чарівник,
вивів числа на дошці красиво:
– Ось вам ділене, частка, дільник.
Заспівало нам слово доданок,
мов дударик заграє на дуду:
а дільник – як щільник із дуплянок,
що дідусь нам зібрав у саду.
Частка, множник, добуток, остача
– квітів жмутик, і бджілка гуде;
оживають слова – і задача
веселіше до розв'язку йде...

Дмитро Білоус

- Пригадай або випиши із тлумачного словника по три терміни, що стосуються:
а) мовознавства; б) літературознавства; в) медицини; г) музики.
- Два з них уведи в речення.

- 3 Поясни значення слів. При потребі звертайся до словника. Людсьми якої професії вони найчастіше використовуються?

I. Мольберт, ґрунт, картини, етюди, портрети, фарба.
II. Комбайн, бункер, мотор, двигун, хедер, молотарка.
III. Корма, рубка, каюта, шхуна, бот, швартові.

- Які професійні слова вживають: а) будівельники, б) виноградарі, в) спортсмени?

- Склади невеличку розповідь про професію, яка тебе найбільше приваблює. Запиши (6–7 речень). Професійні слова і терміни підкресли.

Словниковий склад української мови постійно змінюється. Одні слова поступово виходять з ужитку, виникають нові. Слова, які вийшли з активного мовного вжитку, називаються **застарілими**, або **архаїзмами**. Ці слова найчастіше називають історичні явища або речі, яких уже нема.

Це так звані історизми: *гетьман, осавула, рало, панщина, очкур, плахта*. Деякі застарілі слова замінюються іншими: *каламар* – чорнильниця, *зшиток* – зошит, *лицедій* – артист, *зигзиця* – зозуля. У тлумачних словниках такі слова подаються з позначками *заст.* (застаріле), *іст.* (історизм).

Нові слова, що виникають у мові для позначення нового предмета чи вираження нового поняття, називаються **неологізмами**: *віртуальна реальність, локдаун, ноутбук, флешка, тітокер, біткойн*.

Якщо слово стає загальноживаним, воно перестає бути неологізмом: *космонавт, місяцехід, кібернетика, мікрохвильова піч, комп'ютер*.

4 Повернися до казки «Микита Кожум'яка». Наведи приклади застарілих слів.

5 Склади усно розповідь на тему: «В етнографічному музеї». Використовуй слова з довідки. Які з них застарілі?

Довідка: Експозиція, експонати, світлини, ослін, ночви, діжки, коновки, глечики, горщики, лозоплетіння, веретено, спідниця, рушник, перина, рядно, намітка, очіпок.

- Відвідай з класом або з батьками Національний музей етнографії та природної історії в Кишиневі. Якщо такої можливості не маєш, то скористайся послугами сайту «Віртуальні екскурсії в Молдові» і здійсни віртуальну екскурсію в музей.
- Напиши розповідь чи відгук про екскурсію (6–8 речень). Використовуй слова та словосполучення з довідки.

6 Прочитай. Визнач тип тексту.

У мові постійно утворюється не менше слів, ніж відмирає. Нові винаходи й відкриття, нові машини, конструкції, деталі, препарати, нові філософські і політичні поняття, нові форми життя – все це породжує і нові слова.

- Зроби висновок, чому з'являються у мові нові слова.
- Запиши 5 неологізмів, які ти вживаєш у мовленні.

Урок 11. Групи слів за вживанням: загальноживані слова, архаїзми, неологізми

7 Прочитай казку «Котигорошко». Подумай, чому Котигорошко став одним із найулюбленіших героїв українського фольклору.

Котигорошко

(українська народна казка)

I

Жили колись чоловік із жінкою. І було в них семеро синів та одна дочка.

Пішли якось шестеро синів у поле орати, працювати. А найменший брат залишився вдома. Йшли брати полем і плугом за собою борозну тягнули, щоб сестра могла їх знайти, коли обід їм понесе.

Біля того поля, в лісі, жив змій. Задумав він недобре: борозну, що брати проклали, засипав, а сам нову проклав, прямісінько до себе у двір.

Понесла сестра братам обід та по тій зміїній борозні й пішла. Йшла-йшла та зайшла у зміїний двір. Прямо до змія в лапи.

Повернулися брати з поля, а сестри немає. Пішли вони шукати її.

Прийшли до зміїного двору. Вийшов змії їм назустріч:

– Битися прийшли до мене чи миритися? – питає змії.

– Битися! – відповідають брати.

– Тоді пішли під залізний дуб, поміряємося силою. Не терплю людського духу!

Прийшли. Посеред зміїного двору дуб високий стоїть. І стовбур, і листя у нього залізні, погойдуються на вітрі, видзвонюють.

Як налетів на братів змії, ударив з усієї своєї зміїної сили, одразу ж глибоко в землю увігнав, до зміїної темниці. Там і замкнув...

Батько з матір'ю тим часом чекають та чекають, а синів немає. Одна втіха залишилася – менший синок. От знайшов він горошину, посадив у землю.

Дивиться – аж виріс величезний кущ, а на кущі – стручок. Лише один. А в ньому горошина, теж одна, та не проста, а чарівна. Дотягнувся хлопчик до стручка, зірвав його.

Випала горошина зі стручка, покотилася. Хлопчик побіг за нею, схопив горошину та з'їв. З того часу і прозвали його Котигорошком. Почав Котигорошко зростати не по днях, а по годинах. За тиждень вище батька виріс.

Одного разу батько копав криницю і натрапив на великий камінь. Пішов гукати людей, щоб допомогли камінь витягнути. Поки батько ходив, Котигорошко однією рукою камінь із землі витягнув. Прийшли люди, дивуються!

А Котигорошко як відчув свою силу, так і вирішив піти братів і сестру визволяти.

Пішов він до коваля, попросив, щоб той йому скував важку булаву. Коваль і скував.

Розмахнувся Котигорошко, підкинув булаву в самісіньке небо і каже:

– Я ляжу спати, а ви, батько, розбудіть мене через дванадцять днів, коли булава назад падатиме.

На дванадцятий день летить булава, гуде, розсікає повітря.

Розбудив батько сина. Той схопився, підставив кулак, булава об нього вдарилася, переламалася навпіл.

– Ні, з такою булавою я на змія не піду.

І вирушив знову до коваля, просить:

– Перекуй булаву, щоб ще міцніша була.

Перекував коваль.

Котигорошко знову булаву підкинув та й спати ліг. А через дванадцять днів булава до нього повернулася, об кулак вдарилася, тільки трохи зігнулася.

– От з цією булавою піду на змія! – каже Котигорошко.

Попрощався Котигорошко з батьком та матір'ю і пішов по тій борозні, по якій сестра й брати пішли та не повернулися. Хоч борозна вже заросла травою, та трохи помітною була, привела вона Котигорошка до зміїного двору.

– Чого тобі треба? – зашипів змії. – Не терплю людського духу! Битися чи миритися до мене прийшов?

– Битися! Я братів і сестру звільнити хочу!

– Смерть ти свою у мене знайдеш, – сичить змії.

Прийшли до залізного дубу. Свиснув змії – з дерева листя впало, навкруги дзвін пішов. А Котигорошко й каже:

– Коли це я свисну – очі на лоба можуть вилізти. Ти їх краще закрій.

Змії і закрив очі. А Котигорошко його булавою по лобі й стукнув.

Ілюстрація – М. Єрмак

Слово дня
Богатир

– Чи добре я свищу? – питає Котигорошко.

– Правду кажеш, мало очі на лоба не вилізли! – Злякався змій. – Може, будемо миритися?

– Ні, битися! – відповідає Котигорошко.

Стали вони битися. Схопив наш молодець змія та як кине! Вдарився змій об дерево, стовбур надвоє розколовся, змію хвіст прищипив. А стовбур залізний, не вирвешся.

Котигорошко змія покинув, пішов братів із в'язниці звільняти. Прути ґрат розігнув, вивів бранців на волю. Вони молодшого брата і не впізнали, бо він швидко виріс.

А змій тим часом дуб із корінням вивернув, схопив сестру Котигорошка і полетів. Дуб важкий за ним по землі волочиться, слід залишає.

Прийшли Котигорошко з братами до залізного дуба, суд і розправу над змієм чинити.

Дивляться – ні дуба, ні змія. Аж бачать – летить змій високо в небі, сестру несе. Кинулися наздоганяти його.

От вони бігли по сліду, що дуб залишив, та побачили перед собою глибоку яму. Дна не видно. Злякалися брати, не хочуть лізти в яму.

– Я полізу, – каже Котигорошко, – спускайте мене вниз.

Сплели вони зі своїх поясів довгу мотузку. Котигорошко намотав кінець мотузки на руку і став спускатися.

Спустився Котигорошко і прямо до підземного світу потрапив...

Запам'ятай! **Гіпербола** (від грец. – перебільшення) – вид тропа (стилістична фігура), яка використовується для посилення виразності та підкреслення сказаної думки. Гіперболічними можуть бути також характер, що зображається, або ситуація.

- Назви головних дійових осіб казки. Які сили вони уособлюють?
- Чому змій бореться з богатирем? Як ти гадаєш, чи вдасться Котигорошкові побороти змія?
- Які незвичайні події відбуваються з Котигорошком?
- Якими рисами наділяє героя народ?
- Назви ознаки чарівної казки, які зустрілися тобі у цьому творі.

2 Тобі вже зустрічався прийом перебільшення – гіпербола в казках «Яйце-райце» та «Микита Кожум'яка».

Пригадай! і наведи приклади гіперболи з цих казок.

- Досліди, як цей засіб художньої виразності використано в казці «Котигорошко».
- У яких ще казках використано *гіперболи*?

3 Прочитай. Визнач стиль тексту. Доведи свою думку.

Ім'я *Котигорошка* пов'язане з горохом, бобовою культурою, яку вирощували від часів халколіту народи, що населяли Передню Азію, прибережні землі Середземного та Чорного морів. Горох вважався ознакою життєдайної сили у сільськогосподарських суспільствах: врожайності, плодovitості худоби і процвітання господи. Зокрема, у слов'ян горох був невід'ємною частиною Різдвяного столу і шлюбних звичаїв, які пов'язувалися з народженням дітей. (З Інтернету)

- Назви слова-терміни. З якою метою їх введено в текст?

4 Чи помітив/помітила ти, що в казці багато протилежних образів і понять? Утвори дві пари слів-антонімів і запиши їх за зразком.

Зразок: малий – великий,

- Склади речення з однією парою слів на вибір.

Халколіт (також – мідний вік, міднокам'яний вік, енеоліт) – доба праісторії, пов'язана з освоєнням людством першого металу – міді.

- 5 Перечитай початок казки. Знайди слова, пов'язані з сільськогосподарською діяльністю наших предків. Чи можна вважати їх професіоналізмами?

Це цікаво!

Легендарному богатырю часів Київської Русі встановлено пам'ятник біля стін Київського академічного театру ляльок. Адже казка про подвиги Котигорошка – одна з найпопулярніших і улюблених дітьми казок не лише в Україні. За мотивами казки поставлений не один спектакль, кілька мультфільмів і навіть намальований комікс.

Пам'ятник Котигорошку,
Київ, вул. Грушевського, 6

- 6 Випиши з тексту казки 5 загальновживаних слів.

- Чи зустрічаються в тексті архаїзми?

- 7 Створи комікс за сюжетом прочитаного уривка з казки «Котигорошко».

Урок 12. Групи слів за вживанням: загальновживані слова, архаїзми, неологізми

- 1 Прочитай другу частину казки і зроби висновок, як народ у своїй творчості відображає проблему боротьби добра зі злом.

Котигорошко

II

Спустився Котигорошко і прямо до підземного світу потрапив. Дивиться – стоїть палац великий. А навколо золото та дорогоцінні камені – все так і виблискує.

Назустріч йому сестра біжить:

– Тікай швидше, – каже. Змій з дуба хвіст витягує, він тебе вб'є.

Багатьох сміливців він вже повбивав.

– Не вб'є! Це я йому хвоста прищемив. Веди мене до нього!

А змій тим часом хвоста з дуба витягнув, побачив Котигорошка й питає:

– То ти знову прийшов? Битися чи миритися?

– Битися, – відповідає Котигорошко.

Раз ударив Котигорошко булавою – змій по коліна в камінь увійшов. Другий раз ударив – по пояс у камінь загнав. Третій раз ударив – зовсім вбив.

Узяв Котигорошко три мішки золота і три мішки дорогоцінних каменів, і пішли вони з сестрою до тієї ями, через яку він спустився у підземне царство.

Прийшли. Котигорошко й кричить:

– Гей, ви, добрі молодці! Мотузку опускайте, нас нагору тягніть!

Брати мотузку опустили, він до неї спершу золото і каміння прив'язав.

Знову кричить Котигорошко:

– Опускайте ще раз, добрі молодці, мотузку. Сестра ваша до вас повертається. Обережно піднімайте!

Слово дня
Сім'я

Та не дарма брати в зміїному царстві пожили. Непомітно для себе зміїного духу набралися. В голові у них потьмарилося.

– Нащо ми його будемо витягувати? – кажуть.
– Ми шестеро змія не подолали, а він один зумів. Нас люди засміють. Та й добро все нам дістанеться.

Котигорошко здогадався, через що затримка вийшла. Зрозумів, що погане проти нього надумали. Прив'язав до мотузки камінь і кричить:

– Тягніть мене!

Підтягнули брати камінь вище та й відпустили мотузку. Упав камінь униз. Розсердився Котигорошко. «Гарні ж у мене брати!» – думає.

Довелося йому повернутися у підземне царство. Раптом хмари набігли, вдарив грім, полив дощ із градом. Сховався Котигорошко під деревом. Чує – в гнізді пташенята пищать. Орлята маленькі. Дощем їх заливає.

Заліз він на дерево, зняв із себе сорочку, прикрив нею пташенят.

А як дощ припинився, прилетів орел.

– Це ти моїх пташенят від смерті врятував? – питає. – Чим мені тобі віддячити?

– Винеси мене нагору, – попросив Котигорошко.

Сів Котигорошко на орла, і полетіли вони високо над землею. Незабаром і рідну хату побачив.

Підходить Котигорошко до хати й чує – брати в матері питають:

– А де ж наш менший брат?

– Виріс він, сильним став, пішов вас визволяти.

А в братів до того часу зміїний дух з голів вийшов. Соромно їм стало.

– То це наш брат врятував нас. А ми його в ямі кинули. Ходімо швидше витягувати, рятувати його.

А тут Котигорошко до хати входить і каже:

– А я й сам вибрався.

Брати в Котигорошка попросили пробачення. Простив він їх. На radoщах бенкетувати стали, Котигорошка прославляти. І ми його, людину сміливу, слухняного сина, брата вірного – славимо...

Ілюстрації – М. Єрмак

Шукаю відповіді
на запитання

Які ознаки чарівної казки притаманні казці «Котигорошко»?

- Чи ти звернув/звернула увагу, що народ зображає в казці велику архаїчну сім'ю? Про що це свідчить?
- Чому зброя Котигорошка в казці – не меч, а лише залізна дубинка? Як герой отримав її?
- Як вчинили брати по відношенню до Котигорошка? Що стало тому причиною? Яке почуття відчували брати опісля? Яке прийняли рішення?
- Яку алегорію використано для зображення іншого – підземного світу в казці «Котигорошко»? Відповіді підтверджуй прикладами з тексту.
- За що народ славить Котигорошка? Зачитай рядки з тексту, які дають відповідь на це питання.
- Чого вчить казка «Котигорошко»?
- Що у ній тебе найбільше зацікавило?

2 Ти помітив/помітила у прочитаному тексті гіперболи? Наведи приклади.

- Які якості улюбленого героя хотів підкреслити народ, уживаючи засіб перебільшення?

3 Завдання-змагання. Поділіться на групи. Яка група упродовж двох хвилин складе список якомога більшої кількості загальноновживаних слів із казки «Котигорошко», та переможе.

- В якій сфері життя та діяльності людей вживаються виписані вами слова?
- Оберіть одне слово і створіть асоціативний куш.
- Які архаїзми зустрілися вам у прочитаному тексті?

4 Розглянь зображені на малюнку предмети. Як вони називаються? Що ти про них знаєш?

- Поміркуй, до якої лексики – застарілої чи загальноновживаної – належать слова-назви зображених предметів. Чому?

Німецьким словом *клейнод* називають дорогоцінну річ чи коштовність. У запорізьких козаків так називалися військові знаки, регалії чи атрибути влади, при котрих у них відбувалися великі чи малі ради і які вживалися старшинами відповідно до посади кожного з них.

Булавою називалася срібна чи позолочена, часом прикрашена коштовними каменями куля, насаджена на металеву або дерев'яну палицю. Булаву давали кошовому, він тримав її у правій руці під час рад.

Прапором, *коругвою* чи *корогвою* називалася шовкова яскраво-червона хустка із зображенням посередині. Прапор дарувався всьому війську, але носив його хорунжий.

Бунчуком називали просту помальовану начорно палицю, на верхній кінець якої насаджували мідну кулю, а під кулю вставляли волосся з кінського хвоста з чотирма чи шістьма косами поверх волосся. Бунчук давався кошовому, але носив його бунчужний, який тримав його під час походу над головою отамана, щоб подавати знак козакам у бою, куди веде їхній ватажок.

(За Д. Яворницьким)

- Випиши з тексту тлумачення слів *клейнод*, *булава*, *коругва*, *бунчук*.
- Які ще застарілі слова є в тексті? З'ясуй їх значення за словником.

5 На підставі текстів підготуй невеличке повідомлення про авторські неологізми. Висловлені думки проілюструй прикладами.

I. Причини виникнення неологізмів загалом відомі: це пошуки авторами найдосконалішої форми для вираження своїх думок, настроїв, почуттів, це потреба у більш виразних словах порівняно з усталеною лексикою, це прагнення до оновлення і поетизації мови.

(Із збірника «Культура слова»)

II.
Сміється сміх. Горить на рукаві.
Сміється так дитинно, стопричинно.
Сміється українно – ми живі,
І карим сміхом двері в світ розчинено.
Сміється розум. Аж пашисть крилом,
Сміється дотеп, смутком перешитий,
Добро сміється над горбатим злом,
А доки ми сміємось – будем жити.

Іван Драч

- Знайди авторські неологізми. Що вони означають? Яку роль виконують у поетичній мові?
- Визнач у вірші художні засоби. Поясни, коли слово *сміється* вжито в прямому, а коли – в переносному значенні.
- Розбери за будовою слово *перешитий*, добери до нього споріднені слова.

6 Котигорошко з маленького хлопчика перетворився на супергероя. Чи не створює його образ мотивацію для тебе, не надає впевненості у своїх силах? Поділися своїми думками у творі-міркуванні.

Урок 13. Групи слів за вживанням. Діалектні слова

7 Прочитай українську народну казку. З'ясуй значення виділених у тексті слів.

Про дівчину-сопілку

Жили дід та баба. Їх життя минуло в добрій злагоді, і на старість не засумували б, якби мали дітей. Але не було в них ні хлопчика, ні дівчинки. І не мали з ким поговорити. Якось дід пішов до калини і вирізав сопілку. Подув у неї і почув дитячий голосок:

Грай, грай, діду, грай,

І мене визволяй...

Дід *напудився* – що за диво таке? Йде дорогою додому й журиться, що має робити, бо не знати – хто то проситься із сопілки. *Надибує* якогось чоловічка з довгою бородою, що по землі волочиться.

– Чого ви, діду, засмучені? – спитав зустрічний.

Старий розповів:

– *Ади*, я вирізав собі калинову сопілку, а звідти щось пищить дитячим голосом, проситься на волю. Біда та *гризота* на мою білу голову, бо не знаю, кого визволяти...

Слово дня
Цілющий

Дідок погладив бороду і відповідає:

– Тут нема ніякої біди. Попросіть у журавлів цілющої води, полийте нею ту сопілку, і все буде добре.

Дід пішов додому. Не їв, не спав і з бабою не ставав до бесіди. Цілими днями визирав з долини журавлів – довго не прилітали із теплих країв. Аж одного ранку довжелезна *журавлина* *ключка* сіла коло Черемошу.

Дід поклонився їм і каже:

– *Файні* та любі журавлики, принесіть мені у дзьобах по крапельці цілющої водички. *Ади*, якась дитина проситься із сопілки, *аби-м* її визволив. Коло воріт на *слупа* покладу *горнятко*, *аби-сьте* мали куди виливати принесені краплі.

Журавлі вислухали діда й залопотіли крильми. Старий поклав на *слупа* горнятко і чекає. Другого ранку взяв горнятко й дуже втішився: воно було повне цілющої води.

Дід покропив сопілку і аж очам своїм не повірив: сопілка стала дівчиною, та такою *файною*, як *ружа* у городчику.

Дід і баба не знали, як убрати дівчину і чим нагодувати. Вона посідала на лаві та й знову стала сопілкою.

Відтоді вдень, коли *дідо* й баба виходили в поле, калинова сопілка завжди ставала дівчиною і прибирала в хаті, варила. А як старі верталися додому, робилася сопілкою.

Баба плече в долоні з утіхи, що вона їм зварилася обід, але дід не радий. Одного разу йде селом і стрічає того чоловічка, що носив довгу бороду.

– Чого ви, діду, невеселі? – спитав чоловік.

– Як маю веселитися, коли прийшла *гризота* в мою хату. Ади, полив сопілку цілющою водою, і стала вона дівчиною. Та побула з нами малий час і знову обернулася в сопілку. Тепер стає дівчиною лише тоді, коли нас нема в хаті.

– Не гризіться, діду. Попросіть журавлів, *най* принесуть живлющої води. А потім і нею полийте сопілку...

Подякував дід і прийшов додому. День і ніч *пантрує*, чи не летять з долини журавлі. Раз прилетіла ціла *ключка*. Журавлі сіли коло Черемошу. Дід поклонився їм і просить:

– Файні та милі журавлики, принесіть у дзьобах по крапельці живлющої водички, бо таке й таке діло: мушу оживити дівчину-сопілку. Я вам горнятко покладу на *слупа*, що коло воріт.

Журавлі залопотіли крильми й полетіли аж геть поза хмари. Дід поклав горнятко і чекає. На другий день уранці воно було повне. Старий полив сопілку живлющою водою, і в кімнаті стала *файна* дівчина.

Радувався дід і тішилася баба. Не могли надивитися на свою красну доньку. Але втіха знов була короткою, бо як уздріли легені таку вродливу дівчину, то вже одні старости заходили до хати, а інші виходили. Нарешті дід та баба віддали свою доньку в сусіднє село. І знову залишилися одні, як козулі в лісі...

Отака наша казка.

- Яку тему порушено в казці?
- У чому її конфлікт? Як він розв'язався?
- У чому сила цілющої і живлющої води?

Це цікаво!

Чи знаєш ти, що Черемош – притока Прута? Він протікає в Україні по території Гуцульщини та Буковини, що межує з нашою країною.

Шукаю відповіді
на запитання

До якої групи слів за вживанням належать виділені в тексті слова? Чи можеш ти пояснити їх значення?

2

Випиши архаїзми, поясни їх значення. При необхідності звертайся до словника.

- Пригадай, які слова називають діалектизмами.

3

Прочитай вірш. Визнач його тему.

Чудесні барви

Які чудесні барви у нашій рідній мові,
Які відтінки різні від Сейму аж по Сян!
У Києві говорять інакше, ніж у Львові, –
І чорногуз, і бусол, лелека і боцян...
Так наче називаєш різновиди лелек ти,
А це лиш різні назви, синонімічний ряд.
А є ще риси мови, що зветься діалекти:
Це говори місцеві на дещо інший лад.
На Київщині (в Літках) взуття зовуть обувка,
А огірок звичайний в Чернігові – гурок,
А кошик на Поліссі (в Іванкові) – кошувка,
І назви, і вимова різняться що не крок.

Дмитро Білоус

- Назви загальноновживані слова та діалектизми. Як по-іншому називає поет діалекти?
- Випиши всі назви лелеки. Як називаються такі слова?
- Поміркуй, які з назв птаха є загальноновживаними, а які – діалектними. При потребі звертайся до словника.
- А як у твоєму селі/місті називають лелеку? Доповни синонімічний ряд.
- Які вірші, загадки, легенди про лелеку ти знаєш? Розкажи.
- Подумай, чому лелек і журавлів стає все менше й менше. Чому треба оберегати цих птахів?

4 Прочитай текст. Про який регіон України тут ідеться?

Є серед безмежних просторів край, де мріють у синій даліні гори, буйні праліси. Там чути могутній шум гірського потоку.

Інший край, інші звичаї... А оскільки особливості життя людей, їхня культура віддзеркалюються в мові, то цілком природно чекати там і слів не таких, як скрізь. Їх важко зрозуміти полтавцю, киянину. Щоправда, деякі з цих місцевих слів стали загальновідомими. Адже всі знають, що таке трембіта, полонина, верховина, коломийка. Та, мабуть, тільки жителі Верховини користуються словами *плай* (гірська стежка), *вагаш* (дорога, що нею ходять овечі отари), *бовчар* (пастух), *фльоара* (сопілка, якою пастух скликає стадо), *веснування* (весняний випас худоби). Тільки там одягають *кептар* (короткий вишитий кожушок), *крисаню* (брить), *катрінку* (жіночий одяг на зразок плахти), *гачі* (білі штани).
(За А. Матвієнко)

- Як ти вважаєш, чому існують діалекти? Випиши з тексту речення, яке містить відповідь на поставлене питання.
- Чи можна зробити висновок, що українська мова «живиться» діалектними словами? Доведи свою думку.
- До виділених слів добери синоніми, уведи їх у словосполучення.
- Зроби фонетичний розбір слова *віддзеркалюються*.

5 Прочитай уривок з української народної казки «Чарівна косиця». Знайди діалектні слова, з'ясуй їх значення.

В одній родині було троє дівчат. Няньо збирався до міста й питає, що їм купити.

- Мені біле шовкове плаття, – просить старша.
- А мені топанки, – просить середуща.
- А мені, няньку, найфайнішу косицю, – сказала молодша.

Старший та середущій швидко знайшов подарунки, а молодшій ніяк не може знайти. Блудить по місту і нарешті натрапив на великий сад. Зайшов туди, а там всякі косиці, а єдина над усіма найфайніша.

При саді була хижка. Зайшов до хижі – й видить: кочерга сама пригрібає грань...

- Перекажи уривок казки, замінюючи діалектизми загальноживаними словами.
- Зроби висновок про вживання діалектних слів у художньому стилі мовлення.

6 Добери до діалектних слів літературні відповідники.

Банувати, уздріти, дзейстри, рокія, видіти, когут, барабулі.

- У яких стилях мовлення доречно вживати діалектні слова?

7 Склади словничок діалектних слів, що вживаються у твоїй місцевості.

8 Добери з довідки літературні відповідники до діалектизмів. Запиши їх парами.

Соба, лямпа, пацьорки, гиляка, паратарі, когут, когутки, боцян, борзо, гутуя.

Довідка: Намисто, сережки, айва, рядно, півень, димар, глечик, лампа, лелека, швидко, дерево, груба, тканина на верстаті доріжка/підвіконник.

- Як називаються ці предмети у твоїй місцевості?

Урок 14. Поняття про фразеологізм. Лексичне значення фразеологізму

7 Прочитай і поміркуй, до якого різновиду казок належить ця казка.

Золотий черевичок (українська народна казка)

I

Був собі чоловік та жінка, і була в них одна дочка. Мати була гарна, а дочка ще краща. От те дівча ще підлітком було – умирає мати. А вмираючи, покликala до себе дочку та й каже їй нишком:

– На тобі, доню, це зернятко, та нікому не кажи, що в тебе воно є. А як прийде тобі лихо, посади його, то виросте з нього верба яра, і що тобі треба буде, йди до тієї верби, то все тобі й буде.

От поховав чоловік жінку, пожурився-пожурився та й знов оженився з удовою. А в тієї вдови та своя дочка.

От баба свою дочку жалує, а ту дівчину зненавиділа так, що й *просвітку їй нема*. Бабина ж дочка лінива, така ледача: *ні до холодної води не береться*, все б сиділа *згорнувши руки*. А та дівчина роботяща та добра дитина, і що не дай їй робити, і скільки не дай, то все зробить.

Та що з того, коли нічим бабі вона не догодить. Хоч як гарно зробить, а баба все її лає, все її лає, а то й межи плечі стусана дасть чи таки й зовсім добре поб'є. За роботою та за тими штурханцями *ніколи* дівчині і *вгору глянути*, ніколи й причепурити себе, сорочку вишити, а що було в неї пошите ще за материного часу, своїй дочці баба повідіймала. Ходить, бідолашна, в такому рам'ї, що й люди сміються. Мовчки терпить усе та бідна дівчина, тільки поплаче нишком, а лиха баба ще більше лютує, що вона мовчить, ще гірше над нею коверзує та так усе визирає, до чого б його прискіпатися. Коли ж усе дівчина робить як треба.

От баба й надумала.

– Жени, – каже, – ледащо, бичка пасти! Та на тобі круг прядива, щоб ти його й зом'яла, і потіпала, і спряла, і помотала, і поткала, і побілила, і полотно додому принесла! Та гляди: не зробиш, то й жива не будеш!

Взяла дівчина те прядиво, погнала бичка пасти. Бичок пасеться, а вона плаче: де ж таки видано, щоб усе те за день зробити? А далі й згадала: «Єсть же в мене зернятко від матінки!»

От узяла посадила його на леваді, полила, а сама сіла й знову плаче. Плакала, плакала та й заснула. Прокидається, аж із того зернятка така гарна верба яра виросла, а під вербою криничка, і вода в ній така холодна та *чиста як слюза*. Підійшла дівчина до верби та й каже:

– Вербо яра, відчинися! Ганна-панна йде.

От верба й відчинилася, а відтіля так панни й вилинули.

– Панно наша мила, панно наша люба, що скажеш робити?

Вона й каже:

– От вам круг прядива: треба його зом'яти, й потіпати, і по-пряди, і помотати, і полотно з нього поткати, і побілити.

– Панно наша мила, панно наша люба, зараз буде.

Та й назад усі в вербу.

От допасла дівчина до вечора, знов до верби:

– Вербо яра, відчинися! Ганна-панна йде.

От верба й відчинилася, і ті панни виносять їй полотно тонке, таке біле, хоч зараз сорочки ший.

Узяла дівчина те полотно, пригнала бичка додому, віддає полотно бабі. А та аж *зубами заскреготіла*, як побачила, та нічого казати.

І свою дочку послала бичка пасти та й каже:

– На тобі, донечко, мичечку: спрядеш – спрядеш, а не спрядеш, то й так принесеш.

Погнала та бичка пасти та й мичку закинула, а ввечері приганяє бичка та й каже:

– Голова в мене, мамо, так боліла, що й не зведеш.

Слово дня
Доброчесність

– Ну, дарма, доню, ляж та відпочинь!

От діждали вони неділі. Баба свою дочку причепурила і веде до церкви, а на дідову гримає:

– Топи, ледащо, нетіпахо! Щоб ти й витопила, і обідати наварила, і прибрала, ще з цього полотна й сорочку пошила, поки ми вернемося з церкви. Та гляди: не зробиш, то й жива не будеш!

От пішла баба з дочкою до церкви, а дівчина швиденько витопила, обідати наварила, в хаті поприбирала, тоді побігла на леваду до верби та й каже:

– Вербо яра, відчинись! Ганна-панна йде.

Верба й відчинилась, а відтіля панни так і вилинули.

– Панно наша люба, панно наша мила, що скажеш робити?

– Треба з цього полотна, поки з церкви вийдуть, сорочку пошити... Та ще й дайте мені вбратися, хочу до церкви поїхати.

Ті зараз кинулись, убрали її гарно-гарно, а на ніжки маленькі золоті черевички вбули. Тут і коні під'їхали, сіла вона та й поїхала до церкви.

Як увійшла вона в церкву, так церкву й осіяла. Люди аж не отямляться з дива: «Чи воно князівна, чи королівна? Ще такої не бачили». А на той час князенко в церкві був. Як угледів, то й *очей* уже *не відведе* від неї... Відправа кінчається, вона перша з церкви вийшла, сіла, поїхала. Під'їхала до верби, верба відчинилася, вона поскидала все з себе, знову наділа своє рам'я, пошиту сорочку взяла... Коні в вербу в'їхали, зачинилася верба, а дівчина пішла в хату, сіла та й виглядає бабу з церкви.

Коли приходять.

– А що, наварила?

– Наварила.

– А сорочку пошила?

– Та й сорочка пошита.

Подивилась баба, нічого не сказала, тільки *плечима здвигнула*.

– Давай обідати!

Посідали обідати та й почали розказувати, яку-то вони панночку в церкві бачили – як сонце гарну, що аж князенко і молитись забув та на неї дивиться.

– А до кого вона підхожа? – питає дівчина. – Може, до мене?

Бабина дочка в сміх, а баба:

– Ач, нетіпаха, грубниця погана, до кого рівнятися здумала!

От діждали й другої неділі. Знову дід з бабою та з бабиною дочкою до церкви, а тій звеліла баба топити та й ще якусь роботу загадала. А вона впоралась швиденько та до верби:

– Вербо яра, відчинись! Ганна-панна йде!

Відчинилась верба, а з неї панни так і вилинули.

– Панно наша люба, панно наша мила, що скажеш робити?

Вона їм загадала, убралася до церкви, в золоті черевички взулася, поїхала.

Коли князенко вже там. Вона як увійшла, то й церкву осіяла. Люди торопють: «Боже, яка краса! Хто ж це?» Ніхто не знає... А князенко *очей не зведе*... Кінчається відправа, вона вийшла, приїхала, пишне убрання поскидала, своє рам'я наділа, сіла та й дожидає з церкви.

Поприходили з церкви, посідали обідати, розказують за ту панну.

– Князенко гарний, а вона ще краща.

– А може, вона до мене підхожа? – Ганна питається.

Бабина дочка регочеться, а баба трохи не біла дівчини... Не знає вже, що б їй і робила, так зненавиділа.

А князенко тим часом усе довідується: хто та панна? Ніхто не знає.

- Як мати змогла допомогти дівчині?
- Якими якостями характеризується Ганна?
- Які персонажі казки є позитивними, а які – негативними?
- Зроби висновок, що у казці реальне, а що – фантастичне.
- Поясни значення виділених у тексті сполучень слів. Спробуй замінити їх синонімами.

У мові певне значення може виражатися не лише окремим словом, а й стійким сполученням двох або більше слів.

Стійкі сполучення бувають фразеологічні, офіційно-ділові й термінологічні.

1. **Фразеологічні стійкі сполучення**, або **фразеологізми**, є загальноживаними. Їх значення не випливає із значення окремих слів: *ні в зуб – не тямити*; *бити байдики – ледарювати*; *ганятися за двома зайцями – прагнути одночасно досягти успіху в різних справах*. Багато з таких зворотів рівні за значенням одному слову: *хоч греблю гати – багато*; *ні живий ні мертвий – переляканий*.
2. **Офіційно-ділові** стійкі словосполучення використовуються в діловій лексиці: *внести пропозицію*, *відповідно до наказу* (згідно з наказом).
3. **Термінологічні** стійкі сполучення – це назви певних наукових понять, наприклад, у мовознавстві – *член речення*, *твірна основа*; у фізиці – *броунівський рух*, *сила тяжіння*.

2 Охарактеризуй героїв казки, використовуючи фразеологізми з тексту.

3 Працюємо в групах! Прочитайте текст, обговоріть його зміст.

Коли не розлучаються двоє

Слова живуть своїм життям. Навіть приятелюють, а іноді й розлучаються. Буває, слова настільки приязно ставляться одне до одного, що про них кажуть: *нерозлучні друзі!*.. І ні бурі, ні дощ, ні сонцезбризність весен, ні гаряче дихання літа, ні чари місячної ночі, ні снігові завії, ні дошкульні морози – ніщо не спроможне роз'єднати їх...

Два нерозлучні повнозначні слова творять розмаїття фразеологічних одиниць: *вуха повісити*, *голову сушити*, *горобців лічити*, *давати драла*, *дати відкоша*, *дати тягу*...

Окремі слова зовсім відвикли бути на самоті і вживаються тільки у фразеологізмах. Ніде без супроводу ви не побачите слів *байдики*, *безвік*, *безрік*, *буковенька*...

Безмір життя залишив глибокі сліди у фразеологічних зворотах. (За Іваном Вихованцем)

- Порівняй сполучення слів:
повісити вуха – повісити пальто;
давати драла – давати книгу.
- У яких із них кожне слово має своє лексичне значення, а в яких лексичне значення має тільки ціле словосполучення?
- Поясни значення наведених у тексті фразеологізмів. Чи можна їх замінити одним словом-синонімом?

Значення і походження фразеологізмів пояснюються у фразеологічних словниках. Найбільш уживані фразеологізми пояснюються у тлумачних словниках, біля них стоїть значок О.

Фразеологізми надають мові влучності, виразності, емоційності, дотепності. Порівняйте: *зарубати на носі – добре запам'ятати*; *десятою вулицею обходити – уникати зустрічі*.
Фразеологічні звороти найчастіше використовуються в розмовному та художньому стилях мовлення.

4 Прочитай фразеологізми. Поясни їх значення.

Хвостом війнути, *коротший комариного хвоста*, *вертїти хвостом*, *за хвіст та на сонце*, *із заячий хвіст*, *тримати хвіст трубою*, *плестися в хвості*.

- Назви стійкі звороти зі словами *вовк*, *лис* (*лисиця*), *ведмідь*.

5 Пригадай, які ти знаєш фразеологізми зі словами *голова*, *язик*, *зуби*, *нога*, *ніс*, *око*. Подумай, чому так багато фразеологізмів зі словами, що означають назви частин тіла.

П'яте колесо до воза; вуха нагострити; нуль без палички; ні в тин, ні в ворота; і вухом не вести.

Урок 15. Джерела фразеологізмів

Золотий черевичок

(українська народна казка)

II

А князенко тим часом усе довідується: хто та панна? Ніхто не знає.

Радились, радились, як би його дізнатися. От один хлопець і каже:

– А я знаю, як довідатися.

– А як? – питається князенко.

– На тому місці, де вона стає, смоли підлити, черевички й попристають.

Так і зробили... Приїхала Ганна-панна на третю неділю до церкви, стала... А ті вже – князенко з панами – так і пильнують, так і пильнують... Кінчається відправа, хоче вона йти, – не рушить з місця. Рвонулася вона, таки зірвалася, а один черевичок і зостався. Утекла вона додому, приїхала, убралася знов у своє рамя та й сидить.

Приходять із церкви, як стали розказувати!..

– Такий, – кажуть, – маленький черевичок, що й ноги такої нема, щоб на неї прийшовся.

– А може, на мою прийдеться? – питає дівчина.

Баба як розлютується, як почне її лаяти вдвох із дочкою:

– Та ти нетіпаха! Та ти грубниця, тільки в попелі гребешся, ноги як ті колоди, а до кого рівняєшся!

Попобила її баба та й з хати прогнала.

А князенко геть скрізь розпитується: хто золотий черевичок загубив? Ні, ніхто не знає.

Що його робити? А той парубок та й каже знову князенкові:

– А я знаю, як її знайти.

– А як? – питає князенко – Кажі!

– Послати скрізь міряти той черевичок, на чю ногу прийдеться, то то й вона.

От так і зробили. Пішли ті дворами князенкові міряти. Пішли спершу по князях, тоді по панах... Боже, як-то всім дівчатам хотілося, щоб черевичок прийшовся та князенкові за жінку бути! Ні, не приходитьсья!.. Пішли тоді по купцях – ні! По міщанах – ні!.. Треба йти по мужиках. Пішли.

Ходять та міряють, та й міряють – нема! От заходять і в ту хату, де дідова й бабина дочка були. А баба ще здалека їх побачила, що йдуть, та на свою дочку:

– Мий, доню, швидше ніжки, бо йдуть черевичок міряти!

А на дідову:

– А ти, нечупаро, задрипанко, грубниця погана, геть мені зараз на піч, щоб і не видно тебе було!

Та й загнала її.

Прийшли ті.

– Здорові!

– Дай боже доброго здоров'я.

– Чи є у вас дівчата?

– Та є в мене дочка, – каже баба. – Доню! Доню! Біжи сюди, давай ніжку золотий черевичок міряти! От люба дитина, ніжки біленькі!.. – Почали міряти, ні, не приходитьсья. – Та ти дужченько, доню, стромляй ніжку, вона влізе!

Стромляла-стромляла, де там!.. А дідова дочка дивиться з печі.

Слово дня

Справедливість

– А то ж яка дівчина у вас на печі? – питається пан.

– Та то ледащиця, грубниця, нетіпаха! – говорить баба та на дівчину: – Ти чого вилізла, задрипо, сказано тобі – сиди там!

– Ні, бабо, хай вона сюди йде! А злазь, дівчино!

Злізла вона, стали черевичок міряти – враз так і прийшовся.

– Ну, бабо, – кажуть вони, – ми цю дівчину візьмемо у вас.

– Оце лихо! Де ж таке видано, щоб таке опудало та князенкові за дружину було! Чи то ж годиться?! Я не пущу!

– Ні, бабо, таки візьмемо!

Баба верещить: та вона така, та вона сяка!.. Та вона з попелу не вилазить, та на ній сорочки ніколи білої нема...

Так ті й не слухають.

А дівчина каже:

– Стривайте трохи – піду приберуся!

Вийшла на леваду:

– Вербю яра, відчинися! Ганна-панна йде!

Як відчинилася верба, а ті панни так і вилинули... Убралася вона, як увійшла в хату – і хату осяяла... Так усі й поторопіли.

– Дай же ж, – каже, – обую й другий черевичок...

Посідали, поїхали, швидко й весілля відбули... А верба з криничкою пішла в землю та й знов у князенковому саду вийшла.

- Поміркуй, які ознаки чарівної казки характерні для прочитаного фольклорного твору.
- Яке чарівне число зустрічається в казці «Золотий черевичок»?
- Які морально-етичні проблеми порушено в казці?
- Як народ втілює у казці «Золотий черевичок» віру в неодмінну перемогу добра над злом?
- Чого вчить казка «Золотий черевичок»?

2 Спиши речення з казки «Золотий черевичок», замінюючи виділені слова фразеологізмами з довідки.

1. *Радилась, радилась*, як би його дізнатися. 2. *Мовчки терпить усе* та бідна дівчина, тільки поплаче нишком, а лиха баба ще більше лютує, що *вона мовчить, ще гірше* над нею *коверзує* та так усе визирає, до чого б його прискіпатися. 3. Ти чого вилізла, задрипо, сказано тобі – *сиди там!* 4. Баба верещить: та вона *така*, та вона *сяка!*.. 5. А та дівчина *роботяща* та добра дитина, і *що не дай їй робити, і скільки не дай, то все зробить*. 6. Баба свою дочку причепурила і веде до церкви, а на дідову гримає: – Топи, ледащо, *нетіпахо!*

Довідка: Не висовувати носа, ламати голову, капустяна голова, золоті руки, вимотувати душу, нести свій хрест, замкнутися в собі; ні пава, ні ґава.

- Пригадай, що таке фразеологічні звороти. Яка їх роль у мовленні?
- Що ти можеш сказати про походження фразеологізмів?

3 Порівняй дві групи сполучень слів. Покажи, що одні з них можна безкінечно поширювати, а другі – ні. Зроби висновок, сполучення слів якої колонки є вільними, а якої – стійкими неподільними зворотами.

Півмечи пташку, радіохвилю
Мити вуха
бити м'яч
пекти картоплю
повернути борг
порізаний палець
смачний горіх

півмечи одвізня (зазначити невдачу)
пасторожити вуха
бити байдняки
пекти раків
повернути голублі
одні як палець
твердий горіх

- Визнач, до якої групи належать стійкі сполучення: термінологічні, офіційно-ділові чи фразеологічні. Поясни їх значення.
- Склади і запиши речення з виділеними сполученнями слів. Визнач їх синтаксичну роль.

Основним джерелом творення і поповнення фразеологізмів є жива народна мова, з якої надходять у літературну влучні вирази, дотепи, жарти. Такі вислови пов'язані з обрядами, звичаями, побутом і характером народу.

4 Поміркуй, чому авторка, Антоніна Матвієнко, назвала книгу, уривок з якої ти зараз прочитаєш, «Живе слово».

У народній мові відомі й такі ходячі метафори, як завітчанний вік, тобто щасливе життя; щербата доля – значить гірка доля, з щербиною; те ж саме і латаний талан. Час якогось жалю, горя, мук відомий у мові як лиха година. Про людину дурну, нерозвинену від природи кажуть: *на цвіту прибита*. «Світ мені піднявся вгору», – говорить той, хто духовно ожив, підбадьорився, або, як кажуть, у кого «дух піднявся». А хто бачить близький свій кінець, мовить: «Не топтати мені рясту». Так говорити повелося здавна. Був колись звичай: напровесні, як тільки з'являвся дрібненький голубий ряст, його первоцвіт виривали й топтали, щоб довго жити.

- Як ти розумієш вислів *ходячі метафори*?
- Поясни значення фразеологізму *на цвіту прибитий* і добери до нього фразеологічні синоніми.
- Які ще історії народження фразеологізмів ти знаєш? Розкажи.

5 Прочитай текст. Визнач його тип і стиль.

Зоряне небо чарувало наших предків, як чарує і нас. Це вони дали небесним світилам земні, але поетичні імена: *Чумацький Шлях, Квочка з курчатами (Волосожар), Зірничка*.

Чепігами називали екваторіальне сузір'я Оріон із трьома яскравими зірками, власне *Пояс Оріона...*

І дівку з відрами на коромислі бачили земляни. «По дорозі (Млечній Путі) саме в розсохах є криниця – чотири зірки, від неї пішла дівка з відрами – три зірки».

Дівчина з відрами – це народна назва сузір'я Орла.

(За Євгенією Чак)

- Випиши з тексту астрономічні стійкі звороти, з'ясуй їх синтаксичну роль. Поясни правопис.
- Наведи приклади офіційно-ділових стійких зворотів.

Урок 16. Фразеологізм як член речення

1 Прочитай і поміркуй, яка це казка.

Ох!

(українська народна казка)

І

Колись-то давно, *не за нашої пам'яті*, – мабуть, що й батьків і дідів наших не було на світі, – жив собі убогий чоловік з жінкою, а в них був *одним один син*, та й той не такий, як треба: таке ледащо той одинчик удався, що лишенько! Нічого не робить – і *за холодну воду не візьметься*, а все тільки *на печі сидить* та *просцем пересипається*. Уже йому, може, годів

з двадцять, а він усе на печі сидить, як подадуть їсти, то й їсть, а не дадуть, то й так обходиться.

Батько й мати журяться:

– Що нам з тобою, сину, робить, що ти ні до чого не дотепний? Чужі діти своїм батькам у поміч стають, а ти тільки дурно хліб переводиш!

Так йому не до того: сидить та *просцем пересипається*. Журились-журились батько з матір'ю, а далі мати й каже:

– Що ти таки, старий, думаєш з ним, що вже він до зросту дійшов, а така недотепа – нічого робить не вміє? Ти б його куди оддав, то оддав, куди найняв, то найняв, може б, його чужі люди чому навчили.

Порадилися, батько й оддав його у кравці вчитись. От він там побув днів зо три та й утік, зліз на піч – знов просцем пересипається. Батько його вибив добре, оддав до шевця шевству вчитись. Так він і звідтіля втік. Батько знов його вибив і оддав ковальству вчитись. Так і там не побув довго – втік.

– Що його робить? Поведу, – каже, – *вражого сина*, ледащо, в інше царство: де найму, то найму, – може, він відтіля не втече.

Взяв його й повів. Йдуть та йдуть, чи довго, чи не довго, аж увійшли у такий темний ліс, що тільки небо та земля.

Увійходять у ліс, притомилися; а там над стежкою стоїть обгорілий пеньок; батько й каже:

– Притомився я – сяду, одпочину трохи.

От сідає на пеньок та:

– Ох! Як же я втомився!

Тільки це сказав – аж з того пенька – де не взявся – вилазить такий маленький дідок, сам зморщений, а борода зелена аж по коліна.

– Що тобі, – питає, – чоловіче, треба од мене?

Як Чоловік здивувався: «Де воно таке диво взялося?» Та й каже йому:

– Хіба я тебе кликав? Одчепись!

– Як же не кликав, коли кликав!

– Хто ж ти такий? – пита чоловік.

– Я, – каже дідок, – лісовий цар Ох. Чого ти мене кликав?

– Та *цур тобі*, я тебе і не думав кликати!

– Ні, кликав: ти сказав: «Ох!»

– Та то я втомився та й сказав.

– Куди ж ти йдеш? – пита Ох.

– *Світ за очі!* – каже чоловік. – Веду оцю дитину наймать, – може, його чужі люди *навчать розуму*, бо у себе дома – що найму, то й утече.

– Найми, – каже Ох, – у мене: я його вивчу. Тільки з такою умовою: як вибуде рік та прийдеш за ним, то як пізнаєш його – бери, а не впізнаєш, – ще рік служитиме в мене!

– Добре, – каже чоловік.

Погодилися, чоловік і пішов собі додому, а сина повів Ох до себе.

От як повів його Ох, та повів аж на той світ, під землю, та й привів до зеленої хатки, очеретом обтиканої. А в хатці усе зелене: і стіни зелені, і лавки зелені, і Охова жінка зелена, і діти, сказано – все, все. А за найминок у Оха мавки – такі зелені, як рута!

– Ну, сідай же, – каже Ох, – наймитку, та попоїси трохи!

Мавки подають йому страву – і страва зелена.

Він поїв.

– Ну, – каже Ох, – піди ж, наймитку, дровець урубай та наноси.

Наймит пішов. Чи рубав, чи не рубав, ліг на дрівця й заснув. Приходить Ох – аж він спить. Він звелів наносити дров, поклав на дрова зв'язаного наймита, підпалив дрова. Згорів

Ілюстрації – Олексій Колесніков

Слово дня

Праце-
любність

наймит! Ох тоді взяв попільець, *за вітром розвіяв*, а одна вуглинка і випала з того попелу. Ох тоді її сприснув живущою водою, – наймит знов став живий, моторніший трохи.

Ох знову звелів наймитові дрова рубати; той знову заснув. Ох підпалив дрова, наймита спалив, попільець за вітром розвіяв, вуглину сприснув живущою водою – наймит знов ожив і став такий гарний, що нема кращого!

От Ох спалив його втретє та знову сприснув вуглину живущою водою – із того ледачого парубка та став такий моторний та гарний козак, що *ні здумать, ні згадать, хіба в казці сказать*.

От вибув той парубок рік. Як вийшов рік, батько йде по сина. Прийшов у той ліс, до того пенька обгорілого, сів та й каже:

– Ох!

Ох і виліз із того пенька та й каже:

– Здоров був, чоловіче!

– Здоров, Ох!

– А чого тобі треба, чоловіче? – питає Ох.

– Прийшов, – каже, – по сина.

– Ну, йди: як пізнаєш – бери його з собою, а не пізнаєш – ще рік служитиме.

Чоловік і пішов за Охом. Приходить до його хати.

Ох взяв виніс мірку проса, висипав – назбігалось до біса півнів!

– Ну, пізнавай, – каже Ох, – де твій син?

Чоловік дивився-дивився – всі півні однакові, один у один – не впізнав.

– Ну, – каже Ох, – іди ж собі, коли не впізнав. Ще рік твій син служитиме в мене.

Чоловік і пішов додому.

От виходить і другий рік; чоловік знову йде до Оха. Прийшов до пенька:

– Ох! – каже.

Ох до нього виліз.

– Іди, – каже, – пізнавай.

Увів його в кошару – аж там самі барани, один в один. Чоловік пізнавав-пізнавав – не пізнав.

– Іди собі, коли так, додому: твій син ще рік служитиме у мене.

Чоловік і пішов, журячись.

Виходить і третій рік: чоловік іде до Оха. Іде та йде – аж йому назустріч дід, увесь, як молоко, білий, і одежа на йому біла.

– Здоров, чоловіче!

– Доброго здоров'я, діду!

– Куди тебе доля несе?

– Йду, – каже, – до Оха виручать сина.

– Як саме?

– Так і так, – каже чоловік. І розказав тому білому дідові, як він Охові оддав у найми свого сина і з якою умовою.

– Е! – каже дід. – Погано, чоловіче, довго він тебе водитиме.

– Та я вже, – каже чоловік, – і сам бачу, що погано, та не знаю, що його й робить тепер у світі. Чи ви, дідусю, не знаєте, як мені сина вгадать?

– Знаю! – каже дід.

– Скажіть же й мені, дідусю-голубчику! Бо все-таки, який він не був, – а мій син, *своя кров*.

– Слухай же, – каже дід, – як прийдеш до Оха, він тобі випустить голубів, то ти не бери ніякого голуба, тільки бери того, що не їстиме, а сам собі під грушею сидітиме та обскубуватиметься: то твій син!

Подякував чоловік і пішов. Приходить до пенька:

– Ох! – каже.

Ох виліз до його і повів його у своє лісове царство. От висипав Ох мірку пшениці, на-
скликав голубів. Назліталось їх сила, і все один в один.

– Пізнавай, – каже Ох, – де твій син! Пізнаєш – твій, не пізнаєш – мій.

От всі голуби їдять пшеницю, а один сидить під грушею сам собі, надувся та обскубується.
Чоловік і каже:

– Ось мій син!

– Ну, вгадав! Коли так – бери.

Взяв, перекинув того голуба, – і став з його такий гарний парубок, що кращого й на світі немає.
Батько зрадив, обнімає його, цілує. Раді обидва!

– Ходім же, сину, додому.

От і пішли.

- Про що ця казка?
- Назви головних героїв. Що ти про них дізнався?
- Як змінився син селянина за три роки, проведені в царстві Оха? Як ти гадаєш, для чого Ох узяв па-
рубка в найми?
- Які проблеми порушуються в казці «Ох!»?
- Чи можна стверджувати, що народ вважав працелюбність засобом самовдосконалення людини?

2 Повернися до тексту казки «Ох!». Поясни значення виділених у тексті фразеологізмів.

- Визнач синтаксичну роль фразеологізма у реченні.
Ох тоді взяв попільця, за вітром розвіяв, а одна вуглинка і випала з того попелу.

Запам'ятай!

У реченні фразеологічні звороти завжди виступають одним членом речення.

Близькі до фразеологізмів прислів'я, приказки та крилаті вислови.

Прислів'я й приказки втілюють у собі досвід усього народу: *Хто не робить, той не їсть. Світ не без добрих людей.*

Крилаті вислови – це широко вживані влучні вислови видатних людей: *У всякого своя доля і свій шлях широкий* (Т. Шевченко).

Багато крилатих висловів походить з Біблії та Євангелія: *випити гірку чашу, нести хрест, наріжний камінь.*

3 Поясни значення фразеологізмів із казки «Ох!».

1. ... став такий моторний та гарний козак, що *ні здумать, ні згадать, хіба в казці ска-
зать*. 2. Бо все-таки, який він не був, – а мій син, *своя кров*.

4 Склади речення з використанням фразеологізмів.

5 Спиши. Підкресли фразеологізми. Поясни їх роль і значення у реченнях.

1. Якщо буду різкий – пробач. Не вмію кривити душею (Ю. Бедзик). 2. Коли сонце пе-
редавало куті меду, ми залізли в Дніпро і сиділи в ньому, скільки нам хотілося (В. Винни-
ченко). 3. Гей біжите, панські слуги, та спіймайте вітра в полі! (Леся Українка). 4. Ні світ ні
зоря, а Харитон поспішає на рибальство (Ю. Збанацький). 5. Хто б не був ти – носа не дери,
не шкодуй для мандрів підшов. Де б не був, учися, говори мовою людей, куди прийшов
(Д. Білоус). 6. Артем розповів Христі, що це за родичі, що за люди: щирі, привітні. З дорогою
душею приймуть її (А. Головка).

6 * Підготуй власну збірку фразеологізмів про працю та працелюбність.

- У двох-трьох реченнях розкрий значення двох синонімічних фразеологізмів.

Урок 17. Повторення вивченого з лексики та фразеології

7 Прочитай другу частину казки.

Ох!

(українська народна казка)

II

От і пішли. Йдуть дорогою та й розмовляють. Батько розпитує, як там у Оха було; син розказує; то знову батько розказує, як він бідує, а син слухає. Батько й каже:

– Що ж ми тепер, сину, робитимем? Я бідний і ти бідний. Служив ти три роки, та нічого не заробив!

– Не журіться, тату, все гаразд буде. Глядіть, – каже, – тут полюватимуть за лисицями паничі, то я перекинусь хортом та піймаю лисицю. Паничі мене купуватимуть у вас; то ви мене продайте за триста карбованців, – тільки продавайте без ретязя: от у нас і гроші підуть, розживемось!

Йдуть та йдуть, – аж так на узліссі собаки ганяють лисицю; так ганяють, так ганяють: лисиця не втече, хорт не дожене. Син зараз перекинувся хортом, догнав ту лисицю. Паничі вискочили з лісу.

– Це твій хорт?

– Мій!

– Добрий хорт! Продай його нам.

– Купіть.

– Що тобі за нього?

– Триста карбованців, без ретязя.

– Нащо нам твій ретязь, ми йому позолочений зробимо! На сто!

– Ну, бери гроші, – давай хорту.

Одлічили гроші, взяли хорту, – давай полювать. Випустили того хорту знову на лисицю. Він як погнав лисицю, то погнав аж у ліс, там перекинувся парубком і знову прийшов до батька.

Йдуть та йдуть, батько й каже:

– Що нам, сину, цих грошей, – тільки що хазяйством завестись, хату полагодить.

– Не журіться, тату, буде ще. Тут, – каже, – тату, паничі їхатимуть по перепелиці з соколом. То я перекинусь соколом, а вони мене купуватимуть, то продайте знов за триста карбованців, без шапочки.

От ідуть полем, – паничі випустили сокола на перепела; так сокіл женеться, а перепел тікає: сокіл не дожене, перепел не втече. Син перекинувся соколом, – так і насів на перепела. Паничі побачили:

– Це твій сокіл?

– Мій!

– Продай його нам!

– Купіть.

– Що тобі за нього?

– Як дасте триста карбованців, то беріть собі сокола, тільки без шапочки.

– Ми йому парчеву зробимо!

Поторгувались, продав за триста карбованців.

От паничі пустили того сокола за перепелицею, а він як полетів та й полетів у ліс, там перекинувся парубком і знову прийшов до батька.

– Ну, тепер ми розжились трохи, – каже батько.

– Постійте, тату, ще буде. Як будемо іти через ярмарок, то я перекинусь конем, а ви мене продавайте. Дадуть вам за мене тисячу карбованців; тільки продавайте без недоуздка.

Карбóванець – грошова одиниця.

Хорт – мисливський собака.

Ретязь – ланцюг.

Слово дня

Винахідливість

От доходять до містечка там, чи що, – аж ярмарок. *Син перекинувся конем – такий кінь, як змій, і приступить страшно!* Батько веде того коня за недоуздок, а він гарцює, копитами землю вибиває. Тут насходилося купців – торгують:

– Тисячу, – без недоуздка, то й берить!

– Та навіщо нам цей недоуздок, ми йому срібну позолочену уздечку зробимо!

Дають п'ятсот.

– Ні!

А це підходить циган, сліпий на одне око:

– Що тобі, чоловіче, за коня?

– Тисячу, без недоуздка.

– Ге! Дорого, батю: візьми п'ятсот з недоузтком!

– Ні, не рука, – каже батько.

– Ну, шістсот... бери!

Як узяв той циган торгуватися, як узяв, – так чоловік і шага не спускає.

– Ну, бери, батю, тільки з недоузтком.

– Е ні, цигане: недоуздок мій!

– Чоловіче добрий, де ти бачив, щоб коня продавали без уздечки? І передать ніяк...

– Як хочеш, а недоуздок мій! – каже чоловік.

– Ну, батю, я тобі ще п'ять карбованців накинуну, – тільки з недоузтком.

- Якими позитивними якостями народ наділяє своїх героїв? Що уособлює образ лісового царя Оха? Які людські вади засуджуються в казці?
- Які здібності отримав селянський син, перебуваючи в царстві Оха? Як він їх використав?
- Як ти гадаєш: продасть батько коня з недоузтком чи ні?

2 Повернися до тексту казки з попередньої вправи. У виділених реченнях знайди фразеологізми. Поясни, як ти розумієш їх значення.

- Спробуй замінити фразеологізми одним словом. Чи не втраять висловлювання своєї виразності?

Пригадай! Яку роль у мовленні відіграють фразеологізми?

3 У тексті першої вправи знайди архаїзми. З'ясуй їх значення. При необхідності звертайся до тлумачного словника.

- Добери два-три приклади архаїзмів із фольклорних творів.

4 Перепиши речення. Встав пропущені букви. Підкресли застарілі слова. Яке лексичне значення вони мають?

1. Якби ви знали, п...ниці, де люди плачуть ж...вучи ... (Т. Шевченко). 2. Увірвався ретязь – кінчилось терпін...я. Коханий ретязь урвався і просипав к...аплі крові, як перламутри досвітків см...ркальних чи ро...сипи світанних веч...рів (В. Стус). 3. – Добре, я дам три карбованці, – обізвався ч...ловік, – але мусите пр...ставити ялинку сь...годні, бо п...ни ще хочуть пр...брати її на веч...р (М. Коцюбинський). 4. От і одружилися царенки: старший узяв царівну, середульший – кн...зівну, а Іван-царенко – з...лену жабу з б...лота (З нар. творчості).

5 У реченнях із казки «Ох!» виділи іншомовні, розмовні, діалектні слова та сталі вирази. Як ти їх розумієш?

1. Що нам, сину, цих грошей, – тільки що хазяйством завестись, хату полагодить. 2. – Ми йому парчеву (шапочку) зробимо! 3. – Не журіться, тату, все гаразд буде. 4. – Ну, тепер ми розжились трохи, – каже батько. 5. А це підпливає той окунь до берега – аж там царівна шмаття пере. 6. Цар довго морщився: «Як-то за простого парубка оддати свою дочку?!» 7. А то не циган – то Ох перекинувся циганом. 8. От у обідню годину бере Ох того коня за повід, веде до водопою, до річки.

- З двома словами або словосполученнями (за бажанням) склади речення.

6 Пригадай! До складу фразеології входять порівняння, прислів'я, приказки, крилаті фрази тощо. Запиши і проаналізуй речення з використанням сталих виразів.

1. На либонь та може покладатися негоже. 2. Нехай та мабуть до добра не доведуть. 3. Роби та розум у голові держи, а на щастя й абихто зможе. 4. О, то битий жак – не вспів місця пробить, а вже, бач, як у людську повагу вбився. 5. І я там був, мед-вино пив; хоч в роті не було, а по бороді текло!

● Вивчи напам'ять два прислів'я, які найбільше тобі сподобалися.

● Склади два речення, використовуючи сталі вирази (за бажанням).

Урок 18. Повторення вивченого з лексики та фразеології

1 Чим завершиться казка? Вислов свої припущення.

Ох!

(українська народна казка)

III

Чоловік подумав: недоуздок яких там три гривні вартий, а циган дає п'ять карбованців! Взяв і оддав. Пішов чоловік, взявши гроші, а циган на коня та й поїхав. А то не циган – то Ох перекинувся циганом.

Той кінь несе та й несе Оха – вище дерева, нижче хмари. От спустились у ліс, приїхали до Оха; він того коня поставив на стайні, а сам пішов у хату.

– Не втік-таки від моїх рук, собачий син! – каже жінці.

От у обідню годину бере Ох того коня за повід, веде до водопою, до річки. Тільки що привів до річки, а той кінь нахилився пити та й перекинувся окунем та й поплив. Ох, не довго думавши, перекинувся і собі щукою та давай ганятися за тим окунем. Так оце – що нажене, то окунь одстовбурчить пірця та хвостом повернеться, а щука й не візьме. От вона дожене та:

– Окунець, окунець, повернись до мене головою, побалакаєм з тобою!

– Коли ти, кумонько, хочеш балакати, – каже окунець щуці, – то я й так чую!

Знову – що нажене щука окуня та:

– Окунець, окунець, повернись до мене головою, побалакаємо з тобою!

А окунець одстовбурчить пірця та й каже:

– Коли ти, кумонько, хочеш, – то я й так чую!

Довго ганялась щука за окунем – та ні, не дожене!

А це підпливає той окунь до берега – аж там царівна шмаття пере. Окунь перекинувся гранатовим перснем у золотій оправі, царівна побачила та й підняла той перстень з води.

Приносить додому, хвалиться:

– Який я, таточку, гарний перстень знайшла!

Батько любується, а царівна не знає, на який його й палець надіти: такий гарний!

Коли це через який там час доповіли цареві, що прийшов якийсь купець. (А то Ох купцем перекинувся.) Цар вийшов:

– Що тобі треба?

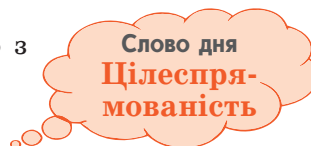
– Так і так: їхав я, – каже Ох, – кораблем по морю. Віз у свою землю своєму цареві перстень гранатовий та й упустив той перстень у воду... Чи ніхто з ваших не знайшов?

– Так, – каже цар, – моя дочка знайшла.

Покликали її. Ох як узявся її просити, щоб оддала, бо йому, каже, і на світі не жити, як не привезе того персня! Так вона не оддає, та й годі!

Тут уже цар уступився:

– Оддай, – каже, – дочко, а то через нас буде нещастя чоловікові, – оддай!

Шмаття – купа одягу, білизни.

А Ох так просить:

– Що хочете, те й беріть у мене, – тільки оддайте мені перстень!

– Ну, коли так, – каже царівна, – то щоб ні тобі, ні мені! – та й кинула той перстень на землю.

Той перстень і розсипався пшоном – так і порозкочувалось по всій хаті. А Ох, не довго думавши, перекинувся півнем та давай клювать те пшоно. Клював-клював, все поклював. А одна пшонина закотилася під ноги царівні, – він тієї пшонини і не з'їв. Як поклював, – та в вікно й вилетів геть та й полетів собі...

А з тієї пшонини та перекинувся парубок – і такий гарний, що царівна як побачила, так і закохалася одразу, та так же то щиро просить царя й царицю, щоб її оддали за його:

– Ні за ким, – каже, – я щаслива не буду, а за ним моє щастя!

Цар довго морщився: «Як-то за простого парубка оддати свою дочку?!» А далі порадилися – та взяли їх поблагословили та й одружили, та таке весілля справляли, що увесь мир скликали! І я там був, мед-вино пив; хоч в роті не було, а по бороді текло – тим вона в мене й побіліла!

- Чому батько не послухав сина і продав коня з недоуздком? До чого це призвело? Про яку батькову якість це свідчить?
- Яке чарівне число зустрічається в казці? Перекажи ці епізоди.
- Які ще ознаки чарівної казки ти можеш назвати? Підтверджує відповідь прикладами з тексту.
- Визнач головну думку казки «Ох!». Чого тебе навчила казка?

ПЕРЕВІР СЕБЕ!

1 Дай відповіді на запитання і виконай завдання.

1. Що вивчають лексикологія і фразеологія?
а) частини мови; б) значення слів; в) лексичне значення і вживання слів і фразеологізмів.
2. На які групи поділяється лексика української мови за її походженням?
а) власне українська лексика і слов'янські запозичення; б) незапозичена та іншомовна лексика; в) незапозичена та неслов'янська лексика.
3. Поясни значення поняття *загальновживані слова*. Наведи приклади.
4. Чим відрізняються діалектні слова від загальновживаних?
5. В якій сфері людської діяльності використовуються професійні слова? Доведи їх необхідність у мові.
6. Чому деякі слова з часом старіють, а інші – з'являються? Як називаються такі слова?
7. Що таке фразеологізми? Яку роль вони відіграють у мовленні?

2 Слова село, вірити, знати, чудовий, швидко, гарно, поруч є:

- а) загальновживаними;
- б) вузьковживаними.

3 Визнач, до якої групи належать слова:

а) діалектизми:	матч, арбітр, форвард, період;
б) професіоналізми:	вуйко, дзарзурі, ватра, няньо;
в) терміни:	біосфера, молекула, клітина, популяція.

5

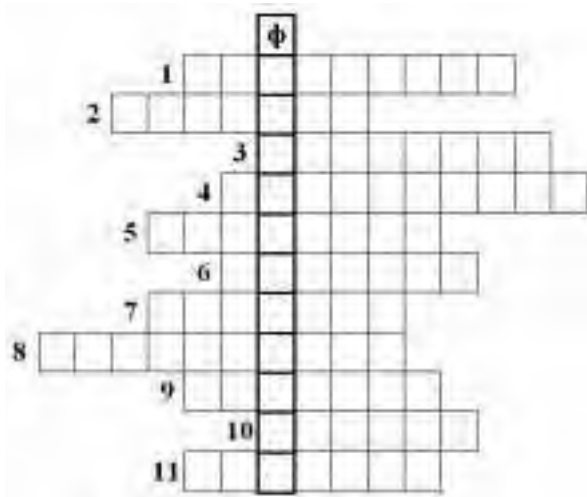
- а) вільні;
б) фразеологічно зв'язані.

6

1. Орфографія. 2. Абсурд. 3. Аргумент. 4. Спектакль. 5. Гігант. 6. Дефект. 7. Бібліотека. 8. Менеджер. 9. Моніторинг. 10. Еквівалент. 11. Дистанція. 12. Акцент. 13. Креативність. 14. Репродукувати. 15. Прайс-лист. 16. Імідж. 17. Інвестиція. 18. Легітимність. 19. Директор. 20. Пріоритет. 21. Азарт.

7

1. Пекти раків
2. Ні пари з уст
3. Звестися до нитки
4. Байдики бити
5. Баламутити голову
6. Лити сльози
7. Молоко під вусами не обсохло
8. Брати верх (гору)
9. Накивати п'ятами (в тепер. часі)
10. П'яте колесо до воза
11. Врізати дуба

На основі вивченого розділу «Лексикологія і фразеологія» склади письмове висловлювання про багатство і красу рідної мови (7–8 речень).

Людина, природа і я

Морфологія і орфографія

Морфологія – розділ науки про мову, що вивчає слово як частину мови (*morphe* – форма, *logos* – наука, вчення).

Звичаї українського народу

Урок 19. Самостійні та службові частини мови

Пригадай! Що таке календарно-обрядові пісні?

1 Розглянь таблицю. Які цикли обрядових пісень ти вже знаєш? Розкажи про них.

Календарно-обрядові пісні – фольклорні твори, які співали під час свят і обрядів. Пісні розрізняють за циклами в залежності від пори року.

Народні обрядові пісні

Зимовий цикл	Весняний цикл	Літній цикл
Колядки Щедрівки	Веснянки	Русальні Купальські Жниварські

Пісні літнього циклу

Русальні пісні – це окремий рід української народної обрядової пісенності з частими згадками про русалок, зустрічі з ними і їх «проводи». Русальні пісні виконували під час Зелених свят (кінець травня – початок червня), в час найбільшого замаювання землі зелями, квітами й травами (впродовж Русального тижня). У християнстві це свято відоме як Трійця.

Наші предки вірили в існування русалок або мавок, які жили в лісах, водоймищах, на полях.

Пригадай! Хто такі русалки? Які твори про них ти знаєш?

Народна фантазія малювала русалок вродливими дівчатами з прозорими блакитними очима, з розпущеним гарним волоссям, вбраними у вінки і довгі білі сорочки.

Теплими травневими ночами вони виходили з річок і озер погрітися при місячному сяйві, погойдатися на вітах дерев. Любили русалки гратися, водити танки і причаровувати співом хлопців та дівчат, щоб залоскотати їх до смерті і забрати з собою. Подекуди їх називали «лоскотарками», або «лоскотухами».

Але русалки приносили не тільки лихо. За уявленням наших пращурів, вони могли і подбати про людину: уберегти її від хвороби, а поле – від стихії.

Якщо вшанувати русалок – вони будуть допомагати людині.

Поширювався звичай вносити до хати зілля, що означало запросити до себе русалок і так задобрити їх. У перший день Трійці русалок «виводили із села», тобто проводили. Дівчата готували обід, завітчували себе вінками і співали.

(З книги «Календарно-обрядові пісні»)

Розглянь картини під назвою «Русалки» відомих художників. Які риси зовнішності, поведінки русалок відтворили на своїх полотнах автори?

І. Крамський (1871 р.)

В. Пружковський (1877 р.)

А. Шишкін (2015 р.)

Ой біжить, біжить мала дівчина

Ой біжить, біжить мала дівчина,
А за нею да русалочка:

– Послухай мене, красная панно,
Загадаю лиш три загадочки.
Як угадаєш – до батька пуцу,
Не угадаєш – з собою візьму.

– Ой що росте та без кореня,
Ой що біжить та без повода,
Ой що цвіте та без цвіточок?

Панночка загадок не вгадала –
Русалка панночку залоскотала.

Слово дня
Звичайі

- Визнач тему й основну думку пісні.
- Опиши, якою постала русалка із пісні в твоїй уяві.
- Запиши і відгадай загадки з пісні. Назви в них відомі тобі частини мови.

Проведу я русалочки до бору

Проведу я русалочки до бору,
Сама вернуса додому!
Проводили русалочки, проводили,
Щоб до нас вже русалочки не ходили,
Да нашого житечка не ламали,
Да наших дівочок не лоскотали,
Бо наше житечко в колосочку,
А наші дівочки у віночку.

- Про які народні вірування йдеться в пісні?
- Випиши пестливі слова. Яка їх роль у тексті? Якою частиною мови вони є?

3 Працюємо разом. Розгляньте таблицю і встановіть, скільки частин мови в українській мові.

- Які з них належать до самостійних, а які до службових?
- Як змінюються самостійні частини мови?
- Чим відрізняються самостійні частини мови від службових?
- До яких частин мови належить вигук?

Назви частин мови	Що означає?	На яке питання відповідає?	Як змінюється?	Яким членом речення буває?
Самостійні змінювані частини мови				
Іменник	предмети (та поняття зі значенням предметності): <i>край, радість, курча</i>	хто? що?	за числами і відмінками	підметом, присудком, додатком, означенням, обставиною
Прикметник	ознаку предмета: <i>могутній, широкий, молдавський</i>	який? яка? яке? якій? чий? чия? чие? чиї?	за родами, числами, відмінками	означенням, присудком
Числівник	кількість чи порядок предметів при лічбі: <i>п'ять, перший</i>	скільки? котрій? котра? котре? котрі?	за відмінками і родами	підметом, додатком, присудком, означенням
Займенник	вказує на особу, предмет, ознаку, кількість: <i>ти, що, кожний, якийсь, такий</i>	хто? що? який? скільки?	за відмінками (деякі за родами та числами)	підметом, присудком, додатком, означенням
Дієслово (дієприкметник, дієприслівник)	дію чи стан предметів: <i>рости, зеленіти, ходити, садити</i>	що робить? що робив? що робитиме? що зробить?	за часами, числами, особами або родами	присудком, обставиною, означенням
Самостійні незмінювані частини мови				
Прислівник	Ознаку дії чи стану, ознаку ознаки: <i>гаряче, тепло, увечері, праворуч, зрання</i>	як? де? коли? куди? чому?	не змінюється	обставиною

Службові частини мови		
Прийменник	Разом з відмінковими закінченнями слів, що належать до самостійних частин мови, зв'язують слова у реченні: <i>під, в, на, біля, з.</i>	Членами речення не бувають
Сполучник	Сполучає слова у словосполученні або частини складного речення: <i>і, а, але, щоб, бо.</i>	
Частка	Надає додаткові відтінки значень словам і реченням: <i>ось, не, б, хай.</i>	
Не належить ні до самостійних, ні до службових частин мови		
Вигук	Виражає почуття, волевиявлення, але не називає їх: <i>ай, геть, ох.</i>	членом речення не буває

4 Випиши з тексту однієї з пісень слова, що є частинами мови, про які йдеться в таблиці.

Іменники	прикметники	дієслова	займенники	службові частини мови

5 Спиши, вставляючи пропущені літери чи апостроф. З'ясуй, до якої частини мови належать виділені слова.

Існувало повір...я **про** русалок, **що** ті, зустрівши людину, поставлять пита...я **або** зага...ки. **Якщо** ві...повідати вірно, **то** русалки зникнуть, **а** якщо **не** відгада...ш, **то** залоскочут... **на** смерть. Тому потрібно було завжди носити з собою євшан-зілля, **або ж** полин, **якого** вони боят...ся.

(Вікторія Демидюк)

- Про які народні повір'я і прикмети ти дізнався/дізналася?
- Прочитай текст, опускаючи виділені слова.
- Доведи, що службові слова такі ж важливі, як і повнозначні.

6 Прочитай і поясни, як ти розумієш слова вірша.

Традицій у народу є багато,
Бо довго ми живемо на землі.
І нам їх треба добре пам'ятати,
Запам'ятати, поки ми малі.

Надія Красоткіна

Шукаю відповіді
на запитання

Як ти гадаєш, чому звичаї та обряди є духовною культурою народу?

- Наведи приклади слів, що мають лексичне і граматичне значення.
- Які слова мають лише граматичне значення? Як вони називаються?

7 **Пофантазуй!**

- Уяви, що тобі довелося зустрітися з русалкою. Опиши вашу зустріч, використовуй дієслова.
- Розкажи епізод з мультфільму «Русалонька», вживай займенники.

Урок 20. Іменник як самостійна частина мови: лексичне значення, граматичні ознаки і синтаксична роль

1 Прочитай слова у колонках. В кожній колонці знайди «зайве слово».

літо
пісні
чудодійна
обряди

папороть
свято
вінок
плели

ввечері
вогнище
квітка
повір'я

- За якими ознаками ти визначив «зайві слова»? Якою частиною мови є всі «незайві» слова.

Пригадай!

Іменник – самостійна частина мови, що означає назву предмета, відповідає на питання хто? що?, має певний рід, змінюється за відмінками та числами.

Іменники бувають загальними і власними назвами, назвами істот і неістот, конкретними і абстрактними назвами.

В реченні іменник виступає **будь-яким членом**.

2 Прочитай текст. Визнач його тему.

Свято Івана Купала – свято краси, молодості та самоочищення, одне з найдавніших дохристиянських свят. Воно припадало на ніч між 6 і 7 липня – період літнього сонцестояння, коли найбуйніше розквітає природа. Вважалося, що в цю ніч і трави, і води, і роса ставали цілющими, і навіть на мить розквітає папороть. Тож умитися рано-вранці водою з річки, або россою, вважалося доброю прикметою – додає здоров'я і краси. З цього часу починається її повільне відмирання.

І цей переломний момент обов'язково відзначали. Напередодні свята на широкій галявині хлопці ставили дерево («гільце», Купалу – вербову гілку). Навколо нього дівчата водили хороводи, співали пісень, організовували ігри.

У цей вечір дівчата пускали на воду вінки і дивилися, куди вони попливуть. Де вінок пристане, там живе суджений.

Хлопці розкладали вогнище і стрибали через нього (часто разом з дівчатами), щоб вогонь очистив їх від усього лихого.

Сучасна назва свята пов'язана з іменем пророка Іоанна Хрестителя. 7 липня православна церква вшановує народження цього святого – Різдво Іоанна Хрестителя.

- Що нового ти дізнався/дізналася з тексту?
- Випиши 5 іменників, визнач їх рід, число, відмінок.

Купальські пісні – обрядові пісні, які співали на Івана Купала.

Заплету віночок

Заплету віночок,
Заплету шовковий
На щастя, на долю,
На чорнії брови.

Та й пуцу віночок
На биструю воду.
На щастя, на долю,
На милого вроду.

Ой пливи, віночку,
Тихо за водою
На щастя, на долю
Милому зі мною!

- В який момент свята Купала виконувалася пісня «Заплету віночок»?
- Які почуття та сподівання в ній відтворено?
- Визнач тему та основну думку пісні.
- Розподіли іменники в два стовпчики: конкретні і абстрактні назви.

Слово дня
Віночок

- Знайди і зачитай речення із звертанням. В якому відмінку вживається звертання?
- Визнач синтаксичну роль іменників у виділеному реченні.

Ой вінку, мій вінку

Ой вінку мій, вінку, хрещатий барвінку!
 А я тебе плела вчора до вечора.
 Виси, мій віночку, на злотім кілочку,
 На злотім кілочку, шовковім шнурочку.
 А матінка взяла, миленькому дала.
 Якби-м була знала, ще б кращого вбрала,
 Злотом взолотила, м'ятою обвила.

- Що спільного й відмінного в піснях «Ой вінку, мій вінку» і «Заплету віночок»?
- Які епітети показують, що дівчина закохана?
- Випиши іменники. Визнач їх рід, число, відмінок.

3 Розглянь картину Семена Кожина «Ворожіння на вінку» (2009 р.).

- Чи співпадають теми пісень із зображенням на картині?
- Якщо хочеш дізнатися більше про традиції святкування цього свята, прочитай книгу Василя Скуратівського «Яким же було Купало?».

4 Прочитай народне повір'я.

За повір'ям, папороть цвіте лише один раз на рік – у ніч на Івана Купала. Той, хто знайде і зірве цвіт папороті, обов'язково буде щасливим.

- Спиши. Підкресли іменники. Вкажи їх значення, морфологічні ознаки та синтаксичну роль.

5 Чи є традиція відзначати купальські свята у твоїй місцевості? Розкажи.

- Підготуй сторінки про купальські пісні до збірки «Календарно-обрядові пісні мого краю».
- Підкресли іменники. Поясни їх лексичне значення. Визнач морфологічні ознаки та синтаксичну роль.

6 Склади сенкан з одним із слів (на вибір): обряд, віночок, Купало.

7 * Підготуй повідомлення про традиції плетіння українського віночка. Зверни увагу, як впливав вік дівчинки на вибір квіток. Запиши складений текст (5–6 речень).

Урок 21. Іменник як самостійна частина мови: лексичне значення, граматичні ознаки і синтаксична роль

1 Прочитай прислів'я і приказки. Поясни їх значення.

Багато (сніг) – багато (хліб).

Як у (травень) дощ надворі, то восени хліб у (комора).

Хліб – усьому (голова).

- Розкрий дужки, іменники запиши у відповідному відмінку.
- Визнач синтаксичну роль кожного іменника.

2 Розглянь картину Миколи Пимоненка «Жнива на Україні» (1896 р.).

- Яка пора року зображена?
- Чим займаються люди?
- Що тобі відомо про жнива?

Слово дня

Жнива

3 Склади асоціативний куш до слова жнива.

- Визнач рід і число записаних іменників.

Жнива – відповідальна пора для хліборобів. Люди раділи, що дочекалися нового врожаю. До початку жнив готувалися як до великого урочистого свята і водночас до важкої відповідальної роботи, коли доводилося працювати від зорі до зорі, незважаючи на спеку й спрагу.

Під час жнив виконували жниварські пісні. Їх можна поділити на **три** групи.

I група – **зажинкові пісні** – пісні, які виконували, зжинаючи перший сніп.

II група – **жнивні пісні**. В них звучать скарги на важку працю, на жадібність господарів, які до ночі тримають голодних наймитів-женців на полі.

Виконували їх дорогою додому, чи на поле, чи під час відпочинку.

III група – **обжинкові пісні**, пісні, які виконували після завершення польових робіт, зжинаючи останній сніп.

Останній сніп прикрашали червоною стрічкою і з піснями несли додому. На вижатому полі жінці залишали кілька стеблин – «бороду», зерно з них витрушували у розпушену серпами землю – на майбутній врожай. З останнього вижатого збіжжя, прикрашеного калиною і волошками, робили ще й вінок, як символ завершення праці.

- Дізнайся більше про традиції та обряди в жнива з книги Василя Скуратівського «Котився віночок».

4 Познайомся з однією із жнивварських пісень.

Маяло житечко, маяло

Маяло житечко, маяло,
Як у полі стояло,
А тепер не буде маяти,
А буде в стодолі лежати.
До межі, женчики, до межі,
Бо мої пиріжечки у діжі.
До краю, женчики, до краю,
То я вам пиріжечка покraю.
Котився віночок по полю,

Просився у женчиків додому:
– Возьміте мене, женчики, з собою
Та занесіть мене до господаря в стодолу,
Бо я вже в чистім полі набувся,
Буйного вітречку начувся,
Од ясного сонечка нагрівся,
А дрібного дощичку напився;
Нехай же я у стодолі одпочину,
Поки вивезуть знову на ниву.

- До якої групи жнивварських пісень ти віднесеш цю пісню? Чому? Доведи, спираючись на текст.
- Випиши епітети, поясни їх значення.
- Який образ є персоніфікованим у пісні? Що він про себе розповів? Що він символізує?
- Назви слова, які вже вийшли з ужитку.

Маяти –
коливатися од вітру.
Стодола –
приміщення для
збереження сіна.

5 Виконай синтаксичний розбір виділеного в тексті речення.

- Визнач рід, число, відмінок іменників. Яким членом речення є іменники?

6 Познайомся ще з однією піснею.

Там у полі криниченька

Там у полі криниченька,
Навколо пшениченька.
Там женчики жали,
Золоті серпи мали,
Срібнії юрочки,
Що в'язали снопочки.

Добрії були женці –
Дівчата й молодичі.
Дівчата – косаті,
А хлопці – вусаті,
Молодичі – білолиці.

Юрочки –
невеликі загострені
палички для в'язання
снопів.

- Випиши з пісні епітети.
- Поясни, як ти розумієш значення словосполучення «золоті серпи»? Що мав на увазі народ?
- Випиши пестливі слова. З якою метою вони вживаються?
- Постав їх у називний відмінок без суфікса пестливості. Визнач рід і число.

7 Прочитай пісню. Яке побажання висловлене в ній?

Говорила нивка

Говорила нивка,
Щоб не боліла спинка.
Ні спина, ні голова,
Щоб була ціле літо здорова

Ой жнися, загоне, жнися,
На мене не дивися,
Бо я женчик маленький,
А в мене серпик тупенький.

- Випиши іменники, визнач їх рід, число, відмінок.

8 Віднови деформовані прислів'я. Підкресли іменники, вкажи їх значення, морфологічні ознаки та синтаксичну роль.

- 1) їсти, на, не, печі, хочеш, калачі, сиди;
- 2) хліб, од, найсмачніший, мозоля, свого;
- 3) руки, де, й, робота, охота, там, скоро.

Уклади власну збірку прислів'їв про працю. Презентуй її своїм однокласникам.

Джерело мудрості

Урок 22. Власні і загальні іменники

1 Прочитай народні байки. Який жанр вони тобі нагадують?

Не впусти рака з рота

Летіла ворона понад морем, дивиться – лізе рак. Вона хап його та й понесла через лиман у ліс, щоб, сівши де-небудь на гіллі, гарненько поспідати. Бачить рак, що приходить про-падати, та й каже вороні:

- Ей, вороно, вороно, знав я твого батька і твою матір: славні люди були!
- Угу! – каже ворона, не роззявляючи рота.
- І братів, і сестер твоїх знав, – каже рак, – що за добрі люди були!
- Угу! – гугнуть ворона, а рака кріпенько держить.
- Та все хоч і гарні люди, – каже рак, – а тобі не рівня. Мені здається, що й на світі нема розумнішої над тебе!

– Еге! – крикнула ворона на весь рот і впустила рака в море.

От тим-то, як кого одурять хвалою або улесливою річчю, то люди кажуть:

– Упустив рака з рота.

А як кого остерігають, то кажуть:

– Гляди, не впусти рака з рота.

- Як ворона ставилася до своїх батьків, сестер, братів?
- Яку людину зображено в образі ворони?

Підготуй читання байки за дійовими особами.

- Випиши з байки фразеологізм, поясни його значення. Склади з ним речення.

Слово дня
Лестоці

Хвалькувата муха

Раз тягнули чотири волики тяженький плуг вечором з поля додому.

Тягнуть вони, тягнуть: аж надлітає уперта муха, сідає собі поважно на риг одного вола і їде з ним помаленьку. Надлітає тим часом друга муха і питає тую, що сидить на розі вола:

– А ти звідки їдеш, сестро?

– З поля, – відповідає вона, – цілий день орала з волами, аби люди мали хліба досить!

Що вартий чоловік, котрий чужою працею хвалиться?

- Між ким відбувається розмова в байці?
- Опиши муху, яка «цілий день орала з волами».

Шукаю відповіді
на запитання

Яка мораль цієї байки?

Народна байка – невелике прозове оповідання повчального змісту.

Народна байка походить від казок про тварин, тому має дещо спільне з ними.

Як і казки, вони прозові, деякі з них мають зачин.

Особливості народної байки

Стисло розповідають про одну подію.

Значно коротші від казок.

У них діють виключно звірі, птахи, комахи.

В образах тварин змальовуються люди з їхньою вдачею, поведінкою.

З подій, зображуваних у байці, випливає повчання (мораль).

2 Випиши з прочитаних байок усіх діювих осіб. З якої букви ти їх записав? Чому?

Пригадай! Які іменники належать до власних назв? Як пишуться іменники-власні назви?

Загальні іменники означають назви, що даються багатьом однорідним предметам.

Власні виділяють окремі предмети, щоб відрізнити їх від інших однорідних.

Порівняй: річка – Прут, письменник – Григорій Вієру, місто – Київ.

3 Уяви себе байкарем. Яку байку ти хотів би/хотіла б написати? Про кого і про що в ній розповідатимеш? Яку добереш назву? Придумай клички тваринам-діювим особам своєї байки. З якої літери ти їх напишеш?

4 Випиши з прочитаних байок по 5 загальних іменників, що є назвами істот і неістот.

5 Поясни лексичне значення слів. Чому їх по-різному пишемо?

Коваль – коваль, Скрипаль – скрипаль, Роман – роман.

● Склади і запиши речення з однією парою слів.

● Наведи власні приклади таких слів.

6 Гра «Хто більше?». До іменників-загальних назв добери власні назви.

Місто –

Море –

Країна –

Столиця –

Письменник –

● Склади ланцюжок іменників-власних назв казкових героїв.

Котигорошко – , ..., ...

7 Розкрий дужки. Запиши іменники в дві колонки. I – власні назви, II – загальні назви.

(Д/д)ністер, (Л/л)ьвів, (Д/д)ержава, (У/у)країна,

(Р/р)ічка, (Б/б)ричани, (О/о)зеро, (С/с)ело.

8 **Пофантазуй!** Доповни байку «Хвалькувата муха» новою інформацією.

Запиши: в якій країні відбувалася подія, в якому місті чи селі, яка річка протікала поблизу, яке ім'я, по батькові і прізвище було в чоловіка.

● З якої букви ти записав ці слова? Чому?

9 Подумай, який сенкан ти складеш зі словом дня.

● *Запиши складений тобою сенкан.

Урок 23. Власні і загальні іменники. Велика буква у власних назвах

(1827–1893)

Леонід Глібов – український письменник, байкар, видавець.

Народився Леонід Глібов у селі Великий Поділ на Полтавщині 5 березня 1827 року. Його батьки були гуманними й освіченими людьми. Вони лагідно називали Леоніда Льоликом. Малий Льолик зачаровувався народною піснею, звичаями та обрядами селян.

Початкову освіту він здобув дома за допомогою матері, яка у 7 років навчила його читати. Навчався він у Полтавській гімназії, потім у Ніжинському ліцеї. По його завершенню Глібов працює вчителем історії та географії.

Леонід Глібов писав байки, загадки, акровірші, пісні, оповідання, ліричні та сатиричні вірші. Перший вірш «Сон» він написав у 13 років.

Часто друкував свої твори під назвою «Загадки і жарти Дідуса Кенера».

- Дізнайся більше про життя і творчість Леоніда Глібова з різних інформаційних джерел.

1 Прочитай байку Леоніда Глібова.

Щука

На Щуку хтось бомагу в суд подав,
Що буцімто вона такеє виробляла,
Що у ставу ніхто життя не мав;
Того заїла в смерть, другого обідрала.
Піймали Щуку молодці
Та в шаплиці
Гуртом до суду притаскали,
Хоча чуби й мокренькі стали.
На той раз суддями були:
Якіїсь два Осли,
Одна нікчемна Шкапа
Та два стареньких Цапа, –
Усе народ, як бачите, такий
Добрячий та плохий.
За стряпчого, як завсігди годиться,
Була приставлена Лисиця...
А чутка у гаю була така,
Що ніби Щука та частенько,
Як тільки зробиться темненько,
Лисиці й шле – то щупачка,
То сотеньку карасиків живеньких

Або линів гарненьких...

Чи справді так було, чи, може, хто збрехав
(Хто ворогів не мав!), –

А все-таки катюзі,

Як кажуть, буде по заслужі.

Зійшлися судді, стали розбирать:

Коли і як воно було, і що їй присудити?

Як не мудруй, а правди ніде діти,

Кінців не можна поховать...

Не довго думали – рішили

І Щуку на вербі повісити звеліли.

«Дозвольте і мені, панове, річ держать! –

Тут обізвалася Лисиця, –

Розбійницю таку не так судить годиться:

Щоб більше жаху їй завдать

І щоб усяк боявся так робити, –

У річці вражу Щуку утопити!»

«Розумна річ!» – всі зачали гукать.

Послухали Лисичку

І Щуку кинули – у річку.

- Які почуття виникли у тебе після прочитання твору?
- Де відбуваються події?
- Як Лисичка ввела в оману суддів?
- Який крилатий вислів ти помітив у байці?
- Які людські риси засуджує автор?
- Чого вчить ця байка? Чим вона актуальна в наш час?
- А над ким би ти здійснив суд у творі? Свою думку вмотивуй.

Шаплік – невисока дерев'яна посудина з ручками.
Стряпчий (заст.) – діловод, писар.

Слово дня
Правосуддя

2 Випиши з байки власні іменники.

- Склади речення, в яких виписані іменники вживалися б як загальні назви.

Шукаю відповіді
на запитання

Які професії згадано у творі? Чому, на твою думку, для змалювання образів суддів автор обрав саме цих тварин?

- Добери до назв професій власні назви. З якої букви ти їх запишеш?

3 Поясни зміст прислів'їв. Кого з героїв байки вони характеризують?

У злому зле й сидить.
Яка совість – така й честь.
Хто дужчий, той і лучший.
Слова як мед, а діла як полин.
Хто не чинить нічого, тому не страшно нікого.
Спіймався на гарячому.
Чує кішка, де сало лежить.

Авторська байка – невеликий, здебільшого віршований твір, що має алегоричний зміст і повчальну мету, героями якої виступають тварини, рослини, предмети, інколи люди.

Алегорія – (від гр. allegoria – інакомовлення) – це художній прийом іносказання, зображення людських рис і характерів за допомогою образів тварин, явищ, предметів, рослин.

Переважає кількість байок складається з двох частин:

Перша – **оповідна** (фабула) – це стисла розповідь про якусь подію, вчинок, явище.
Друга – **повчальна** (мораль) – це висновок, повчання, влучне висловлювання.

- Доведи, що твір Л. Глібова «Щука» є байкою. Поділи байку на дві частини: оповідну і повчальну. Яка з них більша?
- Чим виражена мораль байки? Зачитай.
- Розкрий алегорію байки «Щука».

4 Позмагаємося! Об'єднайтеся в групи. Виконайте завдання. Переможуть ті, хто за три хвилини запише якомога більше іменників.

- Доберіть і запишіть іменники, що означають: 1) географічні назви; 2) імена, прізвища, псевдоніми письменників; 3) назви народних свят; 4) астрономічні назви.

5 Пофантазуй! Придумай казку за сюжетом байки «Щука».

- Уяви, як зустріли Щуку мешканці річки після її повернення. Придумай власне закінчення байки.
- Уяви, що з'явився в байці новий суддя – Кіт. Як розвивалися б тоді події?
- Склади і запиши сенсаційну інформацію до газети про випадок у суді за байкою «Щука».

6 На Щуку хтось у суд подав бомагу... Уяви собі, що це була анкета. Запиши відповіді на її питання.

1. Ім'я, по батькові, прізвище.
2. Місце проживання (країна, місто/село, озеро/річка).
3. Друзі (клички тварин, з якими спілкувалася).

- Вживай у своєму мовленні якомога більше власних іменників.

Урок 24. Лапки у власних назвах

1 Прочитай речення, знайди в них іменники-власні назви.

Котигорошко – герой народної казки.

Моя улюблена казка «Котигорошко».

Мене пригостили смачним печивом «Котигорошко».

- Порівняй особливості написання власних назв у реченнях.
- Поміркуй, чому в другому та третьому реченнях власну назву взято у лапки.

Зверни увагу! Беремо в лапки власні назви творів (картин, книг, фільмів), газет, журналів, закладів (магазинів, ресторанів, кафе та ін.), автомобілів, літаків, товарних знаків, марок виробів, назви сайтів, мереж, пошукових систем, якщо є слово сайт, мережа, система тощо. *Наприклад:* магазин «Прометей», журнал «Барвінок», цукерки «Молдова», кафе «Гугуце», заповідник «Кодри».

Але не беруться в лапки: Назви культових книг: Біблія, Євангеліє, Коран.

Власні назви зі словом *імені*: бібліотека імені Лесі Українки, ліцей імені Михайла Коцюбинського.

Назви вокзалів, залізничних станцій, аеропортів: станція Окниця, село Білявинці.

2 Пригадай і запиши назви народних казок, де персонажем є Лисиця.

- Як ти записав назви казок? Чому?

3 Прочитай ще одну байку Леоніда Глібова.

Лисиця-жалібниця

У тихому гаю Лисичка щастя мала,
Як у своїм добрі, жила, гуляла:
Ніхто її там не лякав.
І вдень, і ввечері там соловей співав,
І пташки пурхали, зозуленька кувала;
Скрізь зеленіло, все цвіло;
Так гарно, любо там було.
Лисиця так собі казала:
«От де по правді можна жити
І доленьку хвалить,
В добрі кохаться, всіх любити,
Ніколи зла і кривди не чинити!»
Якби ж то правдонька щербата не була,
То, може, й справді б так жила.
Раз, на калині недалечко,
Угледіла вона гніздечко, –
Сиділи пташки там.
«Ох, – каже, – як не гріх котам
Таких малесеньких, безвинних не жаліти!
І їм же хочеться на світі жити...
Ну, вже коти! Десь на лихо вони

Вродились, вражії сини:
Не тільки вдень – вночі поживу бачуть,
Не бачуть тільки, як горюють в світі,
плачуть...
Зажерливих пройдисвітів таких
Я перевішала б усіх...»
І жалібниця щось сказати ще хотіла,
Аж пташки із гнізда додолу якось ляп –
Лисичка зараз хап та хап:
Прехорошенько всіх поїла...
Як жалібно співати почала,
А он на що звела!
Лукавий чоловік словами нас голубить,
Неначе всіх і жалує, і любить,
Для правди, для добра живе,
Як по воді пливе;
А ближче придивись ти –
І видно, що виля хвостом:
Помажу, мов медком, –
Солодше буде з'їсти.

- Яка картина постала в твоїй уяві на початку твору?
- Які думки висловлює Лисиця, милуючись красою гаю?
- Що спонукало її до таких роздумів?
- Яку розмову повела Лисиця, побачивши пташине гніздо?
- За що вона картає котів? Чи віримо ми її словам? Чому?
- Поясни значення словосполучення *правдонька щербата*.
- Лисичка є алегоричним образом якої людини?
- Поділи байку на частини. Склади план.
- Яке з прислів'їв найбільш точно передає зміст байки?

В ноги кланяється, а за п'яти кусає.
Лукавий чоловік словами любить, а ділами губить.
Здається і дружить, а зміючку пустив.

Слово дня
Лукавство

4 Склади і запиши два речення так, щоб в одному реченні назва байки писалася в лапках, а в другому – без лапок. Поясни їх написання.

5 Прочитай словосполучення. Запиши ті, назви яких треба брати у лапки.

Місто Бельці, журнал Малятко, свято Пасхи, студія танцю Ромашка, цукерки Молдова, магазин Адідо, сузір'я Скорпіона, шоколад Марс, кінотеатр Іскра, аеропорт Кишинів, пісня Несе Галя воду.

- Поясни їх написання.

6 З виписаними словосполученнями склади невелику гумористичну розповідь про пригоди Лисиці-жалібниці.

Урок 25. Рід як постійна ознака іменника

1 Визнач рід іменників у кожній колонці.

Весна	сирота	двері
Ряст	бідолаха	окуляри
Село	плакса	штани

Шукаю відповіді
на запитання

Чи можуть іменники другої колонки позначати то жіночу, то чоловічу стать?

- Чи вдалося тобі визначити рід іменників третьої колонки? Чому?
- Зроби висновок про категорії роду іменників.

Рід – незмінювана, а постійна ознака іменника.

Більшість іменників належить до одного з трьох родів: **чоловічого, жіночого, середнього**.

Є іменники, що належать до двох родів. Такі іменники називаємо іменниками **спільного роду**. Рід таких іменників визначаємо за змістом речення. *Наприклад: мій синок такий непосида. Моя дочка така непосида.*

Деякі іменники на позначення професії чи посади належать до чоловічого роду, але можуть позначати осіб як чоловічої, так і жіночої статі: *директор, лікар*. За новою редакцією «Українського правопису» закладено вживання фемінітивів: *акторка, поетеса, директорка*.

В іменниках, що мають тільки форму множини, рід не визначаємо.

2 Прочитай іменники і запам'ятай у них наголос.

Веретéно, вітчі́м, цемéнт, коту́шка, до́шка, дочка́, кішка́, ко́лія, кропи́ва, обру́ч, ота́ман, при́ятель, решето́, сироватка́, коро́мисло.

- Запиши іменники в три стовпчики за родами. Введи їх у словосполучення (усно).

3 Випиши іменники у 2 стовпчики: 1) іменники спільного роду; 2) іменники, в яких рід не розрізняємо.

Море, білоручка, урок, добряга, жмурки, окуляри, хата, ласощі, альбом, Анди.

- Перевір себе за ключем: якщо ти правильно виписав/виписала слова, то з перших букв цих слів прочитаєш прочитаєш назву комах. Що відомо тобі про цю комаху?
- Які іменники ти не виписав/не виписала? Якого вони роду? В кожному слові назви першу букву і склади з них слово. Назва якої комашки утворилася?

4 Поміркуй! Які риси людського характеру можуть нагадувати своєю поведінкою та способом життя комах, про яких йшлося в попередній вправі?

Муха й Бджола (Байка)

Весною Муха-ледащиця
Майнула у садок
На ряст, на квіти подивиться,
Почуть Зозулин голосок.
От примостилась на красолі
Та й думає про те,
Що як то гарно жити на волі,
Коли усе цвіте.
Сидить, спесиво поглядає,
Що робиться в садку;
Вітрець тихесенько гойдає,
Мов панночку яку...
Побачила Бджолу близенько.
– Добридень! – каже їй, –
Оддиш хоч трохи, моя ненько,
Сідай отут мерщій.
– Та ніколи мені сидіти, –
Одвітує Бджола, –
Вже час до пасіки легіти:
Далеко від села.
– Яка погана, – Муха каже, –
На світі доленька твоя:
Раненько встане, пізно ляже...
Мені б отак – змарніла б я,
За тиждень би головоньку схилила.
Моє життя, голубко мила, –

Талан як слід:
Чи де бенкет, чи де обід,
Або весіллячко, родини, –
Такої гарної години
Ніколи не втрачу я:
І їм, і ласую доволі, –
Не те, що клопоти у полі
І **праця** бідная твоя! –
На річ таку Бджола сказала:
– Нехай воно і так,
Та тільки он що я чувала:
Що Муху зневажає всяк,
Що де ти не поткнешся
Або до страви доторкнешся, –
Тебе ганяють скрізь:
Непрохана не лізь. –
Стару новинку, – каже **Муха**, –
Десь довелося тобі почути!..
Запевне, дурень дурня слуха...
Велике діло – проженуть!
Не можна в **двері** – я в квартиру
Або пролізу в іншу дірку –
І зась усім!
Нехай ся байка мухам буде,
Щоб не сказали часом люди,
Що надокучив їм.

Слово дня
Глузування

Леонід Глібов

- Які моменти в байці тобі найбільше сподобалися і чим саме?
- Якими людськими рисами наділена Муха, а якими Бджола?
- Випиши епітети і порівняння, які автор використовує для розкриття образів?
- Що у них спільного? А в чому вони протилежні?
- Склади порівняльну характеристику героїв байки.

Муха	Бджола

- Кому належать останні три рядки байки? Передай цю настанову своїми словами.

Спесиво – високомірно.
Одвітує – відповідає.
Оддиш – відпочинь.
Красоля – рослина
з розгалуженим стеблом
і великими запашними
квітами яскравого, переважно
жовтогарячого кольору.
Змарніла – схуднула,
виснажилася.

5 **Працюємо в групах.** Прочитайте байку за ролями.

- Проаналізуйте діалог Бджоли й Мухи. Які риси характеру персонажів розкрито в цій розмові?
- Визначте елементи сюжету байки: вступ, оповідна частина, мораль.

6 Випиши з байки виділені слова. Якою частиною мови вони є? Визнач рід іменників. У яких іменниках ти не визначив/не визначила рід? Чому?

7 Склади і запиши з розсипаних слів прислів'я. Яке з них стосується Мухи, а яке Бджоли?

- 1) труда, нема, без, плода. 2) роботи, до, плачучи, а, танців, до, скачучи.
3) честь, працюватимеш, і, добре, славу матимеш. 4) нінащо, вродилось, ледащо.

- Підкресли іменники в кожному прислів'ї. Визнач їх рід.

8 Кому з героїв байки ти хотів би/хотіла б дати пораду? Запиши її. Визнач рід кожного іменника.

Урок 26. Рід як постійна ознака іменника

1 Прочитай виразно байку.

Жаба й Віл

Раз Жаба вилізла на берег подивиться
Та й трошечки на сонечку погріється.
Побачила Вола
Та й каже подрузі тихенько
(Вигадлива була!):
– Який здоровий, моя ненько!
Ну що, сестрице, як надмусь,
То й я така зроблюсь?
От будуть жаби дивуватися!
– І де вже, сестро, нам рівнятися...
– Казать їй друга почала;
А та не слуха... дметься... дметься...
– Що, сестро, як тобі здається,
Побільшала хоч трохи я?
– Та ні, голубонько моя!
– Ну, а теперечки? Дивися!
– Та годі, сестро, схаменися!
Не слуха Жаба, дметься гірш,
Все думає, що стане більш.
Та й що, дурна, собі зробила?
З натуги луснула – та й одубіла!
Такі і в світі жаби є,
Прощайте, ніде правди діти;
А по мені – найлучче жити,
Як милосердний Бог дає.

Леонід Глібов

Ілюстрація – Віктор Гукайло.
Київ, видавництво «Довіра», 1993

Одубіла –
луснула, померла.

- Чи знаєш ти, як виглядають жаба і віл?
Що є характерним для цих тварин?
- Чим жаба відрізняється від своїх подруг, сестер?
- Чому Жаба не сприймала і не розуміла застережень оточуючих?
- Чи траплялася у твоєму житті подібна ситуація?
- Підготуйся до виразного читання байки за ролями.
- Визнач елементи сюжету байки.
- Знайди рядок, у якому автор висловлює мораль твору.

Слово дня
Заздрість

2 Прочитай приказки. Яка з них краще передає мораль байки ?

Якби жабі хвоста, була б не проста.
Залізо іржа з'їдає, а заздрий від заздрощів помирає.
Не надувайся, жабо, бо до вола ще далеко.

- Випиши іменники, визнач їх рід.
- Яка з приказок містить звертання? Поясни вживання розділових знаків у реченнях із звертанням.

3 Випиши із запропонованих рис характеру ті, які властиві Жабі.

Заздрість, бережливість, вигадливість, самовпевненість, щедрість, цікавість, дурість, скромність.

- Знайди і прочитай в тексті слова, які підтверджують визначені тобою риси.
- Визнач рід виписаних іменників.

4 Спиши текст. Встав пропущені букви.

Заздріст... – один із семи см...ртельних гріхів, тя...ка душевна н...дуга. Перше вбивство на з...млі було вчинено через заздрість. Як іржа їст... залізо, так заздрість – душу, в якій ос... лилась. Почу...я заздрості виникає у людини, коли хтось здобуває собі те, про що вона давно мріяла. Це почу...я примушує людину робити необдумані вчинки.

- Підкресли іменники, визнач їх рід.
- Оскільки заздрість – недуга, уяви себе лікарем і підготуй рецепт для боротьби з нею.

Запам'ятай!

Рід деяких іменників в українській і російській мовах не збігається.
Іменники чоловічого роду: *степ, насип, рояль, біль, полин, дріб, шампунь, нежить, ступінь, собака*.
Іменники жіночого роду: *тополя, путь, зала, адреса*.

5 Перепиши, додаючи закінчення прикметників. Визнач рід кожного з іменників.

Гостр... біль, прозор... тюль, барабанн... дріб, далек... путь, широк... степ, велик... со-бака, гірк... полин.

- Уведи словосполучення в речення.

6 Заміни вирази одним словом – іменником спільного роду.

Той або та, що плаче без причини. Той або та, що любить довго спати. Людина, яка багато говорить без діла. Людина, яка пише лівою рукою. Людина, що не може спокійно сидіти на одному місці. Людина, що не хоче трудитися.

- Склади 2–3 речення з такими іменниками, щоб переконатися, що в реченні вони виступають то як іменники чоловічого, то як іменники жіночого роду.

7 *Підготуй у науковому стилі повідомлення про тварин, героїв байки «Жаба й Віл» (5-6 речень). Текст запиши.

- Підкресли іменники. Визнач їх рід.

8 Підсумкуймо! Які людські вади висміюються в байках?

- Склади і запиши сенкан зі словом дня.

Пізнаю дивний світ природи

Урок 27. Число і відмінок як змінні ознаки іменника. Число іменника

(1931–1980)

Григор Тютюнник народився 5 грудня 1931 року в селі Шилівці на Полтавщині в селянській родині. Його батько був теслею.

Коли хлопчикові виповнилося шість років, заарештували його тата, з заслання він не повернувся. Виховував малого Григора після арешту тата дядько (батьків брат).

Григор навчався в ремісничому училищі, куди пішов заради одєжини і 700 грамів хліба на день. Учився виключно російською мовою.

Пізніше майбутній письменник навчався в Харківському університеті на філологічному факультеті. Саме тут він захопився літературною працею і самоосвітою.

В журналі «Крестьянка» побачило світ перше оповідання Тютюнника «В сумерки», написане російською мовою. Автор невдовзі переклав свій твір на українську й відтоді писав лише рідною мовою.

У 1980 р. присуджено літературну премію ім. Лесі Українки за твори «Климко» і «Вогник далеко в степу».

1 Прочитай I частину оповідання Григора Тютюнника «Дивак».

Дивак (Скорочено)

I

На початку зими ходити Олесеві до школи можна двома стежками: одна – бором, друга – річкою. Сюди зручніше, та в зазимки лід на річці тоненький, так і зяє чорною прірвою. Тому кожного разу, коли Олесь виходить із дому, мати наказує йому:

– Гляди ж, сину, річкою не йди. Там ще лід молодий.

Олесь смирно стоїть біля порога, слухає. Він ще малий, головою ледь до клямки дістає. Очі в нього чорні, глибокі, як вода в затінку, дивляться широко, немов одразу хочуть збагнути весь світ.

Олесь любить зиму. Йому подобається робити перші протопти в заметах, знімати снігові очіпки з кілків у тинах – вони стають тоді голі та сором'язливі, як стрижені допризовники.

Ще любить Олесь малювати на снігу всяку всячину. Присяде навпочіпки й водить пальцем сюди-туди. Дивися, хата виходить, з бовдура дим валує, а на тину півень горланить, розчепіривши дзьоба **ножицями**. Олесь пхає заляклого пальця в рот і, гримаючи чобітком об чобіток, милується своїм творінням, аж доки хтось не гукне з двору:

– А чого ото ти, парубче, не йдеш до школи? Ось підожди, я матері скажу! Олесь підскачить, як злякане пострілом звірятко, засміється тоненько: «Гі-гі», – і подасться в сосни.

В бору снігу мало. То там, то сям проглядає крізь порошу трава з примерзлими до землі зеленими чубчиками, стримлять низенькі пеньки з жовтуватою, немов старий мед, смілкою на зрізах. Тихо навкруги й затишно. Тільки часом шелесне по гіллі вальок снігу, струшений вітром з верхів'яття. Десь неподалік чути: цюк-цюк-цюк, – дятел порається. Олесь нахилиється, крекче, пильно мружить око. Пальтечко в нього товсте, а сам тонкий; важко нахилитись: дух спирає, під очима набряка, тому кожен сучок птицею вздрівається.

Ілюстрація – *Наталя Михайличенко*

Аж он під старою сосною латка шишок рябіє. Ба! Ще одна впала. Ось де він, дроворуб! Олесє стає навшпиньки й крадькома пнеться на косогір.

Зачувши людину, дятел перестав цюкати, повів гартованим дзьобом з боку в бік і націлив його на Олесє: «Чого тобі тутечки?» Здрігнувся, хльоснув крилом по корі і зник, залишивши у вузькому дуплі шишку. Олесє хотів дістати її і покуштувати, та передумав – і притулювся вухом до стовбура. Його ледве помітно розгойдувало, під корою щось жалібно скрипіло, а внизу під підшвами в Олесє ворухилось коріння – помирає сосна... Олесє нагріб чобітками снігу під окоренок, утрамбував його гарненько і, вирішивши, що тепер сосна не впаде, погицав через замети до школи.

- Яким ти уявляєш собі Олесє? Опиши його зовнішність.
- Що найчастіше малює Олесє? Чому саме ці предмети присутні на його малюнках?
- Що в поведінці хлопчика тебе здивувало?
- Чому Олесє не поспішав до школи, а багато часу перебував на природі?
- Доведи, що Олесє вміє спостерігати за змінами в природі.
- Що з поміченого Олесєм тебе теж могло б зацікавити?

Слово дня
Природа

Бовдур' – димар.

2 Прочитай пари слів. Заповни пропуски відповідними формами множини.

Зима – зими, стежка – стежки, річка – ..., сосна – ..., дятел – ..., радість – ..., двері – ..., Олесє – ...

- Чи вдалося тобі до всіх слів дібрати форму множини? Чому це не завжди можливо?
- Чи можна за допомогою форми числа іменників з'ясувати чи позначити конкретну кількість предметів?

Пригадай

Що тобі відомо про число іменників? Наведи приклади іменників в однині і множині.

3 Розгляньте таблицю «Число іменників».

Більшість іменників мають форму однини і множини	Частина іменників має лише форму	
	однини	множини
річка – річки урок – уроки сніг – сніги ліс – ліси	емоції, почуття: співчуття, байдужість власні назви: Прут збірні: зілля абстрактні: добро	Парні предмети: окуляри, штани дитячі ігри, свята: веселоці, жмурки продукти, речовини: вершки географічні назви: Карпати

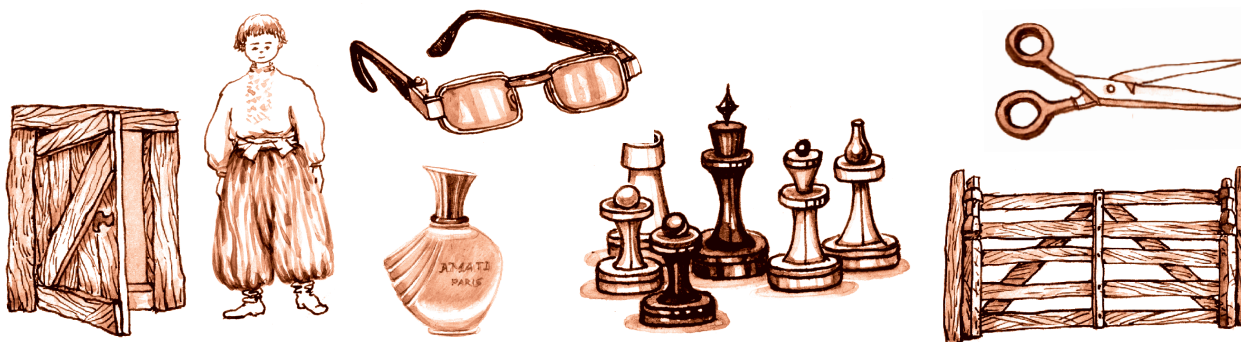
Шукаю відповіді на запитання

На які три групи поділяються іменники за можливістю утворювати співвідносну форму числа?

4

Розглянь малюнки. Допиши по три іменники, що мають лише форму однини або множини. З будь-якими двома склади речення.

- 5 Розглянь ілюстрацію до оповідання. Якому уривку вона відповідає? Знайди і зачитай. Випиши виділені в уривку іменники, добери числову форму до кожного з них.

Збірні іменники особливі тим, що мають лише форму однини, а позначають множину істот чи неістот.

- 6 Утвори форму множини та збірний іменник.

Зразок: Листок – листки – листя.

Промінь, камінь, корінь, родич, береза, птах, селянин, муха.

- Уведи утворені іменники в словосполучення і речення.

- 7 Знайди в тексті і зачитай опис бору.

- Знайди в ньому художні засоби: епітети, порівняння.
- З'ясуй, яка роль описів у творі.
- З першого речення випиши іменники, визнач їх число.
- Які почуття та емоції, на твою думку, охоплювали Олеся, коли він перебував у бору?
- Запиши назви почуттів та емоцій, визнач число записаних іменників.
- Опиши зимовий бір так, як бачив його Олень. Розпочни опис так: «Коли я ввійшов в зимовий бір..»
- Підкресли в описі іменники, визнач число.

- 8 Якою стежкою ти любиш ходити до школи? Що в ній приваблює твою увагу? Склади зв'язне висловлювання: «Моя дорога до школи» (4–5 речень).

- Вживай у своїй розповіді іменники в різних числових формах.

Урок 28. Відмінювання іменників

- 1 Прочитай продовження оповідання «Дивак» Григора Тютюнника.

II

Ще здалеку побачив міст із гатками по обидва боки. По той бік мосту, через вигін, червоніє крізь біле плетиво запорошених дерев цегляна школа. З бовдурів – дим угору тополиними стовпами. Повітря пахне торф'яним духом і весняним випаром сирих вільхових дров. Ліворуч від мосту чорніють миї, виграючи на сонці блискучими хвильками, – там б'ють джерела; а праворуч, на мілині, де лід міцніший, гасає ватага школярів. Лід гнеться, цьворохкає від берега до берега, здуваючись попереду ватаги, мов ковдра на сіні. З проломин цівками цебенить вода й заливає плесо.

– Ей, Олеся! – кличуть із гурту. – Гайда з нами подушки гнуть!

– Навіщо лід псуєте? – у відповідь Олень. – Він ще молодий.

Дітвора сміється: дивак.

А Федько Тойкало розбишакувато вишкірив зуби й, указуючи рукавом на Олеся, заволав так, що шия відразу зробилася тоненькою:

– Бий зрадника! – підскачів, тицьнув Олеся ліктем під скроню і зник поміж палями.

Олень згарячу ніяково всміхнувся, поторкав мокрою рукавичкою тверду ґулю під оком і, ковзаючись, побрів до школи. Під ногами лагідно, мов хмизок у лісі, потріскував лід, а біля ока щось обважніло й сіпалося. Олень ліг долілиць, притиснув скроню до льоду й почав розглядати дно. Воно тьмарилося мулистим пилком, пускало бульбашки, котрі

прилипали до криги, – білі, круглі, як воляче око. Течія розчісувала зелений кушир, пряли тоненькими ніжками якісь жучки, боком долаючи пружний струмінь. І ввижається Олесеві маленька хата під кущем водяної папороті, а в тій хатці він біля віконця сидить, рибку стереже. Забажав – вийшов. Ніхто тебе не займе. Іди, куди заманеться. Ось карасик пливе. Цап його за пірце: «Добридень, дядьку! Як поживаєте?» Олесь солодко зойкає, щільніше припадає лобом до криги.

Раптом поміж куширами промайнула чорна блискавиця і завмерла осторонь довгастою плямою. Олесь підповз ближче, пригледівся й застогнав від подиву: шука! У зубах у неї тремтіла маленька пліточка.

– Пусти, – видихнув Олесь і ляпнув долонею по льоду. Та шука й не поворухнулася. А плітка зникла. Він підхопився на ноги й став гатити підбором у те місце, де була шука, аж доки під чоботом не хрокнула вода.

Біля школи теленькнув дзвоник, улігся гамір.

А Олесь сидів посеред річки поруч зеленої, з ряскою, калюжі й плакав. Під мостом бився об палі вихор, згортав до купки сухий очеретяний лист і гнав його в берег. Олесь підвівся, запхав книжки в пазуху й поплентався до школи.

На першому уроці було малювання. Старенька вчителька Матильда Петрівна ходила поміж партами й, роблячи загадкове обличчя, повільно говорила: «А сьогодні, діти, ми будемо малювати... горщечок...»

Потім дістала з портфеля горщечок та урочисто поставила на стіл. Діти почали малювати, виводячи кожний своє: той – жлуктичко, інший – ринку або макітерку. Й оскільки дірку в денці ніяк було передати, то її чіпляли збоку. Олесь старанно скрипів олівцем і натхненно прицмакував. Коли ж учителька зупинилася біля його парти, із зошита на неї, презирливо примруживши око, дивився дятел: «Чого тобі тутечки?»

– Олесею, адже я наказувала всім малювати горщечок, – суворо сказала Матильда Петрівна. Їй сподобався дятел, але вона добре знала, що таке вчительська принциповість, тому й додала: – Я поставлю тобі двійку.

У класі ввірвався гамірець. Відмінники дивилися на свого вчорашнього побратима співчутливо, а ті, хто вчився через пень-колоду, з радістю чекали на те, що до їхнього полку прибуде. Олесь зібрав книжки, виліз із-за парти й рушив до дверей.

– Куди це ти? – здивувалась учителька.

Олесь похнюпився:

– Я так не хо'!

– Як це – так?

– Горщечка отого не хочу малювати.

– Чому?

– Дятла хочу...

Доки Матильда Петрівна думала про долю свого авторитету, Олесь вийшов у коридор, похапцем натяг пальтечко й опинився на ганку.

Подушки́ гнуть (діал.) – бігати по молодому льоду, щоб він прогинався, або надувався, утворюючи горби.

Кушир – багаторічна трав'яна рослина, що росте у воді; водяна кропива.

Жлукто́, ринка, макітра – види посуди.

- Яка пригода трапилася з Олесем по дорозі до школи?
- Що стало причиною насмішки дітей над Олесем?
- За що його обізвали зрадником?
- Чому Олесь сидів «посеред річки поруч зеленої, з ряскою, калюжі і плакав»?
- Про яку людську рису свідчить така поведінка хлопчика?

2 Постав питання до іменника природа в кожному словосполученні.

Любити природу, милуватися природою, навчатися у природи.

- Чи змінюємо форму цього слова?
- Спробуй замінити цей іменник формою називного відмінка – природа.

Слово дня
Інший
не означає
гірший

- Чи легко було зрозуміти зміст?
- Зроби висновок, з якою метою іменники змінюються за відмінками.

Запам'ятай!

Відмінювання, або змінювання за відмінками – це утворення нової форми іменника, тобто зміна його закінчення.

Щоб правильно визначити відмінок іменника, *треба*:

- а) знайти слово, до якого відноситься іменник;
- б) поставити від цього слова до іменника відмінкове питання.

Називний – хто? що?

Родовий – кого? чого?

Давальний – кому? чому?

Знахідний – кого? що?

Орудний – ким? чим?

Місцевий – на кому? на чому?

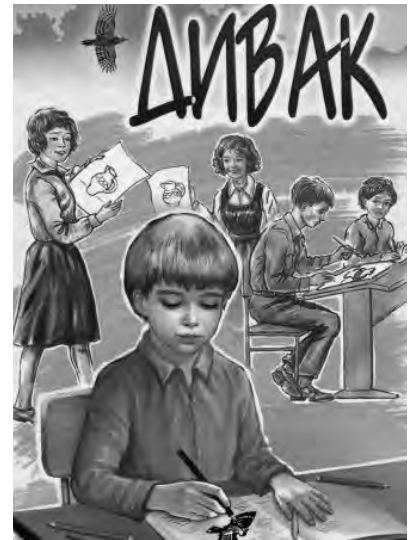
Кличний відмінок – при звертанні.

3 Розглянь обкладинку книжки «Дивак».

- Який епізод із оповідання на ній зображено?
- Чи відчували учні задоволення від малювання горщика?
- Доведи словами з тексту, що Олесь натхненно малював.
- Яка причина того, що хлопчик намалював дятла, а не горщик?

4 Працюємо в парах. Прочитайте діалог Матильди Петрівни й Олесь, інтонаційно передаючи своє ставлення до учасників акту мовлення.

- Чи справедливими були, на ваш погляд, вимоги вчительки?
- Чи свідчить цей вчинок про неслухняність хлопця?
- Поясни значення фразеологізмів: *через пень-колоду, до їхнього полку прибуде*.

5 Випиши з прочитаного уривка виділені іменники, визнач їх відмінок. Поясни, як ти це зробив.

- Який відмінок є прямим, який – непрямым?

Називний відмінок є **прямим** і становить початкову форму будь-якої відмінюваної частини мови. Усі інші відмінки є **непрямими**.

Іменники в **називному** і **кличному** відмінках завжди вживаються без прийменника; у місцевому – тільки з прийменниками; в інших відмінках – з прийменниками і без прийменників, але в давальному лише з прийменниками *завдяки, наперекір, назустріч, навстріч, всупереч*.

Кличний відмінок вживається при називанні особи або предмета, до якого звертаються: *Зоре моя вечірняя, зійди над горою...* (Т. Шевченко).

6 Спиши, розкриваючи дужки. Іменники, що в дужках, постав у потрібному відмінку.

Олесь любить (зима). Іще любить малювати на (сніг) всяку (всячина).
По (дорога) до (школа) він милується (дятел).

- Підкресли головні і другорядні члени речення. Яким членом речення виступає іменник у формі називного відмінка?
- Один іменник (на вибір) провідміняй.

7 Знайди і прочитай в тексті речення, в яких іменники вжито в кличному відмінку.

- Запиши одне з речень. Підкресли головні і другорядні члени речення.
- Визнач відмінок іменників. Яким членом речення виступає іменник у кличному відмінку?

Іменник в **кличному** відмінку виражає звертання і не буває членом речення.

8

Чи хотілося б тобі поспілкуватися з Олесем? Про що?

- Склади діалог (із 5–7 реплік) на цікаву для вас обох тему.
- Підкресли в діалозі іменники, визнач їх відмінок.

9

Чи розуміють однокласники Олеся? Як зреагував Олесь на удар Федька?

- Як би ти почувався/почувалася б у такій ситуації? До яких дій вдався б/вдалася б?
- Яку пораду ти дав би/дала б однокласникам?
- Склади і запиши пораду однокласникам Олеся.
- Підкресли іменники, визнач відмінок.

Урок 29. Типи відмін іменників

1

Прочитай продовження оповідання «Дивак».

III

У шкільному садку пурхали синички. У бур'янах вовтузилися горобці, скльовуючи реп'яшачі кім'яхи. Десь у вільхах по той бік річки били пеньки: бух, бух. Дзень – сокира сприснула.

Олесь уявив собі, як гарно зараз у лузі, і побіг у верболози. Там він блукав до самого вечора. Обмацував холодні пташині гнізда, їв мерзлу **каліну**, доки не набив оскоми. Потім шукав осикові трухляки, ховав за пазуху й, нап'явши **пальтечко** на голову, дивився: світять чи не світять? У кущах, заплетених **осокою**, шарудів **вітер**, попискували миші, а в березі терлись одна об одну вільхи, сповнюючи **луг** тривожним стогоном. **Сонце** пробило в хмарах над байраком вузьеньку ополонку, яскравим променем стрельнуло на левади, Олесь радісно мружився йому назустріч, зводив очі до перенісся, ловлячи золоту **мушку** на кінчиків носа. Надвечір хмари опустилися нижче, а тополі над селом повищали й набрали войовничого вигляду. Треба було йти додому. Олесь грядками вибрався на вигін і став чекати, доки випустять школярів.

Під тинами на колодках або просто навприсядки сиділи дядьки, смалили цигарки, гомоніли:

- Он бач: вільха в лузі почорніла... На відлигу, мабуть.
- Еге ж, риба в ятір піде...

Біля школи грюкнули двері. Діти товпами посунули по домівках. Ще здалеку помітивши дорослих, хлопчаки бокаса ходять один побіля одного, щоб поборотися. Дивись: зчепились, водяться, хекають, наслуховаючи краєм вуха, що скажуть біля тину. А там:

- Ач 'кий геройський парубок!
- А ото, мабуть, Наталчин, – кажуть біля тину, помітивши Олеся.
- Ба яке смирне...
- Еге, воно якесь дивакувате...

Слухає Олесь і не розуміє: хвалять його чи лають.

На мосту Олеся дожидав Федько Тойкало.

- На попоїж, – сказав ніяковіючи й утиснув Олесеві в руку подавлений теплий пиріг.
- Бери, дурний, з м'ясом.

Олесеві не хотілося пирога, але він зрадив примиренню й, щоб віддарувати товариша, хутенько занишпорив по кишнях, дістаючи звідти духмяні верчики хмелю, сухе листя різного карбування, плетене з прядива та волон'ячої шерсті ремезяче гніздо, подібне до башличка.

– Забейкався ти, – сказав Федько й почав обминати Олесеві пальтечко. Олесь ще дужче захвилювався, ледве не заплакав від щирості й солодкого почуття братерства. Він ухопив ремезяче гніздо й обома руками подав його Федькові. Той заховав подарунок під полу, пом'явся:

– А вчителька сердилася, як ти пішов... ги-ги... страх!
Потім крикнув: «Гат-тя-війо!», – і подався до річки трусити ятері.

- З якої причини біля мосту очікував Олесь Федько?
- Чи відчув Федько, що вранці він вчинив погано з Олесем?
- Що про це свідчить?
- Як би ти вчинив/вчинила, якби був/була на місці Федька?

Забейкатися – забруднитися.

2 Прочитай іменники в колонках і виконай завдання.

зима	Федько	щирість	пташеня
щука	дятел	любов	лоша
стежка	дід	допитливість	мишеня

Шукаю відповіді на запитання

За якими ознаками розподілено іменники в колонки?

- Утвори форму родового відмінка однини від кожного іменника. Які слова в родовому відмінку мають однакові закінчення?
- Як ти вважаєш, чому іменники мають різні відмінкові закінчення у формі одного й того самого відмінка?

За відмінковими закінченнями однини та приналежністю до певного роду всі іменники поділяються на **чотири відміни**.

Відміна	Рід	Закінчення (Н. в. одн.)	Приклади
I	жіночий, чоловічий	-а, -я	країна, земля, Сава, плакса
II	чоловічий, середній	нульове, -о -о, -е, -я	степ, гай, олівець, дядько село, море, обличчя, приладдя
III	жіночий	нульове + імен. <i>мати</i>	радість, подорож, путь, кров
IV	середній	-а, -я (в непрямих відмінках суфікси -ат-, -ят-, -ен-)	лоша – лоша́ти, теля́ти плем'я – племені́.

3 Подумай, чи можна визначити, до якої відміни належать іменники **канікули, окуляри, ножиці**. Доведи.

4 Розподіли іменники за відмінами. Запиши їх у чотири стовпчики.

Озеро, співчуття, хлопча, забіяка, малюнок, ніжність, каченя, ліс, малювання, тихоня.

- Доповни кожен стовпчик двома іменниками з прочитаного уривка оповідання «Дивак» Гр. Тютюнника.

5 Знайди і зачитай уривок про перебування Олесь у вербо́лозі.

- Де краще почувався Олесь: серед людей чи на лоні природи? Доведи прикладами з тексту.
- Випиши з прочитаного тексту виділені іменники, визнач їх відміну.
- Провідмінняй усно два з них за відмінками.

Іменники однієї відміни в окремих відмінках можуть мати не однакові закінчення **зима – зимою, земля – землею**. Ці відмінності пов'язані з належністю до різних груп.

6 Працюємо в групах. Розгляньте таблицю.

Групи	Перша відміна	Друга відміна	Третя відміна	Четверта відміна
Тверда	Молдов-а Микол-а	Дніпр-о сокіл□	на групи не поділяються	
М'яка	земл-я вишн-я мрі-я	стілець□ багатт-я край□	здобич□ піч□ радість□ міць□	ягня коліща гусеня ім'я
Мішана	площ-а груш-а	вантаж□ сховищ-е		

- Іменники яких відмін поділяються на групи?
- З'ясуйте, яким – твердим чи м'яким – є кінцевий приголосний основи іменників першої і другої відміни. Міркуйте так: у слові мрія [мр'ій-а] закінчення -а. Кінцевий приголосний основи – м'який приголосний звук [й].
- Зробіть висновок, на якій підставі іменники першої і другої відмін поділяються на групи.

Залежно від того, яким є кінцевий приголосний основи, іменники першої та другої відмін поділяються на три групи.

Тверда	Основа слова закінчується на твердий приголосний	школа, ліс, береза, дуб
М'яка	Основа слова закінчується на м'який приголосний	земля, пісня, Олесь
Мішана	Основа закінчується на шиплячий [ж], [ч], [ш]	задача, груша, вуж

7 Запиши іменники у три колонки за групами.

Суша, пошана, пороша, зоря, гуця, зілля, пісня, мелодія, стрибок, казка, лінія, земля, круча, піддашся, плече, мрія.

8 Прочитай слова. Випиши риси характеру, притаманні Олесеві.

Слухняність, злість, допитливість, любов, жалість, жадібність.

- До якої відміни належать виписані іменники?
- Із прочитаних розділів знайди і зачитай речення, які ілюструють ці риси.

9 Які народні прикмети, пов'язані з погодою, згадуються в оповіданні?

- Які прикмети знаєш ти?
- Запиши 2–3 прикмети, визнач відміну і групу (якщо є) кожного іменника.

10

Що мали на увазі люди, коли казали, що Олесь «якесь дивакувате»? Як ти розумієш слово «дивак»?

- Відповідь запиши у 5–6 реченнях.
- Познач відміну іменників і групу, якщо вона є.
- *Склади сенкан до слова *дивак*.

Урок 30. Типи відмін іменників

1 Прочитай останню частину оповідання «Дивак» Григора Тютюнника.

IV

У селі ледь вечоріє, а в сосні вже крони зімкнуло пільмою. Олесь біжить підтюпцем і раптом помічає, що дерева теж біжать, кружляють, ховаються одне за одного, немов у жмурки грають. Олесь зупиняється – і дерева завмирають. По той бік сосни чути: сани скриплять, коні ширхають і голос діда Прокопа: – А но-но! – Уздрівши Олесь, дід натягає віжки.

– Сідай, внуче, по соломі поїдемо. – Олесь радо вмощується, махає на коней:

– Гат-тя-війо!

– А що, поставили п'ятірку? – питає Прокіп, вишкіряючи порожні десна.

Олесь сором'язливо ховає обличчя в рукав.

– Сьогодні не ставили. Вчора тільки.

Поминули провалля, майже вщерть занесене снігом. На ріллях цілим хутором замаячили скирти.

– Но-ноу... – стогне Прокіп і ворухить пужално́м. Коні щулять вуха, зриваються бігти. А сосни позаду вигойдують «шу-ші-ші-і» – і коні зупиняються.

– Діду, чого про мене кажуть – дивак?

– Невстріливий, значить. Дивний еси. – Прокіп двома пальцями, як щипцями, ухопився за ніс і висякався так лунко, що аж коні побігли.

– Хто ж ото таке патякає? – спитав перегодом.

– Дядьки на вигоні. – Ет, фармазони... Ти їх не слухай.

Помовчав. А далі:

– Воно, звичайно, правильно. Завзяття в тебе обмалъ. Усе чогось у землі порпаєшся. А треба – у людях. Та отак побіля них, отак... Того – ліктем, того – почотом... Гульк – уперед вийшов. А першого не перечепиш, бо не доженеш. О!

Олесь винувато підсьорбує носом.

– Діду, чому дятел шишки їсть, а щука – пліточок?

– А то вже хто якого поріддя.

– А я не забрав у дятла шишки, – хвалиться Олесь.

– І вірно. Навіщо вона здалася. Це як путне щось побачиш – дощечку, скажімо, або гвіздочок – тоді бери.

– Навіщо?

– Пригодиться.

Коли набирали соломі, дід часто сповзав із скирти, нанизував соломі на різняки й гуцав так, що аж ліса скрипіла.

– Товчи, онучку, гніти! – хекав. – А я ще якийсь навильник скину. – І знову дерся на скирту.

Спочатку Олесь надолужував, потім заморився й сів.

– Навіщо стільки беремо?

– Як навіщо? – озвався з пільми Прокіп. – Це ж собі, а не теці. Хе-хе! Ти знаєш, що таке теця? Ні? Підростеш – узнаєш. Клята баба.

– А якщо коням важко буде? – своєї Олесь.

– Нічого. Зате нам легко. Натопив – і вилежуйся собі на печі. Ти відпочинь, а тоді ще пострибаєш. Воно ж таки груз.

Поверталися додому в темряві. Ліпив мокрий сніг, припорошуючи білим конячі спини. Прокіп хльоскав бато́гом і лаявся. А Олесь сердито сопів у нього над вухом і підбивав руку. Замахнеться Прокіп гарненько, цьвох – і мимо.

– Не бий, – благає Олесь. – Бачиш: важко.

Прокіп зітхнув і, намотавши батога на руку, щоб не згубить, обернувся до Олеся.

– Ось послухай, дурнику, що я тобі скажу. Слухай і на вус мотай. Тут, на землі, не бити не можна. Тут не ти, так тебе одрепають ще й плакати не дадуть. Подався вперед і, обдаючи Олеся прілим духом давно не митої бороди, захарчав у саме вухо:

– Пойняв? – Олесеві зробилося сумно. Закортіло швидше туди, у село, де сніг плете навколо електричних ліхтарів густі рожеві сіті й привітно світяться вікна в хатках.

Попереду білою стіною підвівся бір. Він уже не гув і не шикав на коней. – Мовчить, – тихо сказав Олесь.

– Снігом забило, – пояснив Прокіп. – Вітер гілля не зрушить.

Дома Олесь не став дожидати, доки дід із матір'ю скидають соломку, швиденько роздягся і поліз на піч. Через деякий час у сінях загримали чобітьми, загомоніли.

– Ото ж я і кажу, – говорив дід, – неглемедза він у тебе, Наталко. Дивак... Затопчуть його... Бо воно ж як деревце в пагоні...

Потім дід увійшов до хати, заглянув на піч.

– Змерз, онучку? А ти ножки – на черинь, а зверху – кухваєчкою... – Олесь глибше зарився в подушку й тоненько заскімлив. Прокіп підняв брови сторчака.

– Он диви, чого це він розприндився?

– Геть, не займайте його, – сумно обізвалася мати з хатини. – Їжте вже.

– А хіба я що? – мимрив Прокіп. – Я йому нічого такого й не казав...

Він їв швидко, винувато витріщав очі, плямкав тихіше, ніж завжди, і губив крихти в бороді.

Олесь непомітно для себе заснув. А вночі крізь сон благав матір розповісти казку про Івасика-Телесика, злякано зойкав, коли відьма гризла дуба, і радо сміявся, коли гусиня взяла Івасика на свої крилята. Удосвіта знову загули на морозі сосни й закричали півні на горищах. Народжувався новий день.

● Про кого найбільше дбав Олесь, коли повертався додому з дідом Прокопом?

● Про яку людську рису свідчить така поведінка хлопчика?

● Яким було ставлення дідуся та матері до Олеся?

● Чому хлопчик плакав перед сном?

● Чи доводилося тобі переживати стан тривоги, образи і невпевненості від незрозуміння близьких?

● Яким чином ти подолав би/подолала б подібні дискомфортні відчуття?

П'ужално – руків'я батога.

Фармазон – вигадник.

Черинь – площина над зводом печі, на якій сплять, сушать зерно та ін.

2 Знайди і прочитай, як дід пояснює онукові, чому його називають диваком.

● Як ти вважаєш, таке пояснення розумне й вичерпне?

● Як би ти пояснив/пояснила значення цього слова?

● Випиши з прочитаного уривка іменники, визнач відміну, до якої вони належать, і групу (якщо є).

Шукаю відповіді на запитання

Чому виділені іменники належать до різних відмін?

Прийшов **хлопчина**, пробігло **хлопчатко**, спинилося **хлопча**.

3 Розподіли іменники за відмінами і запиши у стовпчики.

Заєць, зайчєня, зайчатко; дитина, дитинча, дитя; дівчинка, дівчисько, дівча.

● Склади і запиши речення з однією групою слів.

4 Склади і запиши прислів'я з розсипаних слів.

Не, паросток, не, дерева, побачиш, і, бережеш. Добре, хто, той, серце, усе, має, здолає.

● Підкресли іменники, визнач відміну і, де можливо, групу кожного з них.

● Як кожне з прислів'їв характеризує Олеся?

5 Перепиши текст, вставляючи пропущені букви.

Ненависть ро...дуває сварки й суп...речки, любов пр...зводить до злагоди. Не сварися з чоловіком без пр...чини, якщо він зла не заподіяв.

Слухай, д...тя, батьківське повчання: відкинь лукавство від себе і неправду ві...дали. Пр... йми мою науку, а не срібло, бо краще знан...я, ніж золото добірне. Кожна праця пр... носить користь, пуста балаканина в...де до голоду.

(З Біблії)

- Підкресли іменники, визнач відміну і, де можливо, групу кожного з них.

6 *Запиши від імені Олеся його стан душі після повернення додому (5–6 речень).

** Склади і запиши дружню пораду Олеся, щоб він не переймався тим, що не такий, як усі.

- Вживай іменники різних відмін і груп.

7 * Напиши своє закінчення оповідання «Дивак» (5–6 речень).

- Підкресли іменники, визнач відміну і, де можливо, групу кожного з них.

Через терни до зірок

Урок 31. Правопис іменників І-ої відміни

(1814–1861)

Тарас Шевченко – видатний український письменник. Народився 9 березня 1814 року в селі Моринці на Черкащині, в сім'ї кріпаків. Рано став сиротою – мати померла, коли йому було 9 років, батько – у 11 років. Його доглядала сестра Катерина. З дитинства був допитливим, любив малювати, співати.

Вчився грамоти у місцевого дяка. Від знущань дяка тікає і шукає в навколишніх селах учителя-малюра.

Потрапляє в число прислуги поміщика Енгельгардта. Помітивши у Тараса пристрасть до живопису, поміщик вирішив зробити його придворним художником і віддав у науку на 4 роки до живописця Василя Ширяєва.

Там Шевченко познайомився зі своїм земляком – художником І. Сошенком, а через нього – з Євгеном Гребінкою, В. Григоровичем і О. Венеціановим. У 24 роки друзі викупили Тараса з кріпацтва.

Незабаром Тарас Шевченко став студентом Академії мистецтв.

Друзі Тараса посприяли виходу у світ першої його книги віршів «Кобзар».

У ній було всього 8 творів.

- Дізнайся більше про життя і творчість Тараса Шевченка з різних інформаційних джерел.

1 Степан Васильченко мав намір створити трилогію (три твори) про життя Тараса Шевченка під назвою «Широкий шлях», але встиг написати лише першу частину «У бур'янах». Прочитай уривки з повісті.

Дитинство Шевченка

(уривки з повісті «Широкий шлях»)

I

Життя нашого поета таке дивне, що, слухаючи про нього, можна було б сказати, що це легенда, коли б усе те діялось не перед нашими очима. Мені хотілось і почати повість про поета, як починаються казки.

За широкими морями, за лісами дрімучими, ще й за горами кам'яними в не нашої далекій стороні був колись веселий край, розкішний і багатий, заворожений злими людьми, заневолений двома неволями. Одна неволя

Слово дня

Дитинство

панська, а друга – царська. І жили там рабами в тяжкій чужій роботі заворожені в неволі люди. Світ їм було зав'язано, говорити – заборонено, ходили німі...

Року 1814, з 26 на 27 лютого старого стилю, темної ночі, перед світом, в селі Моринцях на Звенигородщині, в хаті Григорія Шевченка, кріпака пана Енгельгардта, блиснув у вікні єдиний на все село огник, народилась нова панові кріпацька душа, а Україні – її великий співець – Тарас Шевченко.

Про ці родини сестра поетова Катерина, що була тоді маленькою дівчинкою, виросши, розповідала, кажуть, так. Прокинулась вона серед ночі на полу і побачила в хаті таємничу картину. Над піччю, на комині горів каганець. На печі стогнала мати. Щось квилило сердито і нетерпляче. Якесь стара жінка стояла на припічку і полоскалась з чимось у ночовках, що стояли на печі. Батько сидів на прилавку і гомонів з бабою. І було чудно те, що, незважаючи на стогін матері і на той невідомий пронизливий деручий крик, розмова у батька з бабою була спокійна, навіть радісна. Катерина схопилась і сіла.

– Що воно таке?

– Прокинулась? – одказала баба. – Буде тобі забавка – будеш мати кого глядіти... – Пояснює: – Знайшли тобі в коноплях братика.

Обізвався батько:

– Вже кому-кому, а Катрі буде з ним роботи. Хоче не хоче – буде за няньку.

«Еге! – догадалась Катря, – це ж у нас дитина знайшлася».

Батько був веселий, подавав бабі то те, то друге, жартував, допитувався, щоб долю народженому вгадала. Баба завжди до цього – з охотою. Тепер чогось одмовчується... Яка вже буде-така й буде, ми не обміняємо. Аж ось заляскало щось палицею у двері, аж мати кинулась і застогнала: «Кожний день стукає, а ніяк не звикну». Калатає, аж в ушах лящить, кричить: – Григор – на тік молотить, Катря – до пані прясти (мати – теж Катря). Зараз, бо світає!

Панський десятник.

– Сьогодні у мене свято – сина бог послав, не можу кинути породіллю з малими дітьми в хаті, – одгукується з хати Григор.

– Не моє діло, панові будеш казати. Ну, швидко, а то прогул писатиму.

Мати напружилась, перестала стогнати. Слабим голосом:

– Іди, Григоре, а то все одно не подарує; та ще й знову припише. Іди – я вже сама якось до вечора перебуду.

– Хоч би ж було поспідати чим. – Знову заляскало в двері. – Зараз! – Кусок хліба з столу – в кишеню, шапку на голову, з хати.

А той стукає, а той стукає...

Мати: «Кат би тебе попостукав». Мати почала якось болісно стогнати. Крізь стогін, помовчавши, показала гірко:

– Бодай уже ті діти не плодились, що мають рости у неволі. – Баба розважала:

– Не можна так казати, дочко, – гріх! Може, доля якраз талан твоєї дитині готує... – додала таємниче.

– Нам усім – один талан – і дідові, і батькові, і дитині – довічне панське ярмо. – Закашляла.

– А ти не клич на дитину недолю та ось послухай, що я тобі буду казати, – промовила баба таємниче. – Далі почала розказувати:

– У нас, у бабів, є така приміта, що коли перше ніж зайти до породильниці в хату та заглянеш знадвору у вікно, то в хаті побачиш долю народженого. Коли я заглянула у ваше вікно, то аж обімліла. Скільки я бабую – не доводилось бачити такого. Не знаю, чи й казати.

Баба позирнула на дівчинку і замовкла.

Мати до малої:

– А ти не дослухайся, Катре, спи! – Далі мати й стогнать перестала: – І що ж ви, бабусю, побачили? – Баба стишила голос.

– А побачила я – сидить за столом повно всякого панства, а поміж панством – мужик, стоїть, вичитує щось із паперів. А вони на нього кулаками махають, а підійти бояться. Коли це, де не візьмись, щось таке, як цар у короні, та як не схопляться з тим мужиком за барки: той за груди, а той за шию... Я, кажу, так і обімліла, і дивитись далі побоялась... Так бач, що виходить, виросте твій син неабияка людина – буде змагатись з панами та з царями... А за що – сама догадайся. Кажуть же, що народиться такий, що волю в панів одніме... Хто знає – може, це й він.

– Волю? Мій синочку! Рости ж та набирайся сили.

– Оце я тобі кажу, Катре, а ти щоб про це нікому ні слова, бо довідаються, борони боже, пани – і вирости не дадуть – із світа зживуть.

Далі до дівчинки:

– Чи ти чула, Катре, що я казала?

Мала Катря прикинулася, що спить.

Кріпак –
селянин, залежний
від пана.

2 Перечитай початок повісті.

- За допомогою яких художніх засобів описано казковий край?
- Як ти розумієш останнє речення : «Світ їм було зав'язано, говорити – заказано, ходили німі ...»?

3 Визнач відміну і групу слів: сестра, оселя, душа.

Запиши їх у формі орудного відмінка. Чи однакові вони мають закінчення?

- **Працюємо в групах.** Розгляньте, як відмінюються іменники першої відміни.

Порівняйте закінчення іменників твердої, м'якої та мішаної груп.

В	Тверда група	М'яка група	Мішана група
Однина			
Н.	хата а , стріха а , нога	оселя наді я	межа а
Р.	хат и , стріх и , ног и	осел і наді ї	меж і
Д.	хат і , стріс і , нос і	осел і наді ї	меж і
З.	хат у , стріх у , ног у	осел ю наді ю	меж у
О.	хат ою , стріх ою , ног ою	осел ею наді єю	меж ею
М.	(на) хат і , стріс і , нос і	(в) осел і (при) наді ї	(на) меж і
К.	хат о , стріх о , ног о	осел е наді є	меж е
Множина			
Н.	хат и , стріх и , ног и	осел і наді ї	меж і
Р.	хат и , стріх и , н іг	осел ь наді й	меж и
Д.	хат ам , стріх ам , ног ам	осел ям наді ям	меж ам
З.	хат и , стріх и , ног и	осел і наді ї	меж і
О.	хат ами , стріх ами , ног ами	осел ями наді ями	меж ами
М.	(на) хат ах , стріх ах , ног ах	(в) осел ях (при) наді ях	(на) меж ах
К.	хат и , стріх и , ног и	осел і наді ї	меж і

Проаналізуйте закінчення іменників усіх трьох груп в орудному відмінку однини. Зробіть висновки.

**Шукаю відповіді
на запитання**

Чому виділяється мішана група?

Мішана група іменників виділяється тому, що іменники з основою на шиплячий приголосний у деяких відмінках мають закінчення твердої групи, а в деяких відмінках – закінчення м'якої групи. Іменники І-ої відміни твердої групи у формі орудного відмінка мають закінчення **-ою**: дорого**ю**; м'якої групи – закінчення **-ею, -єю**: бабус**ею**, мрі**єю**; мішаної групи – закінчення **-ею**: круч**ею**.

3 Випиши з казкового початку повісті іменники 1-ої відміни. Визнач, до якої групи вони належать.

- Провідмінйай усно їх за відмінками в однині та множині за аналогією до наведених у таблиці прикладів.
- Запиши ці слова у формі орудного відмінка однини. Познач у новоутворених формах іменників закінчення за зразком.

Зразок: казка – казкою

4 Як ти розумієш речення *Народилась нова панові кріпацька душа?*

Знайди в реченні іменники, визнач їх відміну і групу.
Запиши у формі орудного відмінка однини, познач закінчення.

5 Що ти дізнався з 1 частини повісті про життя людей в ті часи, коли народився Т. Шевченко? Розкажи.

- Як ти ставишся до того факту, що в день народження сина батька женуть на панщину? Як ця сцена характеризує тодішній устрій життя селян?
- Хто був свідком народження Тараса? Запиши відповідь у формі кличного відмінка.

Особливі закінчення у кличному відмінку мають тільки іменники однини.

-о	тверда група	Хомо, Катерино
-е	м'яка група	душе, земле
-є	м'яка група на -ія	Маріє, мріє
-ю	пестливі іменники м'якої групи	матусю, Галю

6 Запиши іменники у формі кличного відмінка. Закінчення виділи.

Іванка, Дана, Інна, Марія, Микола, Надія, Ярема, сестра, бабуса, матуся, земля, Галя, Мирослава.

- Два-три іменники введи у речення. Чи виступають іменники у кличному відмінку членами речення?

7 Знайди і прочитай речення із звертанням. Запиши речення, в яких звертанням є іменник 1-ої відміни. Визнач його відмінок, познач закінчення. Поясни вживання розділових знаків.

Урок 32. Правопис іменників І-ої відміни

1 Прочитай продовження повісті Степана Васильченка.

Дитинство Шевченка

II

Минає рік. Батько й мати на панщині. Катерина, сама ще недоросла, зв'язана з малим Тарасом, як ланцюгами: сповивала, колихала, пісень співала, запихала дитячий плач ку-клою, по кутку носилася з ним, як із цяцькою. Проте сама нянька – ще дитина, хочеться з подругами в баштана на шляху погуляти, побігати у ворона, в квача. Посадить малого на вигоні, в ромашках, у ту ямку, що вирили хлопці, граючи в дуки, накаже, посварившись пучкою: «Сиди ж мені і не вилазь, поки не прийду». Вітром майнула до гурту, де аж куріла гульня, про хлопця забула зразу. І сидить воно саме-самісіньке, як одірваний од гілля листочок...

Слово дня
Сестра

...Згадала про малого тільки тоді, як з поля показала-лась череда. Одкрыла широко очі, ляснула в долоні: «А де ж моя дитина?» Насилу пригадала. Вітром полетіла в ромашки до дуки: сидить. Уже й сліз йому нема – мовчить. Тільки очиці набрякли від сліз і все личко вивожене в слъози. Тільки побачило над бур'янами голову Катрі – де ті й слъози взялись, – як ручаї. Зраділо! З плачем, з докором, із жалем викидає рученята до неї. Мов крилами перелетіло з осоружного дуки Катрі на руки.

– Моє маленьке! Скучив? – Катря жагуче, з пристрасстю тулить його до себе, картаючи себе докорами і зарікаючись, що вона більше ніколи не буде кидати саму дитину на улиці...

– А ми з Тарасиком підемо виглядати маму з поля.

Кукла – замотаний у ганчірку розжований хліб, який використовували замість соски.

Куток – частина села.

Ворон, квач, дуки – відомі в ті часи дитячі ігри.

- Хто доглядав маленького Тарасика в дитинстві?
- Що, на твою думку, мав на увазі автор, говорячи: «пов'язана з малим Тарасом, як ланцюгами»?

2 Прочитай уривок, в якому йдеться про те, як сестра Катерина доглядала за малим Тарасом.

- Чому вона не завжди була уважною з молодшим братиком?
- Чи можна її звинувачувати в цьому?

3 Прочитай в уривку виділені слова. Визнач їх відміну, групу, відмінок.

- Запиши слова у формі називного відмінка однини. На який приголосний закінчується в них основа?
- Постав їх у форму давального та місцевого відмінка.
- Які особливості відмінювання іменників з основою на -г, -к, -х ти помітив/помітила?

У давальному і місцевому відмінках однини приголосні основи **г, к, х** чергуються із **з, ц, с** перед закінченням **-і**: тайга – у тайзі, Оленка – Оленці, муха – мусі.

4 Постав іменники у формі давального та місцевого відмінків однини.

Пасіка, муха, рука, нога, думка, паска, тайга, книга, стежка, Одарка, стріха.

- Будь-яких три іменники введи у речення.

У родовому відмінку множини іменники І-ої відміни мають, як правило, нульове закінчення: площ□, хат□, ліній□, задач□, веж□, голів□.

У деяких іменників у цьому відмінку з'являються букви **о, е** або **є**: ділянка – ділянок, земля – земель, сосна – сосон – сосен.

Поодинокі іменники в родовому відмінку множини мають закінчення **-ей**: сімей, свиней, статей (статті) або **-ів**: суддів.

Приголосні перед закінченням **-ей** не подвоюються.

5 Запиши іменники у формі родового відмінка множини.

Квітка, вишня, береза, згадка, книжка, миша, сім'я, суддя, стрічка, річка, качка, сестра, учителька.

6 Запиши сполучення слів, ставлячи іменники, що в дужках, у форму родового відмінка множини. Виділи закінчення.

Прислухається до (пташки), придивляється до (тополі), (осики), (сосни), прочитав багато (статті), годують кілька (свині).

7 Який епізод тексту ілюструє, на твою думку, репродукція картини?

- Розглянь репродукцію картини. Добери п'ять іменників, які допоможуть описати зовнішність дітей та їхній одяг.
- Склади словосполучення з іменниками (іменник + прикметник). Запиши їх.
- Використовуючи записані словосполучення, склади (усно) текст-опис зовнішності дітей (3-4 речення).

Іван Їжакевич. «Мама йде!»

8 Прочитай останнє речення цієї частини тексту.

- Розкажи, вживаючи іменники І-ї відміни, про те, що побачили діти, коли вийшли за село.
- Провідмінюй один іменник І-ої відміни в однині і множині.

Урок 33. Особливості побудови тексту-опису. Опис приміщення

1 Що тобі відомо про народний музей «Тарасова світлиця»? Де він знаходиться?

Це цікаво!

«Тарасова світлиця» — це перший народний музей великого Кобзаря, заснований ще наприкінці XIX століття. Він знаходиться неподалік від місця поховання Тараса Шевченка в місті Канів Черкаської області, в Шевченківському національному заповіднику. Тисячі шанувальників творчості Шевченка щороку відвідують музей. Завдяки Товариству української культури тут побували і школярі з нашої країни.

Народний музей «Тарасова світлиця»

2 Прочитай уривок. До якого стилю він належить? Які типи мовлення в ньому поєднані?

Гадюкою в'ється на Шевченкову могилу стежечка. Сум важким каменем налягає на серце, сльози тихо котяться з очей, коли згадаєш, хто тут похований. Перед очима постає життя поета, згадується його бажання хоч останні дні свої прожити в рідній країні, над любим Дніпром. Не довелось!...

Біля могили зеленіє молодий садок. Тут побудована невеличка хата сторожа.

Хата ділиться сіньми на дві половини. В одній живе сторож, а вдругій — світлиця для туристів.

У тій не дуже великій світлиці вздовж стін стоять застелені різнобарвними килимами широкі ослони. Напроти вхідних дверей – застелений білою скатертиною стіл, а на столі лежить «Кобзар».

На стіні напроти стола висить великий портрет Шевченка.

Він написаний олійними фарбами. Портрет узятий в гарну раму. З обох боків портрета висять кінці вишиваного рушника. Це дарунок якоїсь щирої українки.

Через вікно відкривається вид на гори, а через два другі вікна – вид на могилу.

З правдивим жалем покидаєш той любий, поетичний куточок України!...

(За мотивами нарису Михайла Коцюбинського)

Слово дня
Світлиця

- Поясни значення слова *світлиця*.
- Добери синоніми із тексту до слів *різноколірний, відвертий*.
- Визнач головну думку уривка. Яке значення в її розкритті відіграє опис світлиці?
- Вибери і зачитай з тексту опис приміщення.

У світлиці

Опис внутрішньої частини приміщення називається **інтер'єром**.

Складовими частинами опису приміщення є опис місця та опис предметів.

В описі місця «даним» є вказівка на місце розташування (посередині, біля стіни, у кутку...), «новим» – назви предметів, які тут розташовано (ослони, стіл...).

В описі предмета «даним» є назва предмета або його частин, «новим» – назви ознак. Наприклад:

«дане»	«нове»
портрет пофарбовано	олійними фарбами

Опис приміщення може бути складеним у діловому або художньому стилях.

У **діловому описі** дається точна інформація про розмір, форму, освітлення, оздоблення приміщення. Ставлення автора до описуваного є нейтральним.

У **художньому описі** обов'язково передається ставлення автора за допомогою епітетів, порівнянь, уособлень або оцінних слів. У художніх творах опис приміщення допомагає схарактеризувати героїв або певний історичний час.

3 За орієнтовним планом перекажи текст, звертаючи особливу увагу на опис світлиці.

Орієнтовний план

1. Сум налягає на серце каменем.
2. Садок, хата сторожа.
3. Опис хати:
 - а) з чого складається;
 - б) речі світлиці, їх розміщення;
 - в) краєвид з вікон світлиці.
4. Любий, поетичний куточок України.

4 Прочитай уривок. Визнач у ньому «дане» та «нове». Зверни увагу, як опис місця (де? – що?) поєднується з описом предметів (що? – яке?).

Кімната була велика, аж у четверо вікон. Ліворуч, під глухою стіною, стояло ліжко, неначе виплутане з тонкого заліза. За ліжком проти вікна – стіл.

На столі – усяких виробок з дерева, глини, каменю. По обидва боки стола на круглих підставках стояли дві темні чоловічі постаті. Одна з них була в шапці і кожусі, друга – без шапки, з кучерями.

По стінах – картин – картин, аж очі розбігаються! Між двома вікнами чорна блискуча шафа. На ній – постать чоловіка, що обперся на шаблю, за ним – крилатий орел...

(За Панасом Мирним)

- Що «розповів» опис приміщення про людину, яка тут живе?
- Визнач стиль уривка, свою думку аргументуй.

5 Розкажи про свою оселю, опиши свій улюблений куточок.

Урок 34. Правопис іменників II-ої відміни

1 Прочитай третю частину повісті Степана Васильченка «Дитинство Шевченка».

III

Минає рік, і два, і п'ять років... Росте Тарас Шевченко. Тільки зіп'явся на ноги, почалося те дитяче бурлакування. Батьки – на панщині, брат десь пастишить, сестра на городі, а ти, Тарасе, куди хочеш – скрізь тобі шляхи відкриті: на леваду, до ставу, за село до млина, у той сад густий та темний, за сад на могилу... А бур'яни несходимі! Залізе – до вечора не вибереться... І мандрує мала людина по світу з ранку до вечора, дива всякі на ньому споглядає, розуму набирається. Вийде із бур'янів на поле, як Кармалюк із лісу, дивиться, як сонце заходить, як легенька хмарка з золотими крайками закриває його своїми полями. І здається малому, що там – край світу. Там сонце спати лягає. Як мати вечорами у свято: скидає з шиї дороге намисто, у скриню ховає червону хустку, плахту...

А надворі й темніє...

– Світ не родив такого волоцюги! – скаржиться мати. – Ото небо йому як рідна хата, а сонце як мати. Коли б не їсти, то до хати так і не заглянув би цілий день. А вскочить у хату – за кусок хліба і знову надвір. Вхопиш за плечі, щоб придержати, так де там: випорсне з рук та на сонце, як ленок у воду.

* * *

Невесела у Шевченка зимою та восени хата – стоїть край села, як примара, найгірша, мабуть, в усьому селі: кривобока, стара, стіни повигинались, солома на покрівлі потемніла, потрухла, мохом узялася, почорнів од диму вивід, од вітру порозлазилась, дірки світять голими латами.

А прийде весна, зацвіте садок за хатою, рясна яблуня коло хати, промете Катря під вікнами півники та барвінок, і хата як хата – суму мов не було того... Сад темний, густий, бур'янами зарослий. За садом ховалось сонце.

Після першого жаркого квітневого дня плинув теплий, тихий вітер. Над хатою зійшла вечірня зоря, заграла золотом в яблуневому цвіті, тихим, рожевим, у білій на стіні глині. Вперше по весні білоголова Шевченкова родина розташувалась вечеряти під яблунею надворі. Чуби в усіх як убілений льон, очі, як квітки льону, – сині. Тільки мати чорнява, з карими очима. Невесела вечерея – морений батько свариться, мати заклопотана, зажурена, марна, їсть як не їсть. Дочка Катерина стоїть, спиною спершись на яблуню, задумана, заплакана, ложки в руки не брала. Заходить звичаєм погомоніти перед сном сусід і дивується:

– Це тільки вечеряєте? Що так пізно?

– Та нам такий оце клопіт, що й вечерея не в вечерю: хлопець десь дівся, – мати розповідає. – Зранку як пішло, то оце й досі немає: бігали і до ставка, і до греблі, всі бур'яни обшукали – як упав у воду.

Раптом коло самого села луною вдарила в усі кутки багатоголоса, урочиста, хвилююча пісня:

Вози риплять, а ярма бряжчать,
А воли ремигають,
А попереду отаман
У сопілочку грає.

Слово дня
Хата

Всі забули на часину про хлопця, заворушились.

– Чумаки!

У селі бігли з дворів назустріч чумакам дівчата, діти, поважні діди з палицями. Тільки й чуть було:

– Чумаки! Чумаки!

Сусіди почали угадувати – звідки, аж поки чумаки замовкли.

Аж ось Катря підняла вгору голову і крикнула радісно і сердито:

– А ось і наш волоцюга! – Всі повернулися в один бік.

За перелазом біліла сорочка і блищали сині Тарасові очі. Без шапки, босий. Лице взялось смагою – темне, як головешка, а на тій головешці білий чуб, як льон.

– Де ж ти був оце – питаю? Чому не кажеш? – почав суворо батько.

Хлопець промовив стиха:

– Був у полі та заблудив.

– Бачили таке?

– Хто ж тебе привіз додому?

– Чумаки!

– Хто? – Всі стовпились коло хлопця.

Хлопець розповів: «Стрінувся з чумаками, питають: „Куди ідеш? Мандруєш?“ Я кажу – в Кирилівку. А вони й кажуть: „Це ти йдеш у Моринці, а в Кирилівку треба назад. Сідай з нами, доведемо“. Та й посадили мене на віз. Дали мені батіг волів поганяти...»

– Бачили такого? Чумакувати надумав уже!

– І як воно згадало, що з Кирилівки?

– Я ж казав, що знайдеться, – обізвався і сусід. – Такий лобатий не пропаде.

– Ну, почумакував, тепер бери ложку та сідай вечеряти, – сказав батько. Хлопець тільки того й дожидав.

– Ну, чого ж тебе понесло в поле? Чого? – допитувалась мати. Мовчить та сьорбає з ложки, аж луна йде. Мати кивнула на нього батькові:

– Як мотає? Наче три дні не їв.

Розмова між дорослими пожвавішала. По вечері мати послала дітям на горбку коло сіней. Полягали. Тарас в середину, з одного боку Катря, з другого – Микита. Мати сіла коло їх. Сусіди посідали на призьбі, запалили люль-

Реля, релі – (діалектне) гойдалка.

Чума́к – в XV–XIX ст. візник і торговець, який перевозив на волах хліб, сіль, рибу та інші товари для продажу.

Кири́лівка – село, де пройшло дитинство Т. Шевченка.

ки, вернулись до своєї розмови. Тарас тим часом почав розповідати тихим таємничим голосом. Брат і сестра аж голови попідіймали. Крадькома прислухається мати. Далі, сміючись, до чоловіків:

– Ви послухайте, що цей волоцюга вигадує: старий того не придумає збрехати, як воно. Каже, що ходив він туди, де сонце заходить, бачив залізні стовпи, що підпирають небо, і ті ворота, куди сонце заходить на ніч, як корова в хлів. Розповідає, ніби справді сам тее бачив. Ой Тарасе, що з тебе буде?

– Всі на кутку кажуть, що з вашого Тараса, мабуть, щось добраще вийде, – промовив сусід.

– Що вийде? – жартом обізвався батько. – Розбіяка великий вийде – ось що! Ото чули про Кармалюка, а це другий буде такий...

В селі затихало. Чути було інколи дівочий сміх на улиці. Коло хати і над хатою гули хрущі. Діти спали.

Як той артист, що дожидає, поки все навколо нього стихне, на все село защебетав десь поблизу соловей...

Хата батьків Т. Шевченка в Кирилівці.
Малюнок Тараса Шевченка, 1843 р.

2 Розглянь малюнок хати, в якій народився і виріс Тарас Шевченко.

- З чого видно, що у цій хаті живуть бідні люди? А чи весело жилося в ній їм? Доведи прикладами з тексту.

3 Знайди і зачитай опис хати.

- Чи вдалося письменникові передати її вигляд так, як намалював Т. Шевченко?
- Випиши з прочитаного уривка епітети. Яку роль вони відіграють у тексті?

Пригадай! Які іменники належать до II-ої відміни? На які групи вони поділяються?

- Випиши з прочитаного уривка іменники II-ої відміни. До якої групи вони належать?
- Запиши іменники II-ої відміни тих груп, яких не було в уривку.

4 Працюємо разом! Розгляньте таблицю відмінювання іменників II-ої відміни.

В	Тверда група	М'яка група	Мішана група
Однина			
Н.	степ, батько, вікно	олівець, обличчя	дощ, плече
Р.	степу, батька, вікна	олівця, обличчя	дощу, плеча
Д.	степу (-ові), батькові, вікну	олівцю, обличчю	дощу, плечу
З.	степ, батька, вікно	олівець, обличчя	дощ, плече
О.	степом, батьком, вікном	олівцем, обличчям	дощем, плечем
М.	(на) степу, батькові, вікні	(на) олівці, обличчі	(на) дощі, плечі
К.	степе, батьку, вікне	олівцю, обличчя	дощу, плече

Множина			
Н.	сте ^и , батьк ^и , вікн ^а	олівц ^і , обличч ^я	дощ ^і , плеч ^і
Р.	степ ^{ів} , батьк ^{ів} , вікон	олівц ^{ів} , облич	дощ ^{ів} , плеч ^{ей} (пліч)
Д.	степ ^{ам} , батьк ^{ам} , вікн ^{ам}	олівц ^{ям} , обличч ^{ям}	дощ ^{ам} , плеч ^{ам}
З.	сте ^и , батьк ^{ів} , вікн ^а	олівц ^і , обличч ^я	дощ ^і , плеч ^і
О.	степ ^{ами} , батьк ^{ами} , вікн ^{ами}	олівц ^{ями} , обличч ^{ями}	дощ ^{ами} , плеч ^{има}
М.	(на) степ ^{ах} , батьк ^{ах} , вікн ^{ах}	(на) олівц ^{ях} , обличч ^{ях}	(на) дощ ^{ах} , плеч ^{ах}
К.	сте ^и , батьк ^и , вікн ^а	олівц ^і , обличч ^я	дощ ^і , плеч ^і

- Які особливості ви помітили у відмінюванні іменників II-ї відміни у давальному і місцевому відмінках?
- Провідмінійте (усно) іменники: *клас, перо, гай, вересень, сонце, щастя*.

 У давальному відмінку однини переважна більшість іменників II-ої відміни має паралельні форми закінчень: *-ові, -еві (-єві)* та *-у, -ю*: *письменникові, письменнику: вужеві, вужу; краєві, краю; теляткові — телятку, дитяткові — дитятку*.

При збігу двох таких іменників один з них слід уживати з закінченням *-у, -ю*: *учителю Кушніреві* або *учителеві Кушніру; пану Бойчукові* чи *панові Бойчуку*.

5 Постав і запиши іменники у формі давального відмінка однини. Утвори можливі паралельні форми.

Батько, сусід, чумак, Тарас, брат, Микита.

- Склади 2–3 речення з новоутвореними словами.

 Іменники II-ої відміни з основою на *-р* за особливостями відмінювання поділяються на *тверду, м'яку і мішану* групи.

До *твердої* групи належать іменники:

1. З однокладовою основою: *яр, сир, мур, жир, мир, дар*;

2. Більшість іменників іншомовного походження чоловічого роду з кінцевими *-ер, -ар, -яр, -ур, -ир, -ір* з постійним наголосом на основі: *інженер — інженерові, інженером, семінар — семінаром, бригадир — бригадиром*.

3. Іменники *звір, комар, снігур* становлять виняток, бо, належачи до твердої групи, вони у називному відмінку множини мають закінчення *-і*, а не *-и*: *снігурі, комарі, звірі*.

До *м'якої* групи належать іменники з суфіксами *-р, -яр, -ар, -ир*, що при відмінюванні у множині мають наголос на закінченні *календар — календарі — календарями; сухар — сухарі — сухарями*.

До *м'якої* групи також належить незначна частина іменників, яка має ненаголошене закінчення: *козир — козирі, лицар — лицарі, Ігор — Ігоря*.

До *мішаної* групи належать іменники з наголошеним суфіксом *-яр*, що означають назви людей за професією чи заняттям: *зброяр — зброяра — зброярем; школяр — школяра — школярем*.

6 Користуючись правилом, склади таблицю за зразком і запиши у відповідних колонках іменники на -р.

Іменники II-ої відміни на -р

Тверда група	М'яка група	Мішана група
абажур	лікар	смоляр

Абажур, цегляр, лікар, гектар, цукор, футляр, воротар, вівчар, пустир, гусяр, столяр, чоботар, буквар, снігур, звір, комар, тхір, байкар, бджоляр, якір, базар, двір, газетяр.

- Провідміній іменники *абажур, лікар, смоляр*. У разі необхідності звертайтеся до таблиці відмінювання іменників II-ої відміни.

- Склади речення з 3–5 іменниками (усно).

7 За відмінковими закінченнями визнач групу іменників на -р.

Пунктир – пунктиру – пунктиром; екзаменатор – екзаменатора – екзаменатором; друкар – друкаря – друкарем; ювіляр – ювіляра – ювіляром; буквар – букваря – букварем; явір – явора – явором; смоляр – смоляра – смолярем; чоботар – чоботаря – чоботарем.

Іменники II-ої відміни чоловічого роду в кличному відмінку мають закінчення **-е, -у (-ю)**.

Закінчення **-е** мають:

а) безсуфіксні іменники твердої групи: **соколе, дубе, козаче, друже;**

б) іменники твердої і мішаної груп, основа яких закінчується на **-р**: **тесляре, школяре, снігуре;**

в) іменники м'якої групи з суфіксом **-ець**: **молодче, хлопче, кравче.**

Закінчення **-у** пишемо в словах з суфіксами **-ик, -ок, -к**: **синку, братику, Сергійку;** в іменниках: **діду, тату, сину;** в іменниках з основою на шиплячий: **товаришу, читачу, прохачу.**

Букву **-ю** пишемо в закінченнях іменників м'якої групи: **лікарю, місяцю, гаю, учителю.**

8 Утвори форму кличного відмінка.

Бджолар, молодець, хлопець, чумак, друг, товариш, пастух.

- Зроби висновок, коли відбувається чергування кінцевих приголосних основи.

9 Працюємо в парах. Складіть діалог (5–6 реплік) «Яким було дитинство Тараса?»

Епічним називають розповідний твір, за основу якого взято події.

Епічні твори здебільшого написані прозовою мовою. Життя в епічному творі змальовано у формі авторської розповіді про людей та їхні вчинки.

Жанри епічних творів: казка, оповідання, повість, роман.

- Які епічні твори ти читав?

Повість – більший від оповідання розповідний твір, у якому досить широко змальовано життя одного чи кількох героїв протягом досить тривалого або важливого подіями часу.

- Доведи, що прочитані уривки є повістю.
- * Прочитай інші розділи повісті.

Урок 35. Усний твір-опис приміщення на основі особистих вражень або за картиною в художньому стилі

1 Пригадай! і дай відповіді на запитання.

- Які типи мовлення тобі відомі?
- Які види описів ти знаєш?
- Яка роль інтер'єру в художній літературі?
- Як описати приміщення? Що в такому тексті буде «даним» і «новим»?
- Чим художній опис приміщення відрізняється від ділового?

2 Прочитай текст. З'ясуй тип мовлення та основну думку тексту. Визнач «дане» та «нове».

Оселя

...Символом України стала біла хата. Чепурними боками пишалася вона серед зелені вишневих садочків. Внутрішній кут такої хати з одного боку від входних дверей займала вариста піч. По діагоналі від печі влаштовували покуть. Тут розміщувалась божниця, на полиці стояли образи. Їх прикрашали вишиваними рушниками.

Уздовж бічної стіни під іконами ставили стіл. Біля столу розміщували довгу дерев'яну лаву. Збоку від стола знаходилася скриня. У протилежному від печі кутку, часто біля дверей або над ними, розміщувався мисник. Це були полиці чи невелика шафка для посуду.

(За В. Супруненьком)

3

Опиши за текстом та світлиною інтер'єр старовинної української хати.

Слово дня
Оселя

Орієнтовний план

1. Призначення приміщення.
2. Форма кімнати, її розмір, освітлення, оздоблення.
3. Наявні у приміщенні меблі, предмети побуту та інше.
4. Настрій приміщення (офіційно-діловий, робочий, затишний, урочистий).

Запам'ятай!

Дієслова під час опису треба вживати у формі одного часу: або теперішнього, або, якщо опис подається у формі спогаду, – минулого.

4

Опиши свій улюблений куточок (кімнату, музей, бібліотеку), вживаючи іменники II-ої відміни. Укажи, де, що висить, лежить, стоїть. Якими є предмети?

5

* Розглянь картину О. Вовка та В. Кондратюка «Тарасова наука».

- Про які епізоди життя Т. Шевченка розповідає картина?
- Склади усно опис зображеного класного приміщення.

Урок 36. Правопис іменників II-ї відміни

1 Прочитай вдумливо вірш.

Мені тринадцятий минало

Мені тринадцятий минало.
Я пас ягнята за селом.
Чи то так сонечко сіяло,
Чи так мені чого було?
Мені так любо, любо стало,
Неначе в бога.
Уже покликали до паю,
А я собі у бур'яні
Молюся богу... І не знаю,
Чого маленькому мені
Тоді так приязно молилось,
Чого так весело було?
Господнє небо і село,
Ягня, здається, веселилось!
І сонце гріло, не пекло!
Та недовго сонце гріло,
Недовго молилось...
Запекло, почервоніло
І рай запалило.
Мов прокинувся, дивлюся:
Село почорніло,
Боже небо голубее –
І те помарніло.
Поглянув я на ягнята –
Не мої ягнята!
Обернувся я на хати –

Нема в мене хати!
Не дав мені бог нічого!..
І хлинули сльози,
Тяжкі сльози!.. А дівчина
При самій дорозі
Недалеко коло мене
Плоскінь вибирала
Та й почула, що я плачу,
Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози
І поцілувала

Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Моє... Лани, гаї, сади!
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води.
Бридня!.. а й досі, як згадаю,
То серце плаче та болить,
Чому господь не дав дожити
Малого віку у тім раю.
Умер би, орючи, на ниві,
Нічого б на світі не знав,
Не був би в світі юродивим,
Людей і бога не прокляв!..

Тарас Шевченко

Покликали
до паю – до обіду.
Плоскінь – волокно,
призначене для прядіння,
яке отримують способом
вимочування конопель.
Бредня – безглузді думки.
Юродивий – божевільний,
психічно хворий.

Слово дня
Молитва

- Про яку подію з життя малого Тараса йдеться на початку твору?
- Якого віку ліричний герой? Якого соціального стану?

Ліричний твір – невеликий за розміром віршований твір, в якому передаються настрої героя, його думки і почуття.

Ліричний герой – це особа, думки і почуття якої відображено в ліричних творах.

2 Розглянь репродукцію картини Івана Їжакевича «Шевченко-пастух» (див. кольорову вкладинку № 6, с. 216).

- У чому відмінність і подібність змісту картини і вірша?
- Як змінюється настрій ліричного героя у творі?
- Які життєві обставини впливають на ці зміни? Знайди і зачитай.
- Як ти гадаєш, які засоби допомагають художнику передати душевний стан ліричного героя?

3 Випиши з вірша іменники II-ої відміни однини, визнач їх рід.

- Запиши їх у родовому відмінку однини, виділи закінчення, визнач рід.

- Зроби висновок, які закінчення мають іменники II-ої відміни чоловічого роду в родовому відмінку однини. Звірся з таблицею.

Закінчення іменників чоловічого роду II-ої відміни в родовому відмінку однини

-а (-я)	приклади	-у (-ю)	приклади
назви конкретних і чітко окреслених предметів	плуга, олівця, стільця, хліва, але льохау, даху	назви явищ природи	снігу, вітру, морозу
назви мір, часу, місяців, днів	метра, грама, листопада, вівторка, але року, віку	назви речовин, матеріалів, рослин	меду, цукру
загальні і власні назви істот, казкових персонажів	вчителя, героя, Сидоренка, Колобка, Мороза	назви установ, споруд та організацій	клубу, будинку, університету
назви населених пунктів, географічних назв	Кишинева, Тирасполя, Дніпра, Дністра	літературознавчі поняття	жанру, епосу
наукові терміни	іменника, відмінка, суфікса, але складу, роду	віртуальні мережі	Інстаграму, гуглу, фейсбук

Написання закінчень іменників чоловічого роду II-ої відміни в родовому відмінку слід перевіряти за словником.

- 4** Склади словосполучення з іменниками. Для цього постав друге слово у форму родового відмінка однини. Виділи закінчення.

Метр, ситець; двері, млин; ложка, сироп; дні, тиждень; завивання, вітер; країни, світ; музеї, Кишинів; приміщення, вокзал.

- Щоб переконатися в правильності вибору закінчення, звертайся до схеми-таблиці.

- 5** Випиши з вірша іменники чоловічого роду в називному відмінку множини.

- Виділи закінчення. Запиши їх у місцевому відмінку множини.
- Зроби висновок, які закінчення мають іменники в місцевому відмінку множини.

Урок 37. Правопис іменників III-ї відміни

- 1** Прочитай слова. Визнач в кожному рядку «зайве» слово.

Зелень, подорож, поет, печаль.
Кров, брат, любов, мати.
Радість, щирість, ніжність, день.

- До якої відміни належать всі «незайві» слова.
- Чи поділяються іменники III-ої відміни на групи?

- 2** Працюємо разом! Розгляньте таблицю. Зверніть увагу, в яких відмінках закінчення іменників однакові.

- Зробіть висновок, у яких відмінках однини форми іменників збігаються.

В	Однина			Множина		
Н.	повість	зустріч	тінь	повісті	зустрічі	тіні
Р.	повісті	зустрічі	тіні	повістей	зустрічей	тіней
Д.	повісті	зустрічі	тіні	повістям	зустрічам	тіням
З.	повість	зустріч	тінь	повісті	зустрічі	тіні
О.	повістю	зустріччю	тінню	повістями	зустрічами	тінями
М.	(на) повісті	зустрічі	тіні	(при)повістях	зустрічах	тінях
К.	повісте	зустріче	тіне	повісті	зустрічі	тіні

- За зразком провідмініяйте в однині та множині іменники *подорож, радість, ніч* (усно).

3 Прочитай виразно вірш Тараса Шевченка «Мені тринадцятий минало», с. 99.

- На скільки частин можна поділити твір?
- Добери заголовки до кожної частини.
- У якій із них відображена жорстока дійсність часів кріпацтва?

Слово дня
Любов

4 Прочитай прислів'я. Чи стосуються вони ліричного героя? Яким чином?

Чужа ласка сироті – Великдень. Глянь на дитину – побачиш людину.

5 Досліди, як, зображаючи природу, поет відображає внутрішній стан ліричного героя.

- Відповідаючи, посилайся на зміст твору.
- На твій погляд, з якою молитвою пастушок звертався до Бога? Свої думки обґрунтуй.

6 Розташуй слова в такому порядку, щоб утворився ланцюжок змін душевного стану ліричного героя.

Радість, відчай, лагідність, розчарування, утіха, приязнь, розчарування, спокій, образа, любов.

- Доведи прикладами з тексту.
- Випиши іменники III-ої відміни. Запиши їх у формі орудного відмінка однини.
- В яких іменниках відбулося подвоєння приголосних, в яких не відбулося? В яких пишеться апостроф?
- Зроби відповідний висновок щодо правопису іменників III-ої відміни в орудному відмінку однини.

Подовжені звуки позначаємо подвоєними буквами.

Орудний відмінок однини

Подовження відбувається:

Якщо основа іменника закінчується одним приголосним: *тінь — тінню, річ — річчю*.

Подовження у вимові і подвоєння на письмі не буває:

а) коли основа закінчується двома приголосними: *повість — повістю, жовч — жовчю, радість — радістю*;

б) коли основа закінчується губними приголосними: [б], [п], [в], [ф], [м] та [р] (у таких іменниках перед закінченням ставимо апостроф): *любов'ю, кров'ю, матір'ю*.

Іменник *мати* в непрямих відмінках однини та в усіх відмінках множини має суфікс -ер- (-ір-): *матері, матір'ю*.

7 Запиши іменники до таблиці за зразком. Виділи закінчення.

I	II	III
Користь, користю	Піч, піччю	Любов, любов'ю

Честь, мазь, бандероль, ніч, сіль, піч, блакить, ніжність, розкіш, міць, верф, даль, старість, мати, вість, мідь, глазур.

- До виділених слів добери антоніми. Антонімічні пари введи у речення (усно).

8 Прочитай уривок з послання апостола Павла до коринтян (мешканців острова Коринф у Давній Греції).

Якщо я не маю Любові,
То ангельські й людські слова
Вибренькують міддю у мові,
І згук їх безслідно сплива.
Майно все віддам жебракові,
Вогонь моє тіло дойма, –

І все ж, як не маю Любові,
То й користі з того нема.
Любов над усе терпелива,
Любов лагідніша за все.
Любов на заздрість скупа
І пихатість їй не притаманна...

- У вірші розкрито суть християнської Любові як основи вчення Христа і найбільшої моральної сили у християн. Поміркуй, як ця суть християнської Любові розкрита у вірші.
- Як ставляться люди в наш час до таких понять, як Чуйність, Доброзичливість, Милосердя, Любов?
- Випиши з уривка іменники III-ої відміни. Визнач їх відмінки.
- Провідміняй іменники заздрість та милосердя. Виділи закінчення в іменниках.

9

Склади і запиши твір-мініатюру «Сирітська доля малого Тараса» (5–6 речень).
Вживай іменники III-ої відміни.

Урок 38. Правопис іменників III-ї відміни

1 Прочитай вірш «І золотої й дорогої».

І золотої й дорогої
Мені, щоб знали ви, не жаль
Моєї долі молоді:
А іноді така печаль
Оступить душу, аж заплачу.
А ще до того, як побачу
Малого хлопчика в селі.
Мов одірвалось од гіллі,
Одно-однісіньке під тином
Сидить собі в старій ряднині.
Мені здається, що се я,
Що це ж та молодість моя.

Мені здається, що ніколи
Воно не бачитиме волі,
Святої воленьки. Що так
Даремне, марне пролетять
Його найкращії літа,
Що він не знатиме, де дітись
На сім широкому вільному світі,
І піде в найми, і колись,
Щоб він не плакав, не журивсь,
Щоб він де-небудь прихилився,
То оддадуть у москалі.

Тарас Шевченко

Слово дня
Доля

- Які переживання охоплюють ліричного героя, коли він бачить під тином хлопчика?
- Знайди і зачитай рядки, в яких про це сказано.
- Яким у твоїй уяві постав ліричний герой? Які рядки з тексту це підтверджують?
- Як ти гадаєш, яке майбутнє чекає на хлопчика?
- Яким чином прислів'я «Як горох при дорозі: хто не йде, той і скубне» стосується ліричного героя?

2 Випиши з вірша іменники III-ої відміни. Провідміняй їх в однині і множині. Виділи закінчення.

3 Запиши іменники в родовому та кличному відмінках однини. Підкресли букви, які чергуються.

Зразок: Мудр*і*сть, мудр*о*сті, мудр*о*сте

Гідн*і*сть, осін*ь*, ніч, сіль, хоробр*і*сть.

- Склади і запиши 3 речення з одним із цих слів так, щоб іменник вживався в зазначених відмінках.

Це цікаво!

Народ свято шанує пам'ять свого великого поета. З 1918 р. щорічно відзначається День народження Т. Шевченка. По всій Україні встановлено пам'ятники поетові, відкриті музеї. Його могилу оголошено заповідником, ім'я поета присвоєно навчальним закладам, науковим установам, театрам, вулицям, бульварам, площам, пароплавам.

У Республіці Молдова Тарасові Шевченку споруджено 4 пам'ятники – у Кишиневі, Бельцях, Тирасполі та Григоріополі.

4 Перепиши речення, розкриваючи дужки. Визнач відмінки іменників.

Обличчя відсвічувало українською (лагідність) і (шляхетність) (І. Борозна). Збудився жаль у молодій душі за (матір), за сонцем, за дитинством. Тепер не знаю і не відаю, де був я, за якою (віддаль) (Д. Павличко). У кого серце (мудрість) багате, тому глибини всякі перейти (А. Малишко). Вираз (гордість), (упевненість) в своїй (могутність) й силі був розлитий на його смаглявому й похмурому обличчі (В. Розковшенко).

- Яке із записаних речень ти міг би/могла б віднести до автопортрета Шевченка?

Тарас Шевченко.
Автопортрет. 1840 р.

Я – за добро

Урок 39. Правопис іменників IV-ої відміни

(1937–1995)

Євген Пилипович Г'уцало народився 14 січня 1937 року в невеликому селі Старий Животів Вінницької області в родині сільських учителів.

Його дитинство захмарила війна. Але навіть у такий непростий час батьки зберегли невелику бібліотеку і привили синові любов до читання. Перша його книга – Біблія стала для нього втіленням мудрості. Також часто перечитував «Кобзаря» Тараса Шевченка.

Ще під час навчання в школі він почав робити самостійні кроки на літературній ниві. Свої доробки надсилав до редакцій журналів та газет.

Перша збірка, яка побачила світ у 1962 році, – «Люди серед людей».

Твори Євгена Пилиповича перекладені на російську, білоруську, німецьку, румунську та чеську мови.

- Більше цікавого про життя і творчість письменника дізнайся з інформаційних джерел.
- Які твори Євгена Гуцала ти читав/читала? Розкажи, чим вони тобі запам'яталися.

1 Прочитай I частину оповідання «Лось» Євгена Гуцала.

Лось

I

Він прокинувся й нащулив вуха: у вогкому струмені вітру долинав сухий, різкуватий звук. Звук летів знизу, від річки. Лось звівся, тепер його постать чітко вималювалася в удосвітніх сутінках. Це був великий звір з широкими грудьми, які легко здималися од дихання. Його роги нагадували осінній низькорослий кущ, із якого обнесло листя.

Лось знав, що то тріщить стара гілляка на дубі, всохла, кощав; їй давно вже б треба впасти, а вона не падала, з дивною впертістю тримаючись за стовбур. Він те знав, однак це не заспокоювало, і тривога в крові, спершу слабка і майже невовна, дедалі густішала, й від того шкура на грудях здригнулася раз, а потім іще. Струмінь вітру доносив запах річкової криги, в ньому жив дух примерзлого болота, долинали шарудіння прив'ялих стеблинок, які пускалися вскач по впалому листю, але над усім цим линуло знеможене, схоже на зітхання порипування гілляки.

Лось був старий самець, уже звик до заповідника, в який потрапив із тайги, звик до людей і до того, що його підгодовують. Але те недуже тріщання пробудило в ньому неясний страх, який нагадав про життя в тайзі, про небезпеки, які там на нього чигали, і лось зрушив із лежбища, а потім і побіг. Чим далі біг, тим більшим сповнювався страхом, і хоча нічого вже не чув, крім приглушеного поцокування своїх ратиць об землю, ще довго не зупинявся. Кущі й дерева струшували на нього синюватий іній, ніздрі випускали в повітря дві тонкі стьожки

пари. Лось поминув ялиник, потім байрак, і коли опинився серед примарно-млявого світла, яке випромінювали стовбури беріз, то зупинився і, задерши голову, намагався вловити той шум, який гаснув за ним. Вгамувавшись, лизнув язиком припорошену снігом землю, а потім неквапно попрямував до галяви, на якій любив найчастіше бувати.

Поляна ця, подзьобана струхлявленими пеньками, викружилася край осичняка, трохи на згірку. Ранньої весни вона перша вбиралася квітами, і хутко тут виганялась така висока трава, що в ній, прилігши, лось міг сховатися до половини. Тепер поляна пустельна, як і все навколо; лось застиг нерухомо, втупившись круглими очима в стіну лісу попереду себе, – якраз туди, звідки завжди сходить сонце. Помалу лось заспокоювався. Так стояв, а навкруги, розвидняючись, світліло, виразніше малювались осики, повітря між ними глибшало й прозорішало, і тиша з настороженої й сліпої ставала спокійна й осмислена, в ній уже не чулось того страху, що донедавна. Лось сподівався побачити схід сонця, і коли під його променями забронзовіли верхівки, коли віття скупалося в його усміхові, то лось наче аж полегшав, ще більше по-стрункішав, і в очах появилася золотавий сплеск, який надав їм виразу одвічного розуміння життя природи і її таємниць. Ще трохи постоявши, він побачив блідо-рожевий диск, який спливав на пустелі зимового чистого неба, – і гойднув розлогими рогами так, наче вітав його.

Проте коли йшов до річки, раптом йому знову вчулося жалібне поскрипування гілляки, і лось, який уже встиг забути про нього, знову захвилювався, знову насторожився, а в ногах прокинулося бажання бігти й тікати. Але він переборював себе й донизу спускався повільно, хіба що частіше й сторожкіше озирався довкола. Вітер, як і перше, дув із залужжя, він був просякнутий холодом і запахом сіна, що в стіжках стояло на правому березі. Стежечка була ледь протоптана – по ній почали ходити не так давно, – і лось принохувався, чи не пройшов по ній перед ним вовк, або лис, або людина. Але помітив тільки вчорашні сліди ворони та ще остеронь – ямки від заячих ніг. Спустився на берег. На тому боці, ген під обрієм, примостилося село, а над ним посотались угору сірими верболозами дими з коминів. На далекий горб пнуться санки однокінь, ось вони вихопилися на маківку – та й спливли по той бік...

- Яким ти побачив/побачила лося на початку твору?
- Як він потрапив до заповідника?
- Яке місце у лісі найбільше любив лось?
- Чого він злякався?

2 Знайди у прочитаному уривку і зачитай опис зовнішності лося.

- Які почуття цей опис викликає у тебе?

3 Відшукай у тексті і зачитай описи місцевості.

- Яке враження на тебе справили описані картини природи?
- Яка роль пейзажів у оповіданні?
- Про що віщують окремі деталі?
- Знайди зорові, слухові та запахові образи природи у творі.

4 Прочитай слова. Визнач відміну кожного іменника. Доведи, що не помиляєшся.

Лось – лосеня – лосенятко.

- Провідмінняй іменник IV-ої відміни. Що з'являється при відмінюванні?

У іменниках IV відміни під час відмінювання з'являється суфікс **-ат- (-ят-), -ен-**.

Чига́ти – очікувати чиеїсь появи, підстерігати кого-небудь.

Ле́жбище – місце, де дикі тварини сплять, проводять найбільше часу.

Ра́тиці – копита.

Байрак – яр, долина, схили яких поросли лісом і чагарниками.

Осичняк – осиковий гай.

Згірок – невелика гора.

Слово дня

Заповідник

5 Працюємо разом. Розгляньте таблицю, дайте відповіді на питання.

	Однина	Множина
Н.	теля, плем'я, чаєня	телята, племена, чаєнята
Р.	теляти, племені, чаєняти	телят, племен, чаєнят
Д.	теляті, племені, чаєняті	телятам, племенам, чаєнятам
З.	теля, плем'я, чаєня	телят і телята, племена, чаєнят і чаєнята
О.	телям, плем'ям, племенем, чаєням	телятами, племенами, чаєнятами
М.	(на) теляті, (в) племені, чаєняті	(на) телятах, (в) племенах, чаєнятах
К.	теля, плем'я, чаєня	телята, племена, чаєнята

- У яких відмінках іменники IV-ої відміни мають подвійні форми?
- Які закінчення у родовому відмінку однини мають іменники IV-ої відміни з суфіксами -ат-, -ят- і які – з суфіксом -ен-?
- Поспостерігайте за іменниками IV-ої відміни у формі знахідного відмінка множини. Які особливості ви помітили?
- Провідмінійте за зразком таблиці іменники: каченя, козеня, гороб'я.

6 Прочитай текст. Визнач його тип і стиль.

«Кодри» – заповідник, розташований у центральній частині Молдови. Хижі тварини у заповіднику «Кодри» різноманітні: лисиці, куниці, сарни, дикі свині. В минулому на теренах заповідника траплялись вовки. Однак скорочення площі лісів та безпосереднє винищення мисливцями призвели до того, що вовк у Молдові практично зник.

Кіт лісовий – єдиний представник родини котячих на теренах Молдови, занесений не тільки до національної Червоної книги, але також і до Червоного списку Міжнародного союзу охорони природи.

(З інтернету)

- Що нового ти дізнався з тексту?
- Чи доводилося тобі бувати у заповіднику «Кодри»? Розкажи.

7 Випиши назви тварин, що мешкають у кодрах.

- Постав їх у форму називного відмінка однини, визнач відміну.
- Утвори від них іменники IV-ої відміни. Виділи суфікси, познач закінчення.

Зразок: лисиці – лисиця (I відм.) – лисенята (IV відм.)

8 Напиши твір-розповідь з елементами опису (6-7 речень) на тему: «Таємне і чудове життя лісу». Використовуй іменники IV-ої відміни.

9 Поділи прочитаний уривок оповідання «Лось» на частини. Склади план. Підготуйся до стислого переказу тексту.

10 *Знайди у мережі Інтернет або в спеціальній літературі цікаву інформацію про життя лосів у дикій природі.

- Склади і запиши текст у науковому стилі про цих тварин (5-7 речень).
- Придумай казку про пригоди лосеняти. Запиши її і презентуй у класі.

Урок 40. Правопис іменників IV-ої відміни

1 Прочитай продовження оповідання «Лось» Євгена Гуцала.

Лось

II

Коли лось ступив на лід, то під ним приглушено торохнуло, а далі, коли він ішов до ополонки, щоб напиться води, тільки сполохано поохкувало. Краї ополонки розсипчасто іскрилися, а вода, затягнута тремкими скалками льоду, була подібна до застиглого блакитного шумовиння. Угадувалася причаєна глибина річки, її течія, що не вгамовується й під кригою. Лось опустил голову, принохуючись до ополонки, далі, з витягнутою шиєю, ступив ще трохи, ось-ось маючи доторкнутися губами до оскнілого блакитного шумовиння, ніздрі його затремтіли в передчутті холодної води – і цієї миті річка під ним затріщала. Він усіма чотирма ногами спробував одштовхнутися, але ратиці його були вже у воді, і лось вжахано відчув, що дедалі глибше занурюється в льодяну кашу. Він ще раз конвульсивно здригнувся всім тілом, укладаючи свою силу й увесь свій відчай у той рух, але провалився ще глибше, і тепер крижані уламки билися об його спину. Він на мить припинився, готуючись до нового ривка, і коли його передні ноги злетіли на кригу, то здавалося, він уже вискочить і врятується, але крига тріснула під вагою великого тіла – і лось ще раз опинився по шию у воді. Він ревнув, кличучи на допомогу, і його очі все густіше набрякали кров'янистим смутком, аж горіли червоним розпачем. Ще раз спробував вирватися, але вдалося тільки однією ногою – друга вдарилась об лід і стала майже неслухняна. Вода в ополонці закров'янилася, і червоне зразу ж стікало за течією, зникаючи під кригою.

Лось відчув, що так йому не вирватися. Подібне відчуття вже приходило до нього – саме тоді, коли восени в чорному бору, що стогнав од вітру, його почала переслідувати вовча зграя. Вовки ось-ось мали вчепитися за нього, він уловлював подих смерті й утікав тільки тому, що не міг зупинитися. Тоді його врятували мисливці, вони якраз наїхали з міста й, нічого не вполювавши, сіли вечеряти. Вони почули погоню, посхоплювались і, пропустивши мимо себе загнаного лося, зняли безладну стрілянину по вовчій зграї... Річкова течія була на вид не така страшна, як вовки, вона мчала не так швидко, вона не обпалювала його своїм смертельним диханням, але течія була така ж невблаганна, і що більшу він розбивав ополонку, то швидше вона могла затягти його під лід. Лось, розуміючи це, намагався поводитись обачно, але нога боліла, тіло слабало, і сили поступово покидали його. Він збирався до свого вирішального кидка, і коли знову не пощастило, то лось на хвилю заспокоївся, бо знав, що це не остання його спроба, що він пробуватиме безперервно, доти, доки дихатиме.

- Чому лось потрапив у ополонку?
- Що він відчув? Чи відчував він раніше такі почуття?

2 Знайди і зачитай уривок, у якому лось намагається вибратися з ополонки.

- Які художні засоби використав автор для опису поведінки лося?
- Якими рисами, схожими з людськими, письменник наділив тварину?
- Що відчував лось, рятуючись від течії?
- Провідмінй іменник лось, виділи закінчення.

3 Прочитай прислів'я «Один в полі не воїн». Чи стосується це прислів'я лося? Як?

Конвульсивно – поривчасто.

Залужжя – за луками.

Посотатися – тут: попливти.

Санки однокінь – санки, запряжені одним конем.

Маківка – вершечок.

Шумовиння – піна.

Оскнілий – тут: примерзлий, подібний до скла.

Вжахано – злякано.

4 Прочитай текст. Визнач стиль і тип тексту.

Лосенята-погорільці

Двоє лосенят були врятовані від пожежі в Чорнобильській зоні. Налякані лосенята відстали від стада лосів і самі вийшли до людей із лісу. Вони були ще зовсім малими, їм було від сили п'ять днів.

Обох лосенят забрали до реабілітаційного центру порятунку тварин «Фельман Екопарк».

Через рік лосенят вивезуть назад в чорнобильські ліси, рідну для них зону. (Зі статті)

- Що ти можеш сказати про людей, які врятували лосенят?
- Чи доводилося тобі когось рятувати? Розкажи.
- Що розкриває заголовок тексту – тему чи основну думку?
- Випиши виділені в тексті іменники. Визнач їх відміну, відмінок і число.

Слово дня
Жага
до життя

5 Допиши до іменників відповідні назви малих істот у формах називного і давального відмінків однини.

Зразок. Зозуля – зозулення – зозуленяті.

Зозуля, качка, орел, кішка, лев, білка, свиня, чайка, кінь, лисиця, ведмідь, вівця, сова, заєць, коза, гуска, індик, птах, лось.

6 Спиши, ставлячи слова, що в дужках, у потрібну форму.

Народилося двоє (лоша), пам'ятаємо всіх (ім'я), забути про (ягнята), лациться до рук ласкавим (цуценя), блискуче пір'ячко на (ластів'я).

- Визнач відмінок новоутворених слів. Виділи в них закінчення, познач суфікси.
- Склади і запиши з двома словосполученнями речення.

7 Уяви себе кореспондентом газети, напиши замітку на тему: «Турбота про світ тварин».

- Вживай іменники IV-ої відміни.

Урок 41. Відмінювання іменників, що вживаються лише у множині

1 Прочитай третю частину оповідання «Лось» Євгена Гуцала.

Лось

III

Два хлопчики вийшли з лісу на берег і спинилися. Приїхали вони по хмиз, і їхня смирна конячина залишилася на узліссі, а вони вирішили подивитися на річку, чи тріщить на ній лід, чи скоро рушить. Обидва плечисті, обидва із широкими, лагідними лицами й схожі один на одного так, як маленький гриб-підберезник схожий на свого більшого сусіда. Вони охопили зором річку, і їхні лица ще більше пом'якшали від навколишнього простору, од тієї втікаючої далини, яка сягала аж за потойбережні горби. Вони й не зразу зауважили ополонку, бо вона була майже не помітна, якби лось знову не спробував вискочити на лід.

– Собака купається, – сказав менший брат.

Старший, мабуть, і не глянув би в той бік. Але зразу ж подумав: «Який це собака міг залізти в ополонку, щоб купатися?»

– Де?.. А-а... – Він пильно примружився, і його зіркі очі помітили гіллясті роги. – То лось...

Вони ще не встигли й здогадатися, що там могло трапитися, а тому деякий час стояли на місці й обмірковували, як той лось міг потрапити у воду. Та коли він заборсався, а потім надовго притих, підберезники втямили, що з ним сталося. Старший майнув до саней по сокиру, а молодший повільно пішов уперед, боячись сам підійти до лося перше, ніж наспіє брат.

Лось уже зовсім знесилився і байдуже спостерігав, як наближаються діти. Усе нижче осідав у воду, і роги похитувались над крижаним місивом, як незвичайний кущик. Під цим кущиком червоний розпач трохи вгомонився, але був тепер такий безмежний, що очі для нього були замалі, і той розпач струменів із всіх увсебіч.

Спершу діти не знали, як до лося підступити, щоб і самим не провалитися. Але старший брат був розсудливий та відважний, і сокира в його руках не закуняла. Він узявся рубати лід, прокладаючи хід до берега, а молодший тупцяв біля нього й, не знаючи, чим допомогти, тільки зітхав і нетерпляче бив себе долонями по стегнах і по боках. Лось не боявся людей. Він стежив за їхньою роботою, і по його тілу час од часу пробігали дрижаки, ніби йому було дуже морозно або ж він знову хотів спробувати вискочити, але сили покинули його. Мабуть, спочатку він нічого не розумів у тій роботі, та коли канал ще більше наблизився до берега, його очі засвітилися тямом, і тепер він поводився смирно, уже не кидався, а тільки чекав.

Заскучавши сама, з лісу вийшла їхня гніда конячина, тягнучи сани, і поволеньки потюпала до річки. Вона зупинилася віддалік і, помахуючи хвостом, спостерігала. Потім ще пройшла трохи вперед. Менший підберезник помахав кулаком і крикнув:

– Ти теж хочеш провалитися?!

Обидва брати й не думали про те, що весняна крига – зрадлива, що вона не зважить і на те, що вони рятівники. Старший ще рубав, коли лось відчув під собою мілке й, уперто гойднувши головою, вискочив передніми ногами на лід, а потім уже й задніми. Він аж захитався, і, розкарячившись, ось-ось, здавалося, упаде. Обидва підберезники дивилися на нього з недовірою – ого, який великий, і тепер, коли він виліз, жодному з них не вірилося, що такий міг утопитися. Вони безпорадно всміхалися, їм хотілося підійти до нього ближче, але діти не наважувалися.

Лось обтрушував із себе воду й скалки льоду. Він зітхнув на повні груди, пирхнув – і подивився на дітей. Його очі все ще були червоні від недавнього розпачу. А потім лось пішов. Карячкувато ставлячи ноги, ніби все ще побоюючись льоду, накульгуючи, він вийшов на берег, ще раз озирнувся на річку, захоплюючи своїм зором і залужжя в срібlistому серпанку, і дітей, які все ще зачаровано дивилися на нього, не вірячи, що допомогли цьому великому звірові, і легенько почвалав до лісу. Гніда конячина з нерозумінням дивилася йому вслід і стригла вухами.

- У чому краса дій та почуттів героїв твору?
- Чи можна стверджувати, що хлопчикам притаманні такі риси, як співчуття та милосердя? Доведи прикладами з тексту.
- Знайди і зачитай у тексті портрети братів.
- Як автор ставиться до них?
- Вислов власне ставлення до хлопчиків.

2 Прочитай речення.

З лісу вийшла їхня гніда конячина, тягнучи сани.

По тілу лося подеколи пробігали дрижаки.

- Визнач число виділених іменників. Чи можна визначити в них рід? Чому?
- Чому вони не належать до жодної з чотирьох відмін?
- Виділені слова запиши у формі родового відмінка. Виділи закінчення.
- Зроби висновок про закінчення родового відмінка іменників, що мають тільки форму множини.

У родовому відмінку іменники, що вживаються лише в множині, мають закінчення: **-ів, -ей та нульове**.

3 Запиши іменники у три колонки залежно від закінчення: а) -ів, б) -ей, в) нульове.

Граблі, ножиці, джинси, дрова, дріжджі, радощі, сніг, груди.

4 Розгляньте таблицю відмінювання іменників, що вживаються тільки у формі множини.

Н.	окуляри	двері	вила
Р.	окулярів	дверей	вил
Д.	окулярам	дверям	вилам
З.	окуляри	двері	вила
О.	окулярами	дверима і дверми	вилами
М.	(на) окулярах	(на) дверях	(на) вилах
К.	окуляри	двері	вила

- Які закінчення мають ці іменники у:
а) родовому відмінку, б) орудному відмінку, в) місцевому відмінку?

В орудному відмінку декілька іменників мають закінчення **-ми**: сін**ми**, сан**ми**, діть**ми**, гусь**ми**, кур**ми**, люд**ми**.

Поодинокі іменники мають паралельне закінчення: **воротами і ворітьми**; **грішми і грошима**; **дверми і дверима**; **штаньми, штанями і штанами**.

5 Провідміняй іменники і виділи закінчення.

Вибори, коноплі, криси (поля капелюха), хаші (зарості, гущавина).

- Склади речення з цими словами в різних відмінкових формах.

6 Випиши з прочитаного уривка оповідання Є. Гуцала виділені слова і провідміняй їх.

- Виділи закінчення.
- Зроби розбір одного іменника за схемою та зразком.

Розбір іменника як частини мови

Послідовність розбору

I. Назва частини мови. Загальне значення.

II. Морфологічні ознаки:

- Початкова форма (Н. в. однини).
- Власна чи загальна назва.
- Істота чи неістота.
- Рід, число, відмінок.
- Відміна, група (якщо є).

III. Синтаксична роль.

Зразок усного розбору

Льоду – іменник, означає предмет, початкова форма – лід, загальна назва, неістота, чоловічий рід, однина, родовий відмінок, II відміна, тверда група, в реченні виступає додатком.

Зразок письмового розбору:

Льоду – імен., означає предмет, п. ф. – лід, заг., неіст., чол. р., одн., Р. в., II відм., тв. гр., додаток.

7

Прочитай слова. Випиши іменники, що вживаються лише в множині.

Друзі, дерева, оглядини, роги, села, дрова, річки, ласощі, верхівки, Альпи.

- Підкресли в кожному виписаному слові третю від початку букву.
- Утвори слово з підкреслених літер.
- Усно провідміняй один із виписаних іменників.

Урок 42. Відмінювання іменників, що вживаються лише у множині

1 Прочитай останню частину оповідання «Лось» Євгена Гуцала.

Лось

IV

Коли пролунав постріл, то лось деякий час ще продовжував бігти вперед, а потім спіткнувся, ніби натрапив на корч. Діти й уваги не звернули спочатку на той постріл, але коли лось упав на сніг, вони зрозуміли, по кому то стріляли. Озиралися, намагаючись побачити мисливця, проте не запримітили й, набравши в груди гіркого повітря, щодуху погнали туди, де лежав лось. Обидва думали, що не встигнуть вони добігти, як лось підведеться, знову спішно почвалає до лісу, що не було ніякого пострілу, – проте лось не вставав. Він лежав на боці, відкинувши ноги, і тепер здавався ще більшим. Просто не вірилося, що такого великого звіра можна звалити пострілом, як перед цим не вірилося, що він може потонути. На шкурі ще блищала річкова вода, до шерсті поприлипав сніг, а здухвина, ще розгарячила від бігу, провалилась і навіть не парувала. Голова лежала так, наче він прислухався до землі, чи далеко ще весна, чи скоро прийде, а роги росли при самім снігу, ніби чудернацький кущик, який усе-таки сподівався зазеленіти, укрившись листям.

Вони й не помітили, як до них підійшов рідний дядько Шпичак. Кругленький, як підпалок, з підпалкуватим, добре випеченим обличчям, у розтоптаних, з довгими халявами чоботях, у яких він тонував мало не по пояс, дядько зупинився поряд із дітьми. Він, мабуть, також був здивований, що оцей могутній звір лежить на землі. Дядько тримав у руці рушницю, але з таким виглядом, ніби збирався від когось захищатися. На губах у нього запеклася біла смага – мабуть, од якогось раптового, скороминущого переживання.

– Га? – обізвався дядько. – Ну як?

Радість на його обличчі змагалася з настороженістю, і від того воно бралось то темними, то світлими спалахами.

Діти нічого не сказали – вони ніяк не могли відірвати очей від лося, який ще ні разу й не поворухнувся, хоча вони й чекали на це.

– У-ух, – видихнув Шпичак, обійшов навколо вбитого звіра й носакоткнув його між роги.

Але діти все ще не вірили, що лось мертвий, а тому уважно приглядалися, щоб не прогавити тієї миті, коли він ворухнеться, щоб звестися на ноги.

– Це із заповідника, – обізвався нарешті молодший підберезник.

– Заповідник далеко звідси, – відповів дядько. – Сюди із заповідника лосі не бігають.

– Це із заповідника, – знову повторив менший.

Дядько почав гніватися:

– А вам яке діло?

– Ми його з води врятували, – сказав старший брат і ненависним поглядом уп'явся в підпалкувате обличчя.

– О-о, він однаково був би втопився!.. І вже втопився був, так? Скажете, що втопився, а пощастило витягти неживого.

– Ми його врятували, – знову повторив старший брат, і його лице почорніло так, наче з нього ось-ось мала бризнути кров.

– Ану, замовкніть мені, – ще дужче розгнівався дядько, – бо дістанеться вам од мене й од батька вашого! Будете розумні, то матимете й собі м'яса, не скривджу.

Менший підберезник одвернувся, приховуючи сльози. Старший брат узяв його за руку й, не кажучи більше ні слова, повів до саней.

– І роги вам віддам, – крикнув услід дядько.

Вони й не обернулися, тільки наддали ходи.

– Роги віддам! – ще гукнув дядько.

Коли брати вдарили по гнідїй своїй конячині, то його наче щось тіпнуло. Він спочатку повільно ступив один крок, другий, а потім побіг навздогінці.

– Роги віддам! – кричав, захлинаючись, ніби вони не чули.

Шпичак давно вистежував за тим лосем, він його помітив одночасно з дітьми й, присівши у виямку, тільки посміювався, коли вони взялися визволяти його з ополонки. Він не вірив, що то їм вдасться, він думав, що лось таки знесилиться і його раніше чи пізніше затягне під лід. Але лось виявився дужий та життєлюбний, а діти – уперті й невідступні... Тепер треба було думати про те, щоб якось його заховати, замівши сліди, бо діти таки подалися в заповідник, щоб заявити охороні, – у цьому він не сумнівався. Але куди ти його подінеш? Не затягнеш назад до річки й не втопиш знову в ополонці – далеко, не зрушиш. Але якби він міг затягти й утопити – ні хвили не вагався б. Тепер дивився на звіра й хотів вірити, що лось оживе. Так, як ще недавно дітям, йому дуже кортіло, щоб лось підняв голову, звівся на свої стрункі, міцні ноги й неквапно побіг до лісу, як він ще недавно біг, поки дорогу йому не перетнула куля.

Проте лось і не ворухнувся. Він припав до землі, усім своїм великим тілом прислухаючись, чи далеко ще весна, а його роги стриміли над снігом диким розложистим кущиком, який також, мабуть, чекав на весну, щоб зазеленіти, хоча це йому вже не судилося ні тепер, ні в майбутньому.

Налетів вітерець, запорошив білим пилом, гойднув сухим бадиллям, але роги й не сколихнулися.

- Чи можна виправдати Шпичака за скоєний ним злочин? Чому?
- Шпичак був рідним дядьком хлопчиків. Чи правильно вони вчинили? Що зробив би/зробила б ти на їхньому місці?
- Які асоціації виникають у тебе з прізвиськом Шпичак?

2 Знайди і прочитай портрет Шпичака.

- Як автор ставиться до нього? Доведи свою думку словами з твору.
- Як ти ставишся до цього персонажа? Свою відповідь обґрунтуй.
- За що переживав і думав Шпичак після від'їзду дітей? Чи було йому шкода лося?
- Чи зустрічалися тобі люди, які жорстоко ставляться до тварин? Розкажи.

3 Прочитай і поясни значення фразеологізмів.

Біда достукується у двері, ані за які гроші, наламати дров, вилами по воді писано, дивитися крізь бляшані окуляри.

- Перепиши. Підкресли іменники, які вживаються тільки у множині.
- Кого з героїв оповідання вони стосуються? Поясни.
- Введи фразеологізми в речення.
- Провідміняй один із іменників.

4 Спрогнозуй кінцівку оповідання, уявивши, що в творі не з'явився дядько Шпичак.

- Склади зв'язне висловлювання (6–7 речень).

5 Використовуючи словосполучення з довідки, склади гумористичну розповідь про повернення Шпичака додому.

Довідка: В порваних (штани), на поламаних (сані), до одірваних з петель (двері), до просторих (сіни), захищатися (граблі, вила), вдарився (груди), таких (труднощі) не знав, втекти до (Черкаси), багато (консерви, макарони, вершки).

- Виділи закінчення іменників, визнач їх відмінок.
- Зроби розбір 1–2 іменників як частини мови.

Гнідий – чорно-коричневий.

Серпанок – тут: туман.

Стригти вухами – водити вухами взад і вперед, прислухатися.

Корч – пеньок.

Здужвина – верхня частина живота великої рогатої худоби.

Підпалок – перепічка, невелика паляничка, що печеться на плиті.

Носак – носок чобота.

Кортіти – дуже хотіти чогось.

Шпичак – тверда коліска на тілі деяких тварин; голка.

Слово дня
Гуманізм

6 Уяви собі, що хлопчикам за допомогу у виявленні браконьєрів організували поїздку в Карпати.

- Склади зв'язне висловлювання (6–7 речень) про їхній відпочинок у Карпатах.
- Використовуй слова з довідки.

Довідка: Канікули, ласощі, ковзани, лижі, Карпати, веселощі.

- Виділи закінчення іменників, визнач їх відмінок.
- Проілюструй складений твір.

Незабаром Різдво!

Урок 43. Основні способи творення іменників

(1809–1852)

20 березня 1809 року у Великих Сорочинцях, у маєтку відомого лікаря Михайла Трохимовського, народився **Микола Васильович Гоголь**. Марія Гоголь-Яновська, 18-річна мати Миколи Гоголя, заприяглася назвати майбутнього сина Миколою на честь чудотворної ікони Миколи Диканського.

У травні мати з сином повернулася до Василівки, де майбутній письменник провів перші 9 років життя. Д. П. Трошинський, сановний родич Гоголів-Яновських (колишній міністр юстиції Російської імперії!), на честь народження Миколи Гоголя пообіцяв щорічно сплачувати по 1200 карбованців на його науку. Обіцянку було дотримано.

У три роки Микола Гоголь читав і писав. У п'ять років почав складати вірші.

Навчався у Ніжинській гімназії, де і сформувалося коло інтересів Миколи Гоголя. Він грав на скрипці, малював, писав п'єси і сам виконував у них ролі.

Після закінчення гімназії працював чиновником, але мріяв стати письменником.

Збірка повістей «Вечори на хуторі біля Диканьки» принесла Миколі Гоголю славу.

- Більше про життя та творчість письменника дізнайся з доступних тобі інформаційних джерел.

Пригадай! Що таке повість?

7 Прочитай першу частину повісті Миколи Гоголя «Ніч перед Різдвом».

Ніч перед Різдвом

(скорочено)

I

Останній день перед Різдвом минув. Зимова, ясна ніч настала. Глянули зірки. Місяць велично вплив на небо посвітити добрим людям та всьому світові, щоб усім було весело колядувати й славити Христа. Морозило дужче, як зранку: але зате так було тихо, що рипіння морозу під чоботом чути було за півверсти. Ще ні одна юрба парубків не з'являлась під вікнами хат; тільки місяць зазирає до них крадькома, ніби викликаючи дівчат, що прибиралися та чепурилися, хутчій вибігати на рипучий сніг.

Аж ось з димаря одної хати клубами посунув дим і пішов хмарою по небу, і разом з димом вилетіла відьма верхи на мітлі... А відьма тимчасом знялася так високо, що тільки чорною цяточкою миготіла вгорі. Та де тільки з'являлась цятка, там зорі одна по одній зникали на небі. Незабаром відьма назбирала їх повний рукав. Три чи чотири ще блищали. Раптом, з іншого боку, з'явилася друга цяточка, побільшала, почала розтягатись і вже то була не цяточка. Короткозорий, хоч би він наклав на ніс, замість окулярів, колеса з комісарової брички, і

тоді не розпізнав би, що воно таке: вузенька **мордочка**, яка безнастанно вертілася на всі боки та нюхала все, що тільки траплялося, закінчувалась, як і в наших свиней, кругленьким п'ятчком; **ніжки** були такі тоненькі... А зате ззаду в нього теліпався хвіст, такий гострий та довгий, хіба тільки по цупиній бороді під мордою, по невеличких різках, які стирчали на голові, та що увесь був не біліший од **сажотруса**, можна було догадатися, що то чорт, якому останню ніч залишилося вештатись по білому світу та під'юджувати на гріхи добрих людей. Завтра ж, тільки-но вдарять перші дзвони до **утрені**, побіжить він, не оглядаючись, підібгавши хвоста, до свого барлога.

Тимчасом чорт підкрадався потихеньку до місяця і вже простягнув був руку, щоб схопити його; та враз смикнув її назад, ніби обпикшись, посмоктав пальці, подригав ногою й забіг з другого боку, і знову відскочив та відсмикнув руку.

Але ж, незважаючи на невдачі, хитрий чорт не покинув своїх витівок. Підбігши, раптом схопив він обома руками місяць, кривляючись та дмухаючи, перекидав його з руки в руку як мужик, що дістав голими руками жарину для своєї люльки; нарешті покvapно сховав до кишені, і, начебто нічого й не було, побіг далі.

У Диканьці ніхто не чув, як чорт украв місяця... Та яка ж була причина зважитися чортові на таке беззаконне діло? А ось яка: він знав, що багатого козака Чуба запросив дяк до себе на кутю, де будуть: голова..., дяків родич..., козак Свербигуз і ще дехто.

А тимчасом його дочка, красуня на все село, зостанеться дома, а до дочки напевне прийде коваль, силач і хлопець хоч куди...

На дозвіллі коваль малював і вславився як найкращий живописець на всю околицю. Всі миски, з яких диканські козаки сьорбали борщ, були розмальовані ковалем. Коваль був богобоязлива людина й малював часто образи святих... Але тріумфом його майстерності була одна картина, намальована на церковній стіні у правому притворі, на якій зобразив він святого Петра в день страшного суду з ключами в руках, як той виганяв з пекла нечисту силу; переляканий чорт кидався на всі боки, передчуваючи свою погибель, а замкнені колись грішники били й ганяли його батогами, поліняками і всім, що під руку трапилось. ...І з того часу чорт заприсягся мститися ковалеві.

Одну тільки ніч залишалося йому блукати по білому світу; але й цієї ночі він шукав способу зігнати на ковалеві свою злість. І для цього наважився вкрати місяць...

- Коли і де відбуваються події, описані в цій частині повісті?
- Як називається вечір перед Різдвом?

Святий вечір – одне з найурочистіших християнських свят, яке відзначається ввечері напередодні Різдва Христового. Християни готують 12 пісних страв. Центральна страва на передріздвяному столі – кутя. Свято радісне тим, що збирає родину за святковим столом, у куті хати стоїть дідух – символ добробуту та оберіг роду.

- А що для тебе є символом Святвечора?
- Розкажи, як святкують Святвечір у твоїй родині.
- Яке диво відбулося в Диканці?
- Кого чорт боявся найбільше і чому?
- Для чого чорту захотілося вкрати місяць?

Ілюстрація – К. Лавро

Сажотрус, діал. **коминяр** – стародавня професія. Завданням сажотруса є перевірка та очистка димоходу (комина) в печі, каміні. **Притвор** – прибудова перед входом у храм.

2 Знайди і прочитай опис чорта.

- Яким зображає автор чорта – страшним чи смішним? Поясни свою думку.
- Чи такою уявляв/уявляла ти собі цю істоту?
- Випиши з прочитаного уривка виділені слова. Якою частиною мови вони є?
- Розбери їх за будовою. Визнач, яким способом вони утворилися.
- Які ще способи словотвору ти знаєш? Наведи приклади.

Іменники утворюються різними способами від різних частин мови: від іменників: зброя – зброяр, від прикметників: мужній – мужність, від дієслів: відповідати – відповідь, переказати – переказ.

3 Працюємо разом. Розгляньте таблицю способів творення іменників. Додайте свої приклади.

	Способи творення слів	Приклади
1.	Префіксальний	ліс – праліс, друг – недруг
2.	Суфіксальний	вчити – вчитель
3.	Префіксально-суфіксальний	дорога – подорожник
4.	Безсуфіксний	виходити – вихід
5.	Складання основ або слів	трусити земля – землетрус
6.	Складання скорочених основ	стінна газета – стінгазета
7.	Перехід прикметників у іменники	операційна палата – зайшов до операційної

4 Прочитай опис зимової ночі, яким починається повість.

- Який настрій викликала в тебе картина передріздвяної ночі?
- Завдяки яким художнім засобам образи природного світу постають одухотвореними?
- З прочитаного уривка випиши іменники, визнач, яким способом вони утворені.
- Від яких дієслів ти можеш утворити іменники? Визнач, яким способом ти їх утворив.

5 Яким зображено ковала в прочитаному уривку?

- Що свідчить про його хист і майстерність?
- Визнач спосіб творення слова живописець.
- Наведи ще 2–3 приклади слів, що утворилися цим способом.

6 Дай письмові відповіді на поставлені питання, написавши тільки іменники-назви осіб чоловічого роду. Усно встанови спосіб їх творення.

1. Хто: а) читає, б) спостерігає, в) досліджує, г) творить, ґ) робить?
2. Хто пише: а) байки, б) повісті, в) казки?
3. Хто: а) завідує відділом, б) друкує на машинці, в) видає гроші?
4. Хто грає на: а) баяні, б) кобзі, в) бандурі?
5. Хто: а) міряє землю, б) ловить звірів, в) носить листи?
6. Як називають осіб, що проживають: а) у Диканці, б) у Києві, в) у Кишиневі, г) у Бельцях, ґ) у Тецканах?

7 Розкажи, як у твоїй родині готуються до Різдва. Хто що робить? Які страви готують?

В іменниках зі значенням матеріалу, продукту праці пишемо суфікс **-ив(о)**: молоти – меливо.
Суфікс **-ев(о)** пишемо у слові марево.

8 Добери до дієслів спільнокореневі іменники з суфіксами -ив(о), -ев(о).

- Запиши іменники. Графічно познач орфограму в суфіксах. Введи їх у словосполучення.

Зразок. Морозити – морозиво; смачне морозиво.

Варити, пекти, молоти, мережити, плести, топити, місити.

9 Використовуючи словосполучення, склади зв'язну розповідь «Приготування до Різдва» (4–5 речень).

Урок 44. Основні способи творення іменників

1 Прочитай продовження повісті Миколи Гоголя «Ніч перед Різдвом».

Ніч перед Різдвом

II

...Тепер погляньмо, що робить, залишившись сама, красуня-дочка. Оксані не минуло ще й сімнадцяти років, а вже мало не по всьому світу, і по той бік Диканьки, і по цей бік Диканьки, тільки й мови було, що про неї. Парубки гуртом проголосили, що кращої дівки й не було ще ніколи і не буде ніколи на селі. Оксана знала й чула все, що про неї говорили, і була вередлива, як красуня. Коли б вона ходила не в плахті та запасці, а в якому-небудь капоті, то порозганяла б усіх своїх дівчат. Парубки ганялися за нею юрбами, але, втративши терпець, залишали один по одному вередливу красуню й лицялися до інших, не таких примхливих. Один тільки коваль був упертий і не кидав свого залицяння, дарма, що й з ним поводитись анітрохи не краще, ніж з іншими. По виході батька свого, Оксана довго ще чепурилася та вихилялася перед невеликим в олов'яній оправі дзеркалом і не могла на милуватися з себе.

– І чого людям надумалось розславляти, нібито я гарна? – говорила вона, ніби не уважно, для того тільки, щоб хоч про що-небудь побалакати з собою. – Брешуть люди, я зовсім не гарна.

Але свіже, жваве, по-дитячому юне личко, з блискучими чорними очима та невимовно привабливою усмішкою, що пропікала душу, майнувши в дзеркалі, враз довело інше.

– Хіба чорні брови та очі мої, – провадила далі красуня, не випускаючи дзеркала: «такі гарні, що вже подібних до них немає й на світі? Яка тут краса в цьому кирпатенькому носі? і в щоках? і в губах? ніби гарні мої чорні коси? Ух! їх можна злякатися увечері: вони, як довгі гадюки, переплелись та обвилися круг моєї голови. Я бачу тепер, що я зовсім не гарна!» – і, відхиляючи трохи далі від себе дзеркало, скрикнула: «Ні, гарна я! Ой, яка гарна! Диво! Яку радість принесу я тому, кому буду жоною! Як милуватиметься з мене мій чоловік! Він нестямиться від радості! Він зацілує мене на смерть».

– Чарівна дівка! – прошепотів, увійшовши тихо, коваль.

– Егеж, парубки, чи ж вам до пари я? ви погляньте на мене, – вела далі гарненька кокетка: «як я плавно виступаю; у мене сорочка вишита червоним шовком. А які стрічки на голові! Вам довіку не бачити пишнішого галуна! Всього цього накупив мені батько мій, щоб одружився зо мною найкращий молодець у світі!» і, усміхнувшись, обернулася вона й побачила коваля...

Скрикнула й суворо зупинилася перед ним.

Коваль і руки опустив.

– Чого ти прийшов сюди? – так почала Оксана. – Хіба хочеться, щоб випровадила за двері лопатою? Що, **скриня** моя готова?

– Буде готова, моє серденько, після свят буде готова. Коли б ти знала, скільки попрацював я коло неї: дві ночі не виходив з кузні; зате в жодної попівни не буде такої скрині... Не сердься ж на мене! Дозволь хоч поговорити, хоч подивитись на тебе!

Ілюстрація – К. Лавро

– Хто ж тобі боронить, говори й дивись!

Тут сіла вона на лаву й знову глянула в дзеркало й стала поправляти на голові свої коси. Поглянула на шию, на нову **сорочку**, вишиту шовком, і тонке почуття самовдоволення з'явилося на устах, на свіжих **щічках** і відсвітилося в очах.

– Дозволь і мені сісти біля тебе! – сказав коваль.

– Сідай, – промовила Оксана, зберігаючи на устах та у вдоволених очах те саме почуття.

– Чарівна, люба Оксано, дозволь поцілувати тебе! – промовив підбадьорений коваль і пригорнув її до себе, наміряючись поцілувати; та Оксана відхилила свої щоки, що були вже на непримітній віддалі від губ коваля, і відіпхнула його.

– Чого тобі ще хочеться? Йому як мед, то й ложку! Геть від мене, в тебе руки цупкіші за залізо. Та й сам ти пахнеш димом. Я думаю, геть мене забруднив сажено.

Тут вона піднесла дзеркало й знову почала перед ним чепуритися.

«Не любить вона мене!» – думав про себе, похиливши голову, коваль, «їй усе іграшки; а я стою перед нею, як дурень, і очей не зводжу з неї. І все б стояв перед нею, і повік би не зводив з неї очей! Чарівна дівчина! чого б я не дав, щоб дізнатися, що в неї на серці, кого вона кохає. Та ні, вона й гадки немає ні про кого. Вона милується сама собою; мучить мене, бідолашного; а я за журбою не бачу світу; а я її так люблю, як ні один чоловік на світі не любив і ніколи не любитиме».

– Чи правда, що твоя мати відьма? – промовила Оксана й засміялася...

– Що мені мати? ти в мене і мати, і батько, і все, що тільки є найдорожчого у світі. Якби мене покликав цар і сказав: ковалю Вакуло, проси в мене всього, що тільки є найкращого в моєму царстві, усе віддам тобі. Звелю тобі зробити золоту кузню, і будеш ти кувати срібними молотами. – Не хочу, сказав би я цареві, ні самоцвітів дорогих, ні золотої кузні, ні всього твого царства. Дай мені краще мою Оксану!

– Але щось дівчата не приходять... Що воно за знак? Давно б уже час колядувати. Мені стає нудно.

– Бог з ними, моя красуне!

– Коли б не так! з ними, певно, прийдуть парубки. Ото підуть гулі! Уявляю, яких наговорять смішних історій!

– То тобі весело з ними?

– Та вже ж веселіше, як з тобою. Ага! хтось стукнув! певно, дівчата з парубками.

«Чого мені більше чекати?» – казав сам до себе коваль. «Вона глузує з мене. Їй я такий же дорогий, як переїржавіла підкова. Та коли так, то не діжде ж принаймні інший насміятися з мене. Нехай тільки добре придивлюся, хто їй подобається більше за мене; я відучу...»

Стукіт у двері та голос: відчини! різко зазвучавши на морозі, урвали його міркування.

– Стривай, я сам відчиню, – сказав коваль і вийшов у сні, маючи намір нам'яти з досади боки першому, хто нагодиться...

● Що ти дізнався/дізналася про Оксану?

● Зачитай сцену милування Оксани своєю вродою. Про що це свідчить?

● Схарактеризуй зовнішність і вдачу дівчини. Обґрунтуй відповідь, спираючись на текст.

● Якими якостями наділяє автор Оксану? Підтверди свої міркування словами з тексту.

● Які риси вдачі героїні тобі до вподоби, а які – ні. Відповідь аргументуй.

Примхлива – якій важко догодити.

Галун – тасьма, вишита золотими або срібними нитками.

2 Як Вакула ставиться до Оксани? Знайди рядки на підтвердження щирості кохання коваля.

● Розглянь ілюстрації до твору. Чи відповідає зображення героїв твоєму уявленню про них?

● Підготуйся до читання в ролях епізоду, який проілюстровано.

● Знайди в прочитаному уривку слова зі зменшувально-пестливими суфіксами.

● На уроках російської мови ти читав/читала повість. Пригадай, ким була мати Вакули? Чому її на селі називали Солохою? Яка кумедна історія з мішками відбулася в неї в хаті?

3 Утвори від виділених у тексті слів іменники з суфіксом -ичк-, -ичок-, -ечк-, -ечок-.

Якого значення набувають ці слова?

Суфікси **-ичк-, -ичок-** вживаються в тих іменниках, що утворені від слів з суфіксами **-иц-, -ик-**: синиця — синичка, возик — возичок.

В інших іменниках вживаються суфікси **-ечк-, -ечок-**: сонце — сонечко, лійка — лієчка, вершок — вершечок.

4 Які деталі жіночого вбрання згадані в прочитаному уривку?

- Випиши назви жіночого одягу. Утвори від них іменники зі зменшувально-пестливими суфіксами.

5 Від іменників утвори слова зі значенням збільшеності, згрубілості, зневаги. Запиши їх, виділи суфікси.

Коваль, хлопець, парубок, рука, ніс, губи, лапа.

- Як ти вважаєш, чи могла Оксана використати ці слова, щоб показати свою зневагу до Вакули?
- Склади з одним словом речення, як би це звучало з її вуст.

- **Працюємо в парах.** Складіть і розіграйте діалог між Оксаною і Вакулою, використовуючи новоутворені слова.

6 Прочитай текст.

Основою українського жіночого одягу є сорочка, її ще називають **вишиванкою**.

Вишивка — основна прикраса вишиванки. Нею прикрашають комір, **рукава** і поділ сорочки. Найбільше вишивки на рукавах. Поверх вишитої сорочки часто надягали **корсетки** або теплі жупани.

Незаміжні дівчата носили вишиванки з барвисто вишитим подолом поверх спідниці, підперезуючи сорочку красивим поясом.

- Що нового ти дізнався/дізналася?
- Випиши виділені в тексті слова, визнач, яким способом вони утворилися.
- Утвори від них іменники зі зменшувально-пестливими суфіксами.
- Два іменники (за бажанням) розбери як частину мови.

7

Уяви собі, що Вакула живе в наш час і він може зізнатися в коханні Оксані за допомогою СМ.

Склади СМ повідомлення, використовуй у ньому іменники зі значенням пестливості.

Урок 45. *Не* з іменниками

1 Дізнайся про подальші події, описані Миколою Гоголем, в третій частині повісті «Ніч перед Різдвом».

Ніч перед Різдвом

III

...У той час, коли меткий ферт із хвостом та цапиною бородою літав з димаря і потім знову в димар, ладівниця, що висіла в нього на перев'язі при боці і що в неї він сховав украдений місяць, якимось зненацька зачепившись у печі, розкрилась, і місяць, скористувавшись з цієї нагоди, вилетів крізь димар Солошиної хати й плавно здійнявся на небо.

Все освітилося. Заметілі наче й не було. Сніг запалав широким срібним полем і весь обсипався кришталевиими зорями. Мороз наче потеплів. Юрби парубків і дівчат показалися з мішками. Пісні задзвеніли, і рідко під якою хатою не товпилися колядники.

Дивно сяє місяць! Важко розказати, як добре вештатися такої ночі між юрбою дівчат, що регочуть та співають, і між парубками, охочими на всякі жарти й витівки, які тільки може навіть ця ніч, що весело сміється...

Купи дівчат з мішками вдерлися до хати Чуба, обступили Оксану. Крик, регіт, балачки приголомшили коваля. Всі наввипередки поспішали розказати красуні що-небудь нове,

викладали з мішків і хвалилися паляницями, ковбасами, варениками, яких встигли чимало вже наколядувати. Оксана, здавалось, була цілком задоволена і рада, щебетала то з тією, то з тією і реготала, невгаваючи.

З якоюсь досадою й заздрістю дивився коваль на таку веселість і цього разу кляв колядки, хоча й сам не раз захоплювався ними до **нестями**.

– Е, Одарко! – сказала весела красуня, обернувшись до однієї із дівчат – у тебе нові черевики. Ой, які ж хороші! і з золотом! Добре тобі, Одарко, в тебе є така людина, яка все тобі купує; а мені нема кому дістати такі гарні черевики.

– Не тужи, моя люба Оксано! – підхопив коваль, я тобі дістану такі черевики, що мало яка й панночка носить.

– Ти? – сказала Оксана, швидко й згорда глянувши на нього. – Подивлюсь я, де ти дістанеш такі черевики, які могла б я надіти на свою ногу. Хіба принесеш ті самі, що носить цариця.

– Бачиш, яких захотіла! – закричала сміючись дівоча юрба.

– А так! – провадила далі горда красуня – будьте ви всі за свідків, якщо коваль Вакула принесе ті самі черевики, які носить цариця, то, от вам моє слово, що вийду зараз-таки за нього заміж.

Дівчата повели з собою примхливу красуню.

– Смійся, смійся! – говорив коваль, виходячи слідом за ними. – Я й сам сміюся із себе! Думаю, і не можу надумати, куди дівся розум мій? Вона мене не любить – ну, бог з нею! ніби тільки на всьому світі й є, що Оксана. Хвалити бога, дівчат багато є хороших і без неї на селі. Та й що Оксана? з неї ніколи не буде доброї хазяйки: вона вміє тільки чепуритися. Ну, годі, час покинути ці дурощі.

Але в той самий час, коли коваль готувався бути рішучим, якийсь злий дух проносив перед ним усміхнений образ Оксани, що говорила глузливо: «Дістань, ковалю, царицині черевики, вийду за тебе заміж!»

Юрби колядників, парубки окремо, дівчата окремо, поспішали з одної вулиці на другу. Але коваль ішов і нічого не бачив і не брав участі у тих веселощах, які колись любив більше за все...

...Коваль увійшов, не кажучи й слова, не скидаючи шапки, і майже повалився на лавку. Помітно було, що він у дуже поганому настрої...

Коваль неухважно оглядав кутки своєї хати, прислухаючись часом до пісень колядників, що далеко лунали по селу; нарешті спинив очі на мішках: «Чого лежать тут оці мішки? їх давно б час прибрати звідси. Через оту безглузду любов я здурів зовсім. Завтра свято, а в хаті й досі валяється всякий мотлох. Віднесу їх до кузні!»...

...Голосніше й голосніше лунали на вулицях пісні та крики. Юрби народу побільшали ще тому, що чимало прийшло з сусідніх сіл. Парубки жартували й казилися досхочу. Часто між колядками чути було яку-небудь веселу пісню, що її тут-таки встиг скласти хто-небудь з молодих козаків. А то раптом один із юрби, замість колядки, пускав щедрівку й ревів на все горло:

Щедрик, ведрик!
Дайте вареник,
Грудочку кашки,
Кільце ковбаски!

Регіт винагороджував шукаря.

Маленькі вікна відчинялися, і сухорляві руки бабусь, які самі тільки з поважними батьками залишалися в хатах, висувалися з вікна з ковбасою чи шматком пирога. Парубки та дівчата одні з-перед одних підставляли мішки і підхоплювали свою здобич. В одному місці парубки, зайшовши з усіх боків, оточували гурт дівчат: галас, гамір, той кидав грудкою снігу, той видирав мішок з усякою всячиною. В іншому місці дівчата ловили парубка, підставляли йому ногу, і він

Слово дня
Традиції

летів разом з мішком сторч головою на землю. Здавалося, цілу ніч ладні були провеселитися! І ніч, як на те, так розкішно жевріла! і ще білішим здавалося світло місяця від блиску снігу!

Коваль спинився зі своїми мішками. Йому почувся в юрбі дівчат голос і тоненький сміх Оксани...

– А, Вакуло, ти тут! здоров! – сказала красуня з тою самою усмішкою, що мало не зводила Вакулу з розуму. Ну, багато наколядував? Е, який маленький мішок! а черевики, які носить цариця, дістав? дістань черевики, вийду за тебе заміж! – і, засміявшись, побігла з гуртом дівчат.

Як укопаний, стояв коваль на одному місці.

– Ні, не можу; **несила** більше... – промовив він нарешті.

Тут рішучим кроком пішов він уперед, догнав гурт, порівнявся з Оксаною і сказав твердим голосом:

– Прощай, Оксано! Шукай собі якого хочеш жениха, мороч, кого хочеш; а мене не побачиш більше на цьому світі.

Красуня була ніби здивована, хотіла щось сказати, але коваль махнув рукою й побіг геть...

Ферт – франт, джигун, самовдоволена і розв'язна людина.
Штукар – жартівник.

- Які традиції українського народу зображені в прочитаному уривку?
- Який настрій був у колядників? Зачитай, як розважалася молодь у цю ніч.
- Знайди і зачитай, як селяни ставляться до колядників.
- Чому коваль Вакула не поділяє веселого настрою колядників?
- Яку умову поставила йому Оксана?

2 Прочитай текст. Про що в ньому йдеться?

У дні Різдва відбувається колядування. Від хати до хати ідуть колядники. Господарі залишають брами відкритими, чекають гостей. Дуже радісно почути щирий дитячий спів чи у вертепному дійстві побачити звіздаря з різдвяною зіркою, пастушків з посохами, і Ангела-охоронця, навіть **нечистого** – чортика, якого не боїться і прожене Ангел. **Не смуток**, а радість на лицах колядників. У колядках прославляють народження Божого Сина, вітають господарів теплими побажаннями добробуту і злагоди. **Незнання** і **незбереження** цих традицій руйнівно впливає на наше сьогодення.

- Розкажи, як святкують Різдво у твоїй місцевості. Чи береш ти участь у колядницьких обходинах?
- Які колядки співають? Заспівай колядку, яку ти знаєш.
- Спробуй пояснити написання виділених слів. Яким способом утворено слово **нечистого**?
- Які свята інших релігій чи конфесій тобі знайомі? Розкажи.

НЕ пишеться з іменниками разом:

- 1) якщо слово не вживається без **не**: **невіглас**, **негода**, **невід**;
 - 2) якщо додаванням не до іменника утворюється слово з новим, протилежним значенням і його можна замінити синонімом без **не**: воля – **неволя** (рабство).
 - 3) якщо входить до складу префікса **недо-**, який означає неповноту дії чи ознаки: **недооцінка**.
- Не** пишеться окремо, якщо вона є запереченням лексичного значення іменника. **Не жаль**, **а гнів мене пече**. В таких реченнях є протиставлення зі сполучником **а**.

Користуйся алгоритмом:

1) Визнач, чи вживається іменник без не :	а) якщо так, то пиши окремо;
а) якщо не вживається, то пиши разом;	б) якщо ні, то:
б) якщо вживається, то:	3) заміни іменник синонімом без не :
2) перевір, чи є протиставлення із сполучником а :	а) якщо заміна можлива, то пиши разом;
	б) якщо заміна неможлива, пиши окремо.

3 Поясни правопис виділених у прочитаному уривку слів. Користуйся алгоритмом.

4 Прочитай діалог, у якому йдеться про зустріч Вакули з Оксаною під час колядування.

- Як розкрито в ньому ставлення Оксани до Вакули?
- Чому, на твою думку, вона так поводить з парубком?

5 За змістом прочитаного уривка склади і запиши речення зі словосполученнями з довідки.

Довідка: зупинився в (не) рішучості; сприйняла з (не)довірою; (не)дооцінила серйозності; (не) друг, а знайомий.

- Поясни правопис не з іменниками.

6 Спиши, розкриваючи дужки. Поясни правопис іменників з не.

1. (Не)пам'ять – це забуття, втрата пам'яті про кого-небудь (*Із словника*).
2. По небу (не) хмари, а клоччя білої з сірим бавовни (*П. Карманський*).
3. Любов і мудрість будують храми, (не)навість їх руйнує (*М. Мащенко*).
4. Не кидайте весла, гребіть, що є сили, ми тую (не)году минем (*І. Романченко*).

- Яке із записаних речень може стати порадою? Кому?
- Два іменники (за бажанням) розбери як частину мови.
- Чому молодь, почувши щедрівку, почала сміятися, а того, хто співав, назвали штукарем?
- Навіщо автор ввів її до твору?

7 Прочитай фрагмент колядки і подяки колядникам із книги «Фольклор українців Півночі Молдови», укладеної Надією Пастух і Ольгою Харчишин. Твір надруковано зі збереженням діалектних особливостей мовлення.

Пане-паночку й господарочку!
Славин Господь, славин і Син.*
Вставайте, ни спіт, двори замитіт.
Заметіт двори, всьо бурковие.
Закладіт столи, всьо тесовие.
Стиліт скатеркі, всьо шовковие.
Кладіт колачі з ярой пшиниці.
Бо прийдуть до вас й у рік гостоньки,
Й у рік гостоньки, три товариші.
Три товариші – Сонци з Місяцьом.
Сонци з Місяцьом з дрібним Дощиком...

Записано в с. Кодряни, Окницького району

Це цікаво!

Учасники обхідних гуртів (колядники, маланкарі, гейкачі) виголошували на знак вдячності за щедрі обдарування віншування, у текстах яких приховано сліди господарської магії. Так, величання господаря та його родини, побажання йому примноження в сім'ї і в господарстві побудовані з використанням прийому зіставлення з «даром Божим – колачем».

(З книги «Фольклор українців Півночі Молдови»)

Після того, як заколядували, колядники дякували господарям:

Один: Хлопці-молодці, дайтеся чути!

Гурт: Гезде ми!

Один: Дарував нас пан господар даром Божим – колачами.

Гурт: А їх Бог щастям та здоровлям.

Як той колач білий та пшеничний.

Такий той пан господар щедрий та й величний!

Записано в селі Яблони Глодянського району

* Ці слова повторюються після кожного рядка.

- Досліди, як традиції, що відображені в творі, виявляються в твоєму селі/місті.
- Уклади свою збірку колядок, записаних від бабусь/дідусів.

Урок 46. Письмовий переказ художнього тексту

1 Прочитай продовження повісті Миколи Гоголя «Ніч перед Різдом».

Ніч перед Різдом

IV

Вакула тимчасом, пробігши кілька вулиць, спинився передихнути. «Куди це я справді біжу?» – подумав він: «начебто все вже пропало. Пошукаю ще способу: зайду до запорожця Пузатого Пацюка. Він, кажуть, знає всіх чортів і все зробить, що тільки схоче.

Тут чорт, що довго лежав без будь-якого руху, застрибав у мішку з радості; та коваль, подумавши, що він як-небудь зачепив мішок рукою і спричинив сам цей рух, ударив по мішку дужим кулаком і, струснувши ним на плечах, подався до Пузатого Пацюка...

Коваль не без побоювання відчинив двері і побачив Пацюка, що сидів на долівці потурецькому перед невеликою діжкою, на якій стояла миска з галушками. Ця миска стояла, як навмисно, врівень з його ротом. Не поворухнувши й пальцем, він нахилив трохи голову до миски і сьорбав юшку, хапаючи часом зубами галушки.

– До тебе прийшов, Пацюк, дай тобі, боже, всього, добра всякого доскоchu, хліба в пропорції». Коваль іноді вмів вкинути модне слівце; в цьому він наламався, бувши ще в Полтаві, коли розмальовував сотникові дерев'яний паркан. «Пропадати доводиться мені, грішному! ніщо не помагає на світі! Що буде, те й буде, а доводиться просити ласки в самого чорта».

– Що ж, Пацюк? – промовив коваль, бачивши незмінну його мовчанку – що маю робити?

– Коли треба чорта, то й іди собі до чорта, – відповів Пацюк, не зводячи на нього очей та далі ковтаючи галушки.

– Для того я й прийшов до тебе, – казав коваль, кланяючись – крім тебе, думаю, ніхто на всім світі не знає до нього дороги... Розкажи хоч, як, приміром сказати, потрапити до нього на дорогу?

– Тому не треба далеко ходити, в кого чорт за плечима, – промовив байдуже Пацюк, не рухаючись.

Вакула витріщив на нього очі, начебто на лобі в нього було написано пояснення цих слів. Що він говорить? ..

... А проте чорт, що сидів у мішку та заздалегідь уже радів, не міг витерпіти, щоб вислизнула з його рук така добра здобич. Як тільки коваль спустив мішок, він вискочив з нього й сів верхи йому на шию.

Мороз пішов поза шкірою у коваля; перелякавшись та збліднувши, не знав він, що робити, вже хотів перехреститися... Але чорт, нахиливши свій собачий писок йому до правого вуха, сказав:

– Це я – твій друг; все зроблю для товариша й друга! Грошей дам, скільки хочеш, – пискнув він йому на ліве вуха. Оксана буде сьогодні ж наша – прошепотів він, нахилиючи свій писок знову до правого вуха. Коваль стояв, роздумуючи.

– Згода, – сказав він нарешті – за таку ціну готовий бути твоїм!..

– Ну, Вакуло! – пропищав чорт, так само не злязавши з шиї, ніби боячись, щоб той не втік – ти знаєш, що без контракту нічого не робиться.

– Я згодний! – сказав коваль, – у вас, я чув, розписуються кров'ю; стривай же, я дістану з кишені цвяха! – Тут він заклад назад руку – та хап чорта за хвіст...

Ілюстрація – Ольга Йонайтис

Вези мене зараз-таки на собі! чуєш? та лети як птиця!

– Куди? – промовив смутний чорт.

– В Петербург, просто до цариці!.. – і коваль обімлів від страху, почувуючи, як підіймається в повітрі.

Спочатку страшно здалося Вакулі, коли піднявся він від землі на таку висоту, що нічого вже не міг бачити вниз, та пролетів, як муха, під самим місяцем так, що якби не нахилився трохи, то зачепив би його шапкою... Все було ясне у височині. Повітря у легкому сріблястому тумані було прозоре. Все було видно; і навіть можна було помітити, як вихором промчав повз них, сидючи в горшку, чаклун; як зорі, зібравшись купкою, гралися у піжмурки; як клубочився осторонь хмарою цілий рій духів; як чорт, що танцював при місяці, скинув шапку, побачивши коваля, що мчав верхи; як летіла, вертаючись назад, мітла, на якій, видно, тільки що з'їздила, куди треба, відьма... багато ще погані зустрічали вони. Усе, бачивши коваля, на хвилину спинялося подивитись на нього, і потім знову мчало далі своєю дорогою; коваль усе летів, і враз засяяв перед ним Петербург, увесь в огні. (Тоді була з якогось приводу ілюмінація). Чорт, перелетівши через шлагбаум, перекинувся конем, і коваль побачив себе на баскому бігуні посеред вулиці...

Шукаю відповіді
на запитання

Чи викликають страх зображені у повісті фантастичні істоти?

- До кого звертається за порадою Вакула?
- Хто такий Пацюк?
- З якою метою Вакула прийшов до нього?
- Як ковалеві вдалося приборкати чорта?
- Знайди і зачитай епізоди, в яких описуються фантастичні події.

2 Заповни таблицю «Реальність і фантастика в повісті».

Реальне	Фантастичне
---------	-------------

3 Прочитай опис подорожі Вакули до Петербурга.

- Яку картину ти собі уявив/уявила?
- Яким настроєм наповнені рядки цього уривка?
- Якими фантастичними подробицями насичує його автор?

4 Запиши переказ уривка. Скористайся пам'яткою.

Пам'ятка «Як працювати над переказом»

1. Прочитай уривок.
2. Розділи його на частини (абзаци).
3. Склади план у вигляді заголовків до абзаців (частин).
4. Перекажи зміст кожної частини тексту за абзацами.
5. Запиши коротко зміст тексту за планом.
6. Пиши уважно, красиво; кожен абзац починай з абзацу.
7. Перевір написане.

Урок 47. Повторення вивченого про іменник

1 Дізнайся, чим завершилися пригоди героїв повісті Миколи Гоголя «Ніч перед Різдвом».

Ніч перед Різдвом

V

...Настав ранок. Уся церква ще до схід сонця була повна людей... На всіх обличчях, куди не поглянь, видно було свято...

Одна тільки Оксана стояла ніби сама не своя... І молилася, і не молилася. На серці в неї зібралось стільки всяких почуттів, одне від одного болючіших, одне від одного сумніших, що обличчя її виявляло саме тільки велике збентеження; сльози бриніли в очах.

...Ще швидше наостанку ночі чорт мчав із ковалем назад. І вмить опинився Вакула коло своєї хати. В цей час проспівав півень.

– Куди? – закричав він, ухопивши за хвіст чорта, що хотів утекти, – стривай, приятелю, ще не все: я ще не подякував тобі.

Тут, схопивши **хворостину**, оперішив він його три рази, і бідний чорт кинувся бігти, як мужик, що його тільки-но відшмагав засідатель. Отож, замість того, щоб обдурити, спокусити та пошити в дурні інших, ворог людського роду сам був обдурений. Після цього Вакула ввійшов у **сіни**, зарився в **сіно** і проспав аж до обіду.

Обережно витяг він з-за пазухи черевики й знову здивувався з дорогої роботи та дивовижної пригоди минулої ночі; умився, причепурився якнайкраще, одягся у те саме вбрання, що добув у запорожців, вийняв зі скрині нову шапку з решетилівського смушку з синім верхом, яку не надівав ще жодного разу, відколи купив її, ще будучи в Полтаві; вийняв також новий барвистий пояс; поклав усе це разом з нагайкою в хустку й подався просто до Чуба.

Чуб вирячив очі, коли ввійшов до нього коваль...

– Віддай, батьку, за мене Оксану!

Чуб трохи подумав...і сказав рішуче:

– Добре! присилай сватів.

– Ой! – скрикнула Оксана, переступивши поріг, побачивши коваля і втупивши з подивом і **радістю** в нього очі.

– Поглянь, які я тобі приніс черевики! – сказав Вакула, – ті самі, що носить царця.

– Ні! ні, мені не треба черевиків! – говорила вона, махаючи руками й не зводячи з нього очей, – я й без черевиків... Далі вона не договорила й зашарілась. **Коваль підійшов ближче, взяв її за руку; красуня й очі опустила.** Ще ніколи не була вона така дивовижно гарна. Захоплений коваль тихо поцілував її, обличчя її ще більше зашарілось, і вона стала ще краща...

Переклад Максима Рильського

Опері́шити – з усієї сили вдарити.

Решетилівські сму́шки – шкірки ягнят овець місцевої породи.

Зашарі́тися – почервоніти, вкритися рум'янцем, засоромитися.

- Як Оксана переживає відсутність Вакули? Зачитай.
- Як ти гадаєш, чому Оксана відмовилася від черевичків?
- Які слова з тексту свідчать про її справжнє ставлення до Вакули?
- На твою думку, що допомогло Вакулі здобути черевички – чорт чи кохання?
- Що перемогло в повісті: сила зла чи сила добра? Аргументуй, посилаючись на текст.

Шукаю відповіді
на запитання

Що спільного в казках та в повісті «Ніч перед Різдвом»?

Слово дня
Перемога

2 Перепиши виділене в уривку речення.

- Підкресли іменники, вкажи їх значення, морфологічні ознаки та синтаксичну роль.
- Один-два іменники (за бажанням) розбери як частину мови.

3 Випиши з уривка іменники-назви істот та назви неістот. Запиши їх у дві колонки.

4 Випиши з прочитаного уривка іменники-власні назви. Поясни їх правопис.

- Доповни свій рядок іменниками-власними назвами, які ти зустрічав/зустрічала, читаючи повість.
- Склади і запиши два речення так, щоб в одному з них один іменник вживався без лапок, а в другому – з лапками.

5 Випиши з прочитаного уривка виділені іменники.

- Визнач їх рід, число, відмінок, відміну, групу (якщо є).
- Який іменник ти не відніс/не віднесла до жодної відміни? Чому? Провідмінй його усно.
- Провідмінй за відмінками в однині і множині один іменник. Виділи закінчення.

6 Прочитай слова. Які з них характеризують Вакулу, а які – Оксану?

Вередливість, наполегливість, творчість, гідність, безтурботність, побожність, кмітливість, глузливість, вірність, рішучість, зарозумілість.

- До якої відміни належать ці іменники? Доведи, що в орудному відмінку вони пишуться без подвоєння.
- Склади і запиши одне-два речення, вживаючи іменники в орудному відмінку. Поясни правопис.

7 Перепиши прислів'я. Слова, що в дужках, постав у потрібному відмінку.

Без (сміливість) і завзяття не досягнеш мети. Держи (голова) високо, та не задирай (ніс). Красна гора (скеля), а людина – (голова).

- Виділи закінчення іменників. Поясни їх правопис. Визнач відмінок, відміну, групу (якщо є).
- Кого з героїв повісті ці прислів'я характеризують? Доведи прикладами з твору.
- Провідмінай один-два іменники за відмінками. Виділи закінчення.
- Розбери один-два іменники як частину мови.

Це цікаво!

Чи знаєш ти, що повість Миколи Гоголя екранізував режисер Олександр Роу ще в 1961 році? Йому вдалося блискуче передати казкову атмосферу українського Різдва, а акторам створити незабутні образи. Роль Оксани у фільмі виконала артистка Людмила Мизнікова, а роль коваля Вакули – Юрій Тавров.

8

Напиши різдвяний лист-привітання герою/героїні повісті М. В. Гоголя «Ніч перед Різдом».

- *Напиши відгук на прочитаний твір. Розмісти його в соціальній мережі.
- Створи ілюстрації або міні-комікс до улюблених епізодів з повісті. Підпиши їх словами з тексту.
- Візьми участь у проєкті інсценування уривків повісті. Що саме ти будеш робити? Як готуватимешся до участі в проєкті?

ПЕРЕВІР СЕБЕ!

1 Що вивчається в розділі «Морфологія»?

1. Слова.
2. Іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово.
3. Частини мови.

2 Виділи серед слів іменники.

Білий, білизна, біліти, біло, п'ять, п'ятірка, читання.

3 Визнач, яке твердження є правильним.

1. Іменник змінюється за родами, числами, відмінками.
2. Більшість іменників змінюється за відмінками і числами.
3. Іменники змінюються за відмінками і числами.

4 Випиши правильні написання.

Комбінат «Франзелуца», фабрика Кодрянкa, гори Карпати, чай Карпати, завод «Прогрес», широкий шлях, Чумацький Шлях.

Людина, Природа та Всесвіт

Морфологія і орфографія. Прикметник

Урок 48. Прикметник як самостійна частина мови: лексичне значення, граматичні ознаки, синтаксична роль

(1863–1910)

Грінчєнко Борис Дмитрович народився 9 грудня 1863 року на хуторі Вільховий Яр Роганської волості Харківської губернії (тепер частина селища Прелесне Харківського району Харківської області) в родині збіднілих дрібнопомісних дворян. Борис навчився читати в 5 років, перечитав всю батьківську бібліотеку, почав писати вірші.

У 1874 р. вступив до Харківської реальної школи. Саме тоді, під впливом «Кобзаря», він почав збирати та записувати почуті пісні, легенди, казки та інші фольклорні матеріали. Склавши при Харківському університеті іспити на звання народного вчителя, Грінченко учителював на Слобожанщині і Катеринославщині.

Автор близько 50 оповідань («Чудова дівчина», 1884; «Екзамен», 1884; «Без хліба», 1884; «Украла», 1891; «Дзвоник», 1897 та ін.), повістей («Сонячний промінь», 1890; «Під тихими вербами», 1901), збірок поезії («Пісні Василя Чайченка», 1884; «Під сільською стріхою», 1886 та ін.).

За дорученням київської Громади 2 роки збирав матеріали для «Словаря українського языка», до якого увійшло 70 000 українських слів з літературних творів та фольклорних джерел. Словник вийшов у 4 томах.

Ця праця Грінченка отримала премію Російської академії наук. Це був видатний твір початку XX сторіччя, вдруге перевидався через 49 років. Помер Борис Дмитрович 6 травня 1910 року в м. Оспедалетті (Італія). Похований на Байковому кладовищі.

7 Прочитай першу частину оповідання.

Грицько

I

Грицько вибіг з хати веселий, радий. Батько оце тільки вернувся з міста і привіз йому дві цукерки і великого-великого бублика, такого великого та товстого, що, мабуть, він був більший од Грицькової голови. А проте, може, це Грицькові тільки здавалось, що бублик такий великий, бо хлопець так не часто їв бублики і все маленькі. А надто що тепер був піст – петрівка, їсти було мало чого: хліб, та борщ, та каша або просто хліб та борщ щодня. А тут бублик – такий великий!

Грицько вже роззявив рота та й хотів припасти до бублика своїми білими зубами, але зупинивсь – він мов хотів довше поласувати і почав крутити бублик у руках, нюхати, як він гарно пахне. Потім згадав, що бублик ще смачніший буде з вишнями.

«Піду в садок – нарву ягід!» – подумав Грицько і перестрибнув через перелаз з двору в садок.

Садок був невеличкий, але рясний. Нешироким поділком він простягсь аж до річки, мало не до самісінької кручі. Тут були яблуні, сливи, вишні, – вишень найбільше. Віти так і гнулися під спілими червоними ягідьми.

Грицько підскочив до вишні і хотів рвати ягоди, але ту ж мить зупинивсь.

Під вишнею стояв невеликий, як і Грицько, років десяти хлопець, але низенький, присадкуватий. Це був Семен, сусідин Мотрин син. Мотря була вдова і жила сумежно з Грицьковим батьком, її садок теж був сумежно з його садком. Та хоч і сусіди були Грицько та Семен, але

ніяк не могли поладнати. Грицько був говіркий, веселий, любив пореготатися; *Семен був мовчазний та похмурий. Грицько часто дивувався, чого це і Семен, і його мати все такі похмурі, і одного разу спитавсь про це в матері. Матері часто доводилося зчиняти з Мотрею спірку то за свиней, то за курей, і вона сказала:*

– Того похмурі, що дуже злі.

Але батько сказав:

– Якби вони не були такі вбогі, то, може, не були б і такі злі.

– Як-то? – спитався Грицько.

– Так, – одказав батько, – як живеш недоїдаючи щодня та б'єшся, як риба об лід, заробляючи, то не будеш веселий.

Грицько цього до пуття не зрозумів. Йому здалося, що коли добрий, то вже добрий, а коли злий, то злий. А Грицьків батько був чоловік не вбогий, і через те Грицько нестатків не знав. І Грицько згодився з матір'ю і подумав: «Ні, вони злі».

І він з Семеном поладнати не міг: вони один одного не полюбили і вкупі не гралися.

Грицько побачив, що Семен рве ягоди, і зупинився. Він подумав: «І чого він тут ягоди рве? Адже у їх свій садок єсть».

Семен почув, що хтось іде, озирнувся і побачив Грицька. Він почервонів страшенно, а потім зблід. Хлопці дивились один на одного і мовчали. Нарешті Семен підвів голову і глянув Грицькові просто в вічі. Погляд його був сердитий.

– Чого ж ти? – промовив Семен нарешті. – Може, битимеш мене, що я у вас ягоди рву?

Грицько подумав: «Ба, який злий!» – і промовив:

– А ти чого поліз у чужі вишні? Хіба в тебе своїх нема? Адже у вас так рясно, як і в нас.

Семен глянув на свій садок і промовив:

– Рясно! Не дуже-то й рясно... Мати не дають їсти – кажуть: продам та хоч на спідницю собі наберу та тобі чоботи дам пошити... А то, кажуть, саме рам'я на нас таке, що й люди...

- З ким із героїв повісті ти познайомився/познайомилася? Хто з хлопчиків тобі сподобався?
- Знайди і зачитай рядки, в яких описуються Семен і Грицько.
- Чому хлопчики не могли порозумітися між собою?
- Чи погоджуєшся ти зі словами батька Грицька: «Якби вони не були такі вбогі, то, може, не були б і такі злі»?

2 Пригадай, що ти знаєш про прикметник.

- З виділеного уривка випиши прикметники, які характеризують маленьких героїв. Що означають прикметники? На які питання відповідають?
- Спробуй прочитати опис дітей без прикметників. Чи змінився його зміст?

Прикметником називається самостійна частина мови, яка виражає ознаку предмета і відповідає на питання **який? чий?**

Прикметники змінюються за родами, числами і відмінками.

У реченні прикметник найчастіше виступає означенням, рідше іменною частиною присудка.

- Спробуй розповісти про улюблений фільм чи книгу, не вживаючи прикметників. Це можливо?

3 Утвори за зразком ланцюжок слів, які матимуть спільне значення, проте становитимуть різні частини мови. Чому?

Зразок. Тихий, тихо, тиша, затихнути.

Ясний, молодий, свіжий, вогкий, м'який, синій.

- Яка особливість прикметників на відміну від іменників і дієслів?

Це цікаво!

За кількістю слів, уживаних у нашому мовленні, прикметники посідають четверте місце (після іменника, займенника, дієслова). Але в багатьох мовах світу прикметників немає взагалі, їх функції частково виконують іменники.

Слово дня
Сусіди

4 Прочитай текст, розкриваючи дужки. Добери заголовок. Визнач тип та стиль мовлення.

(Барвистий пухкий) ковдрою встелена земля. На (голий мокрий) гілках бринять прозорі сльозинки. Тільки де-не-де тріпочуть на вітах (величезний) дерев поодинокі листочки.

(Лісовий) тишу раз у раз порушують (сумний) наспіви синичок, скрекотання (білобокий) сороки, цвірінкання (веселий) горобців.

(З календаря)

- Спиши відновлений текст, визнач відмінок, рід, число прикметників.

5 Перепиши текст, добираючи відповідні прикметники з довідки.

Надворі вже хазяйнував вечір. Ще захід червонів малиною, а серед неба вже стояв ... місяць. Від ... лісу тяглися ... тіні, але на ... подвір'ї було світло, немов спустилася сюди ... ніч.

(За Ю. Збанацьким)

Довідка: Незграбний, повновидий, шкільний, білий, сумний.

- Знайди складні речення. Доведи, що не помиляєшся.

6 Розглянь репродукції картин Судакова О. Л. і Мокрожицького В. Л. на кольоровій вкладинці № 2.

- Прочитай словосполучення російською мовою і переклади їх українською.

Холодное время года, морозный воздух, пронизывающий резкий ветер, серое бездонное небо, безразличные темно-серые облака, пасмурный день, погожий день, искристый снег, зеркальная гладь реки.

- На підставі вражень від репродукції напиши твір-опис природи, використовуючи перекладені словосполучення та синоніми з довідки.

Довідка: хмарний, похмурий, тьмянний, сірий, насуплений. Холодний, зимовий, морозний, льодяний, крижаний, студений. Глибокий, бездонний, безодній. Різкий, гострий, пронизливий, проникливий.

Урок 49. Відмінювання прикметників твердої і м'якої групи

7 Продовж знайомство з Грицьком та Семеном.

Грицько

II

Хлопець зненацька зупинився і почервонів ще дужче, ніж спершу: йому зробилось сором, що він вибалакав те, що мати казала. І він розсердився і на себе, що сказав, і на Грицька, що той чув. Він знов сміливо задер голову вгору і промовив:

– Не скільки я з'їв твоїх вишень – не дуже чіпляйся, а то ще й здачі дам такої, що аж носом землю заореш.

Грицько й собі розсердився і почервонів.

– Хто? Ти? – запитався.

– Я!

– Побачимо! – відказав Грицько і налагодився до бою.

– От і побачим!

І Семен стиснув кулаки. Потім він оступився до тину й крикнув:

– Не займай!

Скрик був голосний. Семенова мати була в садку й почула, що син кричить. За один мент вона опинилася біля тину. Обличчя в неї було бліде, змучене, а тепер усе так і пашіло з гніву. Вона страшенно любила свого сина і нікому не попускала його займати.

– Ти за що на Семена напавсь? – скрикнула вона на Грицька.

– Я не нападавсь! – одказав Грицько. – Я його не займав. А чого він лізе до нас у садок?

Семенова мати ще дужче розсердилась, і її позападали очі так і зайнялися:

– Не займай! – скрикнула вона. – Ба, вже й бити налагодивсь! Ось тільки ступни – так тобі усе волосся й обскубу!

Тим часом Семен уже поспішивсь перелізти через тин і, стоячи біля матері, промовив:

– Він мене бити хотів...

– Я тобі дам бити! я тобі дам! – кричала Семенова мати, показуючи кулаки. – Тікай лиш, а то буде тобі горе!

Грицько хотів був щось сказати, але не сказав, повернувся і пішов. Він не любив заводитись і не задержуватись був. Мовчки покритись у вишнях і вже не слухав, що там ще казала Семенова мати. Він нарвав вишень повен бриль і хотів сісти. Але потім роздумавсь: «Піду краще до річки – там сяду над кручею та й їстиму, і їстиму, і дивитимусь – так гарно дивитися, як вода біжить. А потім скупаюся. Тільки самому погано – невесело купаться. От якби ще хто!»

Семена він кликати не хоче, та Семен і плавати не вміє – що вже то за купання без плавання! Ото гарно, як пливти наввипередки або пірнати – хто далі випірне.

Повагом підійшов Грицько до річки. Круча сажнів у два заввишки круто уривалася згори і спадала в воду. З цієї кручі хлопці, як купалися, стрибали сторч головою і потім далеко-далеко випірнали. Тут тим гарно було стрибати, що глибоко було: ніхто з хлопців-товаришів не міг досягти дна – тільки великі парубки досягали. Але хто з малих умів плавати, то не боявся кидатись у глибину: випливе, як очеретина.

Грицько став над кручею. В одній руці в його був бублик, у другій – бриль з вишнями. Він задививсь на хвилі, як вони швидко одна за однією бігли, виблискуючи проти сонця. Подивившись трохи, притулив бублик до губів, одкусив і почав жувати.

А Семен усе те бачив.

Він стояв біля матері в своєму садку і бачив, як Грицько їв бублик. Семен був голодний, і йому страшенно схотілося бублика. Але попрохати в Грицька він не насмілювався ніколи, а тепер, після сварки, й надто. І він тільки заздро дививсь, як Грицько раз і вдруге вкусив бублика. Зненацька одна думка промайнула йому в голові: «А що, якби зайти тихенько ззаду та відняти бублика в Грицька?»

І він не думав довго, а зараз же тихенько вийшов з садка і почав підходити до Грицька. Од садка до річки було трохи чистого місця.

Отут саме й боявся Семен, щоб Грицько його не помітив. Але Грицько не помічав.

Семенова мати озирнулась, і вже не побачила біля себе сина. Вона глянула на річку і вздріла, як Семен стиха підходив до Грицька. Спершу хотіла гукнути сина, а тоді подумала: «Ану, що воно з того буде? Хай лиш Семен дасть йому штурханця – чи не шубовсне він у річку?»

Але зараз же побачила, що Семен не битися йшов з Грицьком. Він тихо зайшов до Грицька ззаду і відразу хотів вихопити бублика. Але недобре націливсь – ухопив не за бублик, а за руку. Семена це розлютувало. Як несамовитий, він з усієї сили вдарив Грицька кулаком по обличчю, але сам поточивсь, не вдержавсь і послизнувся у кручу ногою. Він ухопивсь за бур'янину, але бур'янина вирвалась, і Семен з розгону шубовснув у воду.

- Як ти думаєш, чому Семен не сказав правду своїй матері?
- Чому Грицько повернувся і пішов від Семена?
- Як ти розцінюєш поведінку матері?

2

Порівняй прикметники *вогкий, древній*. Виділи закінчення. Яким – твердим чи м'яким – є кінцевий приголосний основи?

- Що є спільним у відмінюванні прикметників та іменників?

За характером кінцевого приголосного основи прикметники поділяються на тверду і м'яку групи: **тверда група:** *червоний*; **м'яка:** *давній, безкрай*.

3 Запиши прикметники у дві колонки за групами.

Голосний, торішний, голодний, чистий, грайливий, цибатий, синій, останній, крилатий, дружній, дружний.

- Поясни значення двох останніх прикметників, добери до них синоніми, склади з ними словосполучення.

4 Працюємо разом. Розгляньте таблиці відмінювання прикметників твердої і м'якої груп.

Відмінювання прикметників твердої групи

Однина			Множина
Чоловічий і середній рід		Жіночий рід	
Н.	висок ий , високе	висока	висок і
Р.	висок ого , висок ого	висок ої	висок их
Д-	висок ому , висок ому	висок ій	висок им
З.	висок ого , висок ий , висок е	висок у	висок их
О.	висок им , висок им	висок ою	висок ими
М.	(на) висок ому (-ім), висок ому (-ім)	(на) висок ій	(на) висок их

Відмінювання прикметників м'якої групи

Однина			Множина
Чоловічий і середній рід		Жіночий рід	
Н.	давн ий , давн е	безкра й , безкра є	давн і , безкра ї
Р.	давн ього	безкра його	давн іх , безкра їх
Д.	давн ому	безкра йому	давн ім , безкра їм
З.	давн ього , давн е	безкра є	давн іх , безкра їх
О.	давн ім	безкра їм	давн іми , безкра їми
М.	(на) давн ому (-ім)	(на) безкра йому (-ім)	(на) давн іх , (на) безкра їй

Шукаю відповіді на запитання

За якими ознаками ми пізнаємо групу прикметника — за приголосним основи чи закінченням?

- Наведи власні приклади прикметників твердої і м'якої групи. Провідмінняй їх в однині і множині, виділи закінчення.

5 Дай пораду героям твору, як треба розв'язувати суперечки.

Урок 50. Якісні, відносні та присвійні прикметники

1 Прочитай продовження оповідання і дізнаєшся, чим завершилися пригоди Грицька і Семена.

Грицько

III

Страшний крик розітнувся позад Грицька. Він побачив **Семенову** матір – вона бігла до річки, кричачи, як несамовита:

– Рятуйте, хто в Бога вірує!

Але Семен випірнув з води. Він силкувався не потопати, держатися на поверсі, та не міг: він не вмів плавати.

Семенова мати добігла до кручі, але пособити не могла. Вона тільки рвала на собі волосся та кричала:

– Лишенько моє!.. Горенько моє!.. Сину мій!.. Рятуйте!..

Усе зробилось так швидко, що Грицько спершу нічого не тямив. Він почув тільки, що

Семен його вдарив, і що в його страшенно заболіло обличчя. У його в серці закипіло зло на Семена за це. Ту ж мить він побачив, як Семен шубовснув у воду, як він потопав. Грицько трохи не скрикнув: – А що! Оце тобі, щоб не бивсь! – А через мить уже все зрозумів.

І бублик, і бриль з вишнями покотились додолу. І сам Грицько як був, у одежі, шубовснув з кручі в воду. Він випірнув зараз же і поплив до Семена, що ще держався на воді. Семен був недалеко, і Грицько доплив до його легко. Але тільки доплив, Семен зараз так учепивсь йому за руку, що трохи не потопив і його.

– Не тягни мене! Тільки держись за мене! – крикнув Грицько.

Та Семен, здурівши з переляку, не випускав *Грицькової* руки. Грицько сіпнув і висмикнув у його руку і поплив, Семен учепивсь Грицькові за сорочку.

Але одежа вже намокла на обох хлопцях. Грицько ледве плив. Хвилию відносило його від берега. Кілька разів наливало йому в рота води. У його вже не ставало сили, а надто ще й Семен так страшенно тяг. Грицькові ноги почали спускатися униз. Семен був важкий, як каменюка. Грицько стулив рота: вода вже сягала йому до очей. Але ту ж мить він зібрав усю силу і заляпав руками й ногами.

Це його обрятувало. За яку хвилину він уже вхопився за камінь, що стирчав під кручею.

Що далі було – Грицько не пам'ятав. Він зомлів і не чув, як поприбігали люди на *Мотрин* крик, як витягли його з Семеном. Він уже тоді очутивсь, як полежав трохи на траві проти сонця. Розплющив очі і побачив, що біля його стоїть батько, ще люди і Семенова мати. Грицько підвівся.

– Хвала Богові! – промовив батько, а за їм і люди.

– Ну, хлопче, *добрий* з тебе козак буде, *моторний*! – похвалив Грицька дядько Тарас.

Тільки як він сказав це, Грицько зрозумів, чого це все так: він згадав, що витяг Семена. Ту ж мить Семенова мати підбігла до Грицька і, одразу вхопивши його, притиснула до себе і тричі поцілувала, промовивши:

– Дай тобі, Боже, усього... усього... за те... ти...

І вона заплакала, а за нею заплакав і мокрий, змерзлий Семен.

Того ж таки дня Грицько, згадуючи про те, що поцілувала його Семенова мати, подумав собі: «Ні, вона не зла... Мабуть, правду тато казали, що вона тим така сердита, що вбога. І Семен того сердитий, що вбогий та *голодний*. І чого я, дурний, не віддав йому того бублика?» – подумав Грицько і згадав, що він досі не їв його.

Не знаю вже, чи ділив він того дня з Семеном того бублика, тільки запевне знаю, що з того часу у їх із Семеном ні спірки, ні сварки ніякої ніколи не було...

- Що ти можеш сказати про вчинок Грицька?
- Чому Грицько змінив свою думку про матір Семена?
- Як ти вважаєш, стануть друзями хлопчики?
- Як розвиватимуться події далі? Спробуй самостійно продовжити оповідання.

2 Випиши з тексту виділені слова. На які питання вони відповідають? До якої частини мови належать? Чи можеш поділити їх на групи?

- Прочитай теоретичний матеріал. Визнач, до яких груп належать вписані прикметники.

За своїм значенням прикметники поділяються на три групи: якісні, відносні, присвійні.

Якісні прикметники виражають різноманітні ознаки предмета за кольором (червоний, білий), за смаком (кислий, солоний), за розміром (широкий, вузький), за формою (круглий, квадратний), за зовнішнім виглядом (красивий, довгоногий), за особливостями характеру людини (сміливий, веселий, охайний) тощо. Ці ознаки можуть виявлятися більшою або меншою мірою. Саме тому лише якісні прикметники мають ступені порівняння: кислий – кисліший – найкисліший, широкий – ширший – найширший.

Відносні прикметники виражають ознаку через відношення: а) до часу – вчорашній; б) до місця – сільська вулиця; в) до матеріалу – срібна ложка; г) до призначення – товарний потяг, тобто потяг для товару, пасажирський ... для пасажирів.

Така ознака не може виявлятися в предметі більшою або меншою мірою. Отже, відносні прикметники не мають ступенів порівняння, вони не утворюють синонімічних рядів, антонімічних пар, також не сполучаються з прислівниками *дуже, надто, надзвичайно*.

Присвійні прикметники виражають приналежність предмета людині або тварині. Вони відповідають на питання *чий? чия? чие!:* *солов'їна трель, матусина плахта*.

3 Прочитай сталі вирази, поясни їх значення.

Голими руками не візьмеш. Пізнаю вовка в овечій шкурі. Материн гнів як весняний сніг: рясно випаде та скоро розтане. Часом б'ють Хому за Яремину вину.

- Знайди прикметники. Які з них означають приналежність людині або тварині? Які – ознаку предмета через відношення до інших предметів? Які – ознаку предмета, що може виявлятися більшою чи меншою мірою? Зроби відповідні висновки.

4 Добери іменники, які можна було б охарактеризувати прикметниками.

Запашний, борошняний, свіжий, теплий, м'який, смачний... Чиста, свіжа, прана, шовкова, Ольжина... Скляний, кристалеви́й, керамічний, чистий... Листяні, хвойні, вічнозелені, мішані... Охайний, елегантний, вишуканий, бавовняний, Миколин, батьків... Цікава, пригодницька, пізнавальна, юнацька, бібліотечна... Дикий, хижий, лісовий.

- Випиши по два прикметники кожного розряду. Введи їх у речення.

5 Перепиши.

Заступила чорна хмара та білу хмару (Т. Шевченко). Синій простір на обрії повен головами пташиних сердець (М. Ткач). Оживуть степи, озера, і не верстовії, а вольнії, широкії скрізь шляхи святії простеляться. А цвіт королевий схилив свою голівоньку червоно-рожеву на білеє пониклеє личенько лілеї (Т. Шевченко).

- Підкресли прикметники. Визнач їх розряд.

6 Добери до словосполучень синтаксичні синоніми «прикметник + іменник». Познач у них головне слово і постав від нього питання до залежного. До якого розряду за значенням належать прикметники?

яке?

яке?

Зразок. Листя дуба – дубове листя.

Вода джерела, морози у січні, простори степів, програма на рік, обладнання для школи, місто біля моря, фонтан з мармуру, портфель Сергійка, стіл для вчителя, хустка матері, пух тополі, спів птахів.

- Запиши два речення з дібраними синтаксичними синонімами.

Урок 51. Усний переказ художнього тексту з елементами опису природи

1 Пригадай зміст оповідання Бориса Грінченка «Грицько» і дай відповіді на питання.

- Де вперше ти побачив/побачила хлопчиків? Зачитай цей уривок. До якого типу мовлення він належить?
- В якому місці відбулася пригода, що могла закінчитися трагедією? Зачитай.
- Уяви себе художником, який ілюструє оповідання. Що ти намалюєш? Чому? Зроби висновок, з якою метою автор вводить описи в художній твір.
- Усно перекажи один із описів природи.

2 Прочитай мовчки уривок із твору Бориса Грінченка «Болотна квітка». Підготуйся до усного переказу.

Микола Горинович, адвокат, вертався з суду додому. Був початок осені, саме той час, коли більша частина дерев є зелена і тільки деякі повбиралися в жовте й жовтогаряче вбрання і стояли мов у золотих шатах. Горинович дивився на їх, проходячи великим міським садом. Це був за малим гайок з могучими старими кленами й дубами. Якимсь чудом ми позоставалися тут, у самому осередкові великого міста... А проте сьогодні дихати було легше, вночі йшов дощ, по небу снувалися хмари, але ж дерева стояли чистенькі, повмивані, огидний міський пил прибило тим дощем, і чисте, вогке повітря якось м'яко вливалось свіжою живущою течією в груди. Горинович широко дихав і йшов помалу-малу, мов утомлений, та й так легко тут дихалося, що хотілося зостатися довше серед цих великих задуманих дерев, сісти й дивитися на їх довго і прислухатися, як вони стиха-стиха шепотять своїм, потемнілим од хмарного неба листом.

Горинович любив дерева, любив їх спокійну пишну красу, і не постеріг, як зупинився й став дивитися.

- Визнач тему й основну думку уривка.
- У якому стилі написано текст? Доведи.
- Добери до нього заголовок.
- Поділи текст на частини. Яка з них містить опис природи? Зачитай.
- Самостійно склади і запиши план тексту.
- Перекажи текст за складеним планом.

Слово дня
Опис природи

Урок 52. Якісні прикметники. Вищий і найвищий ступені порівняння, творення та правопис

1 Якими були родини Грицька і Семена? Розкажи про них, спираючись на текст.

2 Перечитай перший абзац оповідання Б. Грінченка «Грицько». Випиши прикметники. Визнач їх розряд.

Лише якісні прикметники утворюють синонімічні ряди: старий, старезний, похилий (про людей) та антонімічні пари: довгоногий — коротконогий. Якісні прикметники сполучаються з прислівниками надто, дуже, надзвичайно: надзвичайно сумний, дуже високий, надто сором'язливий.

3 Добери власні приклади якісних прикметників, пригадай, що саме вони можуть означати.

4 Розглянь малюнок. Як ти думаєш, який із цих бубликів привіз батько Грицькові? За якими ознаками це можна визначити?

- Порівняй бублики. Який з них великий? Який більший, а який найбільший?

Ступені порівняння прикметників виражають різну міру ознаки. **Вищий** ступінь показує, що в одному предметі ознака виявляється більшою або меншою мірою, ніж у іншому. **Найвищий** показує, що в якомусь предметі ознака виявляється найбільшою чи найменшою мірою порівняно з іншими предметами.

5 Як ти гадаєш?

- Яке оповідання *цікавіше*: «Лось» чи «Дивак»?
- Хто з українських письменників *найвідоміший* у світі?
- Хто з суддів виявився «*найбільш справедливим*» у байці Леоніда Глібова «Щука»?
- Випиши виділені прикметники, постав їх у початкову форму і порівняй за будовою.
- Зроби висновок, як утворюються ступені порівняння прикметників.

Перевір себе за таблицею «Ступені порівняння прикметників»

Основа прикметника	Вищий ступінь	Найвищий ступінь
	проста форма	
тих-ий	суфікси -ш-, -іш-: тих-іш-ий	префікси най- (що-, як-): найтихіший, щонайтихіший
тонк-ий	тон-ш-ий	найтонший, якнайтонший, щонайтонший
складена форма		
тих-ий	більш тихий	найбільш тихий найменш тонкий
тонк-ий	менш тонкий	тонший за всіх (від усіх) тихіший над усе (за все)

- Які прикметники мають ступені порівняння?
- Скільки форм мають обидва ступені порівняння?
- Як утворюється вищий ступінь порівняння?
- Як утворюється найвищий ступінь порівняння?

6 Утвори форми вищого та найвищого ступенів якісних прикметників з вправи 2.

- Перевір правильність написання за таблицею.

Урок 53. Вищий і найвищий ступені порівняння, творення та правопис

1 Назви всіх героїв оповідання Бориса Грінченка «Грицько».

- Хто тобі сподобався, а хто – ні? Чому?
- Хто викликає твоє співчуття? Чому?
- Якими якостями наділив автор своїх героїв?
- **Працюємо в групах.** Дайте порівняльну характеристику одному з героїв.

2 Прочитай текст. Визнач тип мовлення. Добери заголовок.

Ліс дрімає, оповитий осінніми чарами. Вже багрянилися осики, поволі міняючи свої зелені сукні на яскраве пурпурове вбрання. Вже заплітали берези в свої довгі коси жовтогарячі

кісники, коричневою смагою бралася ліщина. І тільки дуби стояли зелені, не поспішаючи одягати на зиму руді, дублені кожухи.

Посеред лісу, на залитій сонцем галявині стоїть невеличка на зріст груша. Мати-природа рясно обвішала її плодами. Тисячі грушок висіло на гіллі, лежало на землі, маленьких, жовтуватих і пахучих, ніби виліплених з воску...

(І. Цюпа)

- Випиши якісні прикметники. Визнач ті з них, які не мають ступенів порівняння. З'ясуй, чому.
- Від 2–3 прикметників утвори всі можливі форми ступенів порівняння.

3 Звернися до таблиці. Поясни зміни, які відбуваються при творенні ступенів порівняння прикметників. Сформулюй правило.

Суфікс	Прикметник	Чергування	Вищий ступінь
-ш-	дорогий близь/к/ий дужий вис/ок/ий	$г+ш=жч$ $з+ш=жч$ $ж+ш=жч$ $с+ш=щ$	дорожчий ближчий дужчий вищий
-іш-	різкий гарячий		різкіший гарячіший

4 Утвори просту форму вищого ступеня прикметників, запиши їх.

Блідий, високий, вузький, дорогий, жорстокий, короткий, низький, новий, різкий, слабкий, слизький, старий, стрункий, товстий, черствий, широкий, твердий.

5 Перепиши. Прикметники, що в дужках, постав у просту форму вищого ступеня.

Після повені річка стала (вузький). В дитинстві трава (густий), сонце (гарячий), дощі (рясний) і (цікавий) кожна людина. Добра слава (дорогий) за гроші (Нар. творч.). Вранці роса (буйний), ніж вдень. Вже не та блакить над нами, вже (короткий) стали дні.

Прикметники вищого та найвищого ступенів змінюються за родами, числами та відмінками, як і будь-які інші прикметники.

6 Прочитай. Порівняй слова за ознаками, вказаними в дужках. Запиши.

Зразок: Лисиця і вовк (спритність). Лисиця спритніша за вовка. Лисиця спритніша, ніж вовк.

Зима і літо (температура). Волга і Дніпро (довжина). Вранча і Говерла (висота цих гір). Золото і сталь (вага). Золото і срібло (ціна). Тиждень і доба (тривалість). Віск і камінь (твердість/м'якість). Мед і цукор (солодкість). Вугілля і сажа (рівень чорноти). Брат і сестра (вік).

- З'ясуй, яке фонетичне явище відбувається при зміні виділеного слова. Назви орфограму.

Деякі прикметники утворюють вищий ступінь від іншої основи: великий – більший, добрий – ліпший, малий – менший, поганий – гірший.

7 Поміркуй, чи можна утворити ступені порівняння від цих прикметників. Чому?

Предобрий, вишневий, тихесенький, хитруватий, ультрачервоний, жовтавий, вороний, довжелезний, ясенький, старезний, страшенний, каштановий, синюватий, архімудрий, босий, голий, німий, лисий, прадавній, зависокий.

Не мають ступенів порівняння такі якісні прикметники:

- назви мастей тварин: гнідий, чалий, вороний
- назви кольорів, утворені за кольором певних предметів: малиновий, шоколадний, бузковий;
- прикметники з префіксами пре-, пра-, за-, ультра-, архі- та суфіксами -еньк-, -есеньк-, -езн-, -енн-, -уват-, -юват-, -ав-: чорнесенький, премудрий;
- назви абсолютних ознак, тобто таких, що не можуть виявлятися більшою або меншою мірою: мертвий, живий, сліпий.

8 Прочитай оповідання Василя Сухомлинського. Подумай, чому автор дав йому таку назву.

Найгарніша мама

Випало Совеня із гнізда та й повзає лісом. Далеко забилось, не може знайти рідного гнізда. Побачили птахи малого – некрасивого, з великою головою, вухатого, банькатоного, жовторотого. Побачили та й питають, дивуючись:

- Хто ти такий? Де ти взявся?
- Я – Совеня, – відповідає мале. – Я випало з гнізда, не вмію ще літати і вдень дуже погано бачу. Я шукаю маму.
- Хто ж твоя мама? – питає Соловей.
- Моя мама Сова, – гордо відповідає Совеня.
- Яка ж вона? – питає Дятел.
- Моя мама найгарніша.
- Розкажи, яка ж вона, – питає Дрізд.
- У неї голова, вуха й очі такі, як у мене, – відповідає з гордістю Совеня.
- Ха-ха-ха! – зареготали Соловей, Дятел і Дрізд. Та ти ж потвора. Виходить, і мати твоя така сама потвора.

– Неправда! – закричало Совеня. – Мама в мене найгарніша.

Почула його крик Сова, прилетіла, потихеньку взяла Совеня за лапку й повела до рідного гнізда. Совеня уважно подивилося на свою маму: вона була й справді для нього найгарніша!

- Випиши прикметники, визнач, від яких з них не можна утворити ступені порівняння. Чому?

Урок 54. Письмовий переказ художнього тексту з елементами опису природи

7 Прочитай уривок. До якого типу мовлення він належить? Аргументуй свою думку. Що є «данним» і «новим» у реченнях опису предмета?

Зелене царство пишніло тією неповторною красою, якою так багата природа восени. Дуби схилялися над урвищем, і вітер збивав з них зелену піну. Із осик з тихим шелестом гвинтилося на землю жовте листя. Сосни червоніли стовбурами. Неначе боярські шапки, зеленів мох, розцяцькований жовтим осиковим листям. Вода у джерелах посвіжіла й зробилася чистою, як сльоза. Сохла папороть, згортаючи пальмові листки. Осички просили на зиму чобіток, а дуби наглухо застібали кожухи. І над усім цим лісовим царством – небо, безкрає, поцинковане небо, що світить сонцем, дихає заморозками, тирликає та гучніє жалібним квилінням запізнілих гусячих зграй.

(За Г. Тютюнником)

- Визнач стиль уривка.
- Яку мету поставив перед собою письменник, створюючи художній опис?

Шукаю відповіді на запитання

Завдяки використанню яких художніх засобів вдалося митцеві досягти виразності, образності, вплинути на почуття читачів?

- Назви епітети, порівняння, використані в тексті.
- У яких реченнях предмети персоніфіковано?
- Розглянь репродукцію картини М. А. Константинопольського «На узліссі». Добери епітети, порівняння до слів: берізки, дуби, стежина, небо, кущі, дерева, звірі.

2 Прочитай текст, порівняй його з попереднім. Визнач стиль уривка.

Широколистий ліс відрізняється від хвойного складною ярусною будовою. Ялиновий або сосновий ліс звичайно складається лише з одного яруса дерев однакової величини і віку. А в лісах із широколистих порід є звичайно три яруси дерев і чагарників. Під кронами великих дерев – дубів, кленів, в'язів, ясенів – ростуть дерева меншого розміру: черемха, глід, клен татарський, дикі яблуня і груша.

А під ним росте підлісок – великі чагарники: ліщина, бруслина, жимолость, калина. Крім цих трьох ярусів дерев і чагарників, у діброві можна відрізнити три, а то й чотири яруси трав'янистих рослин.

(Дитяча енциклопедія)

- Чи характерне для наукового стилю вживання слів у переносному значенні?
- Назви основні риси наукового стилю.

Опис природи складається із сукупності описів окремих предметів (неба, хмар, землі, трави, дерев, кущів тощо). «Даним» є назви цих предметів, «новим» – їх ознаки.

Опис природи може бути складений як в науковому, так і художньому стилях. Мета наукового опису природи – об'єктивно і точно назвати ознаки предметів, з яких складається картина природи. Мета художнього опису – створити образ побаченого, емоційно вплинути на читача або слухача.

У тексті наукового стилю всі слова вживаються в їх прямому значенні. В художньому описі широко вживаються епітети, порівняння, уособлення, які виконують роль «нового».

3

Прочитай текст. Визнач його тему та основну думку. Який тип мовлення є у тексті основним? Як ти це визначив/визначила?

М. А. Константинопольський.
На узліссі

В дорозі

Ще небо не почервоніло на сході, а вже наші мандрівники були в дорозі. Шлях був піщаний, тому пішли путівцями. Та було й ближче, і місця там веселіші.

Повернули праворуч. Перед ними білим морем лежало поле квітучої гречки, від якої повітря пахтіло медвяними пахощами. Ранок був туманний, і рівнина здавалася безмежною.

Тим часом небо яснішало. Подув свіжий вітерець. Туман став кучерявитись.

Подорожні ввійшли в дубовий і березовий гай. Там усе ніби спало. Вкриті росою дерева нависли над вузьенькою стежкою і наводили на неї холодний сутінок. Блакитні дзвіночки ледве починали розкривати свої чашки.

Інколи з глибини гаю чути було різкий крик ворони чи глухий стук дятла в дерево. Більше жодний звір не тривожив дрімотного гаю.

Мандрівники сіли відпочивати. Старий солодко заснув. Молодь пішла по гриби. Коли старий прокинувся, то побачив принесені сиріжки, до яких був дуже охочий.

(П. Куліш)

- З'ясуй стиль тексту, свою думку доведи.
- Поділи текст на частини, визнач основне у змісті кожної.
- Продумай і запиши складний план тексту.
- Перекажи текст за самостійно складеним планом.
- Переказ запиши.

Путівéць – польова дорога.

Бовваніти – маячитися, ледь виднітися, прозирати.

Сутінки – час смеркання.

Урок 55. Відносні прикметники, творення та правопис

(1876 – 1940)

Спиридон Федосійович Черкасенко народився 24 грудня 1876 року в містечку Новий Буг на Миколаївщині у селянській родині. Після закінчення учительської семінарії з 1895 року вчителював, зокрема на Лідівських рудниках (сучасний Кіровський район міста Донецька). Тут Черкасенко познайомився з важкою працею шахтарів. Творив письменник і в публіцистичному жанрі, друкуючи протягом 1912–1913 років у «Літературно-науковому віснику» свої статті. 1919 року поет виїздить до Австрії і Чехословаччини вивчати стан народної освіти і замовляти для української школи підручники. На Батьківщину він більше не повернувся. За кордоном поет продовжував літературну діяльність, видавши протягом 1919–1921 років три томи «Творів». Помер поет у Празі 7 лютого 1940 року, його поховали на Ольшанах, у передмісті Праги.

1 Прочитай першу частину оповідання Спиридона Черкасенка.

Маленький горбань

I

Квітень. Свято. Весело й шумливо на вигоні за шахтарською слобідкою. Ген далі до залізниці зібралась доросла молодь: парубки в червоних, синіх, зелених, жовтих сорочках під пояс, у піджаках і новеньких картузах, в гарних чоботях з блискучими халявами; дівчата в різнобарвних спідницях, у вишиваних сорочках, у намисті й стрічках, у новеньких хусточках – водять короля, співаючи пісень під гармошку, а деякі сидять просто на траві, дивляться на вигадливий танок, балакають, луцять насіння.

Малеча, ближче до хат, захоплена своїм, – дівчатка, окремо, хлопчики окремо. Дівчатка, порозсідавшись невеличкими купками, граються в крем'яхи; хлопці, поділившись на дві лави, змагаються в м'яча. Якого не прийнято, той сидить тут, осторонь, і з цікавістю стежить за грою.

Біганина, галас, регіт...

Слово дня

Свято

Халупка, де живе дід Антип з удовою-дочкою й онуком Павликом, стоїть край слобідки, нічим не огорожена, як і всі інші шахтарські хатки. За нею починається вигін, а за вигоном, через великий шлях, зелений тепера, – барвистий панський степ.

Світить сонечко, припікає. Тепло й радісно. Ясний, погожий день викликав з халупки навіть старого колишнього шахтаря, тепера шахтового конюха, діда Антипа.

Покурюючи люлечку, сидить він під вікном на призьбі, а поруч його – Павлик. Обоє захоплені хлопчачою грою в м'яча, обом сіяють обличчя од великої втіхи: короткими, уривчастими вигуками й гучним сміхом вони виявляють своє задоволення, ніби самі беруть участь у грі.

– Ось глянь, дідусю... ось глянь на Проньку!.. тх-х-хи-хи-и! – захлинається од реготу Павлик, нагинаючи голову аж до худих, гострих колін і коливаючи великим горбом.

– Хе!.. Здорово, шибеник!.. А, який, матері його мішок груш!.. Ну й біга... Ага, не влучив!.. Ні, брат, Проньку не влучиш! Пронька, брат, як тая куля, хе-хе-хе! – хвилюється й собі старий Антип, притупуючи ногою, й спльовує набік.

– Тхі-гі-гі-і-іх! – аж вищить, сміючись, Павлик.

– Гоп-гоп! Та-та-та-та!.. Хе-хе-хе! втік, матері його мішок груш!.. Чий такий? – питає дід ще про якого-небудь меткого пугуна.

– Який? отой... найбільший? – перепи-
тує Павлик і показує пальцем. – То ж тітчин
Явдошин... Захарко.

– Ну й прудкий! як заєць.

– Він, дідусю, тютюн курить.

– Ов?.. А, який! – обурюється дід. – Вишпарити
поганця! небезприменно вишпарити ремінякою. А,
який! Тютюн... хм! А бігає здорово! Конем не до-
женеш. А-та-та-та! ач, як ушкварив! Треба, треба
буде Явдосі сказати. Вишпарити брикуна, щоб не
привчався казна до чого!..

– Він, дідусю, й гроші в матері краде на тютюн.

– Ов?.. А, який...

– Дідусю... піду й я до них...

– Ти?.. Хм...

Дід Антип глянув скося на Павлика, сковзнув
очима по горбу, по глибоких, променистих, розумних очах його, що одсвічували далеко
захованим тихим смутком, і одвернувся, наморщивши чоло й наїживши свої кострубаті, сиві,
як попіл, рясні брови.

– Хм... та-ак.. туди, говориш?

– Еге.

– Розбишаки вони, сину. Ще битимуть. Ач, які зайдиголови!.. Пронька, Пронька – глянь,
що виробля! А, який! – заминав дід мову.

Старому було ніяково. Не від того він був, щоб потішити онука. Незважаючи на його
страшний, химерний горб, дід дуже любив хлопця. Але він гаразд знав вдачу всіх отих
Захарків, Проньок та інших, знав, що за великим Павликовим горбом діти ще не вміють по-
бачити чудового серця його, тому боявся, що пустуни зобидять хлопця: вже не раз доводилося
йому, йдучи з роботи, рятувати Павлика й скубти за чуба напасників.

– Я, дідусю, до дівчат.

– До дівчат? – зрадів дід. – Хе-хе-хе! до дівчат, сину, можна... Дівчата, сину, – вони, той...
не такі, як оті паливоди, хлопці. Вони тихі... оті дівчата. До дівчат можна – вони не зобидять.
Павлик пішов.

- Що і як описується в першому епізоді оповідання?
- Герой твору – Павлик. Розкажи, яким він був.
- Чому дідусь Антип хвилювався за хлопчика?
- Розглянь ілюстрації. Зачитай чи перекажи своїми словами епізоди, які на них зображено.

2 Прочитай виділений абзац тексту. Про що в ньому йдеться?

- Випиши прикметники, визнач їх розряд за значенням.
- Від яких іменників були утворені відносні прикметники? Запиши їх парами.

3 Прочитай текст. Добери до нього заголовок.

Коли надходять Великодні свята, люди беруться за дав-
не ремесло – розписування писанок. Сам звичай писанок
походить з символічного значення яйця, яке майже у всіх
народів світу вважалося джерелом життя, символом Сонця.

Символіка кольорів є також досить древня. Червоний
колір на писанках – це символ життєдайної сили весни,
символ відродження. Жовтий – то колір майбутнього уро-
жаю, а значить багатства. Зелений – колір воскресіння при-
роди, багатства рослинного і тваринного світу.

(За З. Стащук)

- Що символізують кольори на писанках?
- Знайди по три прикметники твердої і м'якої груп. Визнач їх відмінок, групу. Запиши разом з іменниками, від яких вони залежать (з якими узгоджуються).
- Розкажи, чи збереглися у твоїй родині традиції розписувати писанки.
- Які писанки і крашанки готують у твоїй сім'ї?

4 Перепиши, вставляючи пропущені букви. Усно поясни правопис прикметників.

При розписуванні яйця користувалися бджолиним воском. У румунських легендах бджолі приписують участь у світотворенні. Наші пращури вважали Сонце справжн...м Оком Бож...м. Навесні Сонце ламало крижан... мости, відмикало золот...ми ключами небо і землю. На писанках Сонце позначалося променист...м колом.

(З. Стащук)

5 Заміни іменники прикметниками і запиши утворені словосполучення. Яким способом словотвору ти скористаєшся?

Цвіт акації. Ліс, що складається з **буку**. Берег, який вкритий **скелями**. Статуетка з мармуру. Дорога, яка покрита камінням. Будинок, викладений з цегли. Масло, виготовлене з вершків. Спідниця, пошита з замші.

- Познач суфікси прикметників.
- Склади два речення з утвореними від виділених слів прикметниками. Визнач їх синтаксичну роль.

Урок 56. Відносні прикметники, творення та правопис

1 Які пригоди чекають Павлика та інших героїв? Прочитай про це у другій частині оповідання.

Маленький горбань

II

Дідусь хвилювався за онука, бо знав, що хлопці іноді ображають його, за великим горбом вони не вбачають його душі. Дівчатка із задоволенням приймали Павлика у свої ігри, слухали розповіді. Павликові снилися чудернацькі сни, які він потім переказував дівчаткам, до того ж мати розказувала йому багато казок, які він запам'ятовував і переказував дівчаткам, додаючи власні вигадки і замінюючи погані кінцівки.

Павлик ріс, нешвидко ріс...

Через його страшний горб товариші цурались його, й він звик бути здебільшого самотнім, на самоті зі своїми думками, жив ними, тішився, розважався ними. Лагідний, добрий, гарний світ нених казок зробив і ті думки його лагідними, а серце чулим до всяких пригод, що траплялися створінням малим та беззахисним. Павлик любив звірят, любив пташок і плакав, навіть зомлівав, коли при нім хто з хлопців розбивав пташині яєчка або скручував голови горобеняткам.

Підсівши до однієї купки дівчаток, Павлик почав гратись із ними в крем'яхи.

Хлопцям, мабуть, набридло гратись. За якусь дурницю вони посварились, позмагались, полементували трохи...

Той, чий був м'яч, заховав свою власність у кишеню й рішуче сказав, що м'яча більше не дасть.

Захарко вхопив його ззаду за попереk, повалив на землю і надавив коліном.

– Смерті чи життя? – питав Захарко, піднявши над хлопцем кулака.

Він чув і бачив, що так роблять і кажуть, борюкаючись, дорослі – парубки, та й собі ото робив так само.

Хлопець плакав під ним.

– Облиш! не чіпай його! – гукнув на Захарка Павлик і ладен був і собі заплакати.

– Ов? – зареготав Захарко. – Чи не заступник з'явився!..

– Бо як скажу дідусеві...

Захарко пустив хлопця й підійшов до Павлика.

– «Скажу дідусеві»... – перекривив він Павлика й показав йому язика. – Боюсь я твого дідуся!.. Ось як дам тобі по горбу, тоді йди, кажи своєму дідусеві, горбатий!

– Ну-ну! – оступились за Павлика дівчатка. – Йди геть! Як ви гралися, то ми не втручались до вас.

– Ме-ме-ме! – перекривив їх Захарко й вибив у однієї з рук крем'яхи.

Та заголосила.

– Кинь, не лізь до їх, – промовив Пронька. – Ходімо краще по катран.

– Який же тепера катран? – спитав Захарко. – Ще нема.

– Досі є.

– Є вже, – запевнив хтось із хлопців.

– Нема...

– Авжеж є, – підтакнули дівчатка.

– Ну, ходімо, – сказав Захарко. – Як нема, то яєць жайворонячих пошукаємо. Хто з нами?

Всі, як один, підвелись і посунули в степ.

– Мо', й ми підемо? – вагались дівчатка.

– Авжеж, ходімо. Катрану нарвемо.

– Нема ще?

– Є, сама бачила.

– Ходімо, Павлику?

Павлик не знав, чи йти, чи ні.

Йому й кортіло, але він не спитався дідуся. Дідусь досі спить, а матері дома немає.

Він глянув на хату: не видно було нікого,

– Дідусь спить, а я не спитався.

– Ми недалечко, Павлику.

– Зараз і додому, – умовляли його дівчатка.

Йти було недалечко. Зараз за вигоном, через великий шлях, починався розкішний цілинний панський степ.

Павлик і раніш любив ходити сюди, коли дідусь був у шахті, а неня у панів на поденщині. Діти були або в школі, або також на роботі, коло шахти, і Павлик не боявся самотою мандрувати в степ.

(Захарко знайшов жайвороняче гніздечко з відкладеними яєчками. Діти вирішили не чіпати його, а встромити паличку, намітити і прийти тоді, як з'являться пташенята, щоб позабирати їх.)

Павлик сказав, що забирати пташенят не можна, пташка плакатиме. Захарко зло посміявся з нього. Коли діти відійшли, Павлик повисмикував палички. Захарко це побачив, налетів на маленького горбаня й бив доти, поки той знепритомнів.

Дівчатка покликали діда Антипа, і він відніс онука додому, поклав у ліжко й гірко задумався над долею хлопчика. Дала мати серце, та не дала вроди. А без вроди немає й щастя. Винен же в усьому батько-п'яниця.

(Коли прибігла сполохана мати, Павлик уже спав.)

● Як характеризують Павлика його вчинки?

● Як ти думаєш, чому Павлик не з'явився, захищаючи хлопчика, пташенят?

Слово дня
Співчуття

Катра́н – рід трав'янистих рослин з родини капустяні.

Кре́м'ях – гладенький камінець, що його використовують діти для гри.

- Чому герой оповідання любив ходити у степ?
- Як грали у крем'яхи? Знайди самостійно інформацію про цю гру, розкажи однокласникам.

Пригадай! відомі тобі способи словотворення. Наведи приклади.

2 Розглянь таблицю творення прикметників.

Префіксальний мирний – сумирний великий – завеликий червоний – ультрачервоний	Префіксально-суфіксальний барва – безбарвний берегти – обережний турбота – безтурботний
Суфіксальний язик – язикатий говорити – говіркий	Складання основ біле лице – білолиций історичний і філологічний – історико-філологічний

- Випиши прикметники. Познач у них префікси, суфікси та основу, які вказують на спосіб творення.

3 Прочитай текст. Чи можна його вважати текстом художнього стилю? Чому? До якого типу мовлення він належить?

Золотим теплом пронизане весняне повітря. Його ласкаві волоконця, його оксамитова пряжа вкутують мої бажання, і вони починають світитися незвичайним світлом, наче зросли не в моїй душі, а в самому повітрі цієї щасливої весни.

Стоять верби, опушені зелененьким листям, і, здається, чують сплески журавлиних сурем у піднебесі, легенький, бентежний передзвін – прозорий, кришталевий.

- Вкажи похідні прикметники. Визнач спосіб їх творення.
- Назви відносні прикметники.

4 Прочитай. Чи любиш ти залишатися наодинці з природою? Як впливає її краса на твоє життя?

За вікном так весело співають птахи, травневе повітря напоєне абрикосовим, яблуневим, вишневим та грушевим ароматами, і мені хочеться якнайшвидше вийти на вулицю.

Ми сьогодні писатимемо твір про травневі дні, красу рідної природи. І я хочу побути на самоті з волошковим небом, ромашковою галявиною, каштановим віттям, кленовим оксамитовим листям, бо такої шовкової соковитої травиці, такого біло-рожевого кольору садків іншої пори року не побачиш. Тоді я з роботою впораюсь краще.

- Зверни увагу на прикметники з суфіксами -ов-, -ев-. Проаналізуй, коли пишемо суфікси -ов-, а коли -ев- (-єв-). Запиши ці прикметники.

З суфіксом -ов- пишуться прикметники:

1) якщо їх твірна основа закінчується на твердий приголосний (крім ж, ч, ш, незалежно від наголосу): жир – жировий, береза – березовий, ясен – ясеневий;

2) якщо наголос падає на закінчення: межа – межовий, бій – бойовий, дощ – дощовий.

Суфікс -ев- у прикметниках пишеться, якщо їх твірна основа закінчується на м'який приголосний: травень – травневий; та на ж, ш, ч, якщо наголос падає на основу: плюш – плюшевий.

З суфіксом -єв- вживаються прикметники, утворені від іменників з – кінцевим основи й або на подовжений м'який приголосний, а наголос падає на основу: суть – суттєвий, алюміній – алюмінієвий.

Паралельні форми мають прикметники грошевий – грошовий, життєвий – життєвий, бо мають різні наголоси.

5 Прочитай. Визнач, за допомогою яких суфіксів утворені прикметники. Поряд запиши твірне слово. Виділи орфограми у суфіксах. Постав знак наголосу у словах.

Акацієвий, бузковий, мармуровий, парчевий, замшевий, борщевий, перцевий, вершковий, тиньовий, хмельовий, кварцовий, плечовий, гайовий, насіннєвий, значеннєвий, крайовий.

- З виділеними прикметниками склади словосполучення і введи їх у речення.

- 6 Погрупуй і випиши прикметники з суфіксами на позначення: а) пестливого відтінку; б) певної подібності; в) збільшення певної ознаки; г) схильності до певної дії; г) неповної міри ознаки.

-уват-
-(-юват-)
-еньк-
-есеньк-
-ісіньк-
-юсіньк-
-аст-
-єзн-
-уч-(-юч-)
-ущ-(-ющ-)

Біленький, повнісінький,
зłodійкуватий, солодкуватий,
широкуватий, їжакуватий,
горластий, лобатий, завидючий,
злючий, тонюсінький, глеюватий,
загребущий, вовкуватий,
твердючий, дрібненький,
дрібнесенький, дрібнісінький,
дрібнюсінький, страшний, тов-
стущий, шахраюватий.

- З якою метою вживаються такі прикметники?
- Визнач їх розряд за значенням.
- Поясни значення виділених слів. Склади з ними словосполучення.

Урок 57. Відносні прикметники, творення та правопис

- 1 Прочитай, чим закінчилася історія Павлика.

Маленький горбань

III

Павлик прокинувся од ранкового сонечка, що заграло йому на видочку цілим снопом золотистого, сіяючого проміння.

Він повернув голову до вікна й посміхнувся.

– Ні, брат, то дурне!.. – почув Павлик із сіней якісь тупотняву й вовтузіння. – Од діда, паливоди, не вирвешся!.. Иди, не опирайся, а то за вуха втягну!

Павлик дивився на двері широко розплющеними очима й нічого не розумів. Озирнувся по хаті – нікого не було.

Одчинилися з грюкотом двері, й дід Антип уніс на оберемку зляканого на смерть Захарка: хлопець борсався й дригав босими ногами в повітрі.

Здивований і зляканий несподіванкою, Павлик підвівся й сів на ліжку.

– Встав, сину? – питав дід, щільно причиняючи за собою двері, щоб Захарко не чкурнув часом.

– Ось, маєш... Насилу знайшов поганця! На стайні в соломі зарився. Спасибі, хлопці сказали. Ну, тепер розбишако, начувайся! Ми тобі дамо з Павликом.

Старий вхопив хлопця за плечі й підвів до ліжка.

– Бий, Павлику, бий його, паршивця, щоб не був таким уредним.

Павлик заховав під рядно руки й злякано дивився на Захарка.

– Не хочеш?.. Бий...

– Я не бу-у-уду більш!.. – ревів бугаєм злочинець.

– Е, брат, то дурне! Хе... він не буде! Ще б пак! Авжеж не будеш, бо ось як вишпаримо тебе з Павликом, то й десятому закажеш... А в мене, хлопче, ремінь до-о-об-рий...

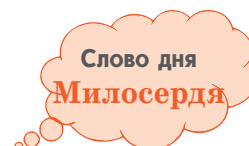
Дід пустив Захарка й почав шукати свого шахтарського пояса з до-брої сириці.

– Де ж це він дівся? – клопотався дід.

Захарко притулився до стіни в кутку й вив:

– Я не бу-у-уду...

У Павлика забриніли на віях сльози.

– Дідусю... ді... ді... дусю... він більш не буде, – промовив хлопець, ладний заплакати.
– Хто? – обурився дід. – Він не буде? Так, так, пойми йому віри. Він удруге й голову тобі провалить, на смерть заб'є... Та де він закинувся!.. Наче ж отут учора клав...

– И-и! – вив Захарко. – Я не бу-у-уду...

– Ага, ось! – зрадів дід, знайшовши нарешті те, чого шукав. – Ану, йди тепер сюди, паливоди, я тебе провчу...

– Не бу-у-уду! ой не буду!..

Павлик хутко скотився з ліжка й, плачучи, підбіг до діда.

– Він... він не буде! Дідусю, ріднесенький... він... він... – Павлик захлипав.

– Оттакої! – розвів руками здивований дід. – То це й ти плачеш?

– Він не буде, – говорив Павлик, утираючи сльози.

– Та як же тепер буде? – хвилювався старий. – То це, виходить, подарувати йому? Хороше діло! Він тобі й голову каменюкою просадить, а його за це по голівці?..

– Він не той... Авжеж, Захарку, ти не будеш більше битись? – хапався Павлик, щоб дід часом не встиг виконати своєї погрози.

– Я не буду, – почав заспокоюватись потроху Захарко: він бачив, що справа повертається йому на руку.

– Ми, дідусю, трохи пограємося із Захарком, – защебетав Павлик, помітивши, що дідусь уже вагається. – Пограємося, Захарку?..

– Оце дак так! – обурився старий, але не хотів журити онука й одійшов од хлопця. – Ну, та стривай... Це тобі так не минеться! Піду, нехай хоч мати тебе той... Ач, яким вовком дивиться!

Дід вийшов і заціпнув за собою двері.

– Давай, Захарку, в крем'яхи, – упадав коло хлопця Павлик. – Ось у мене є... га-а-арні...

Захаркові не хотілося, бо крем'яхи він уважав дівчачою грою, але не хотілося й прикрості зробити Павликові, що так ласкаво й запобігливо припрохував його.

– Давай, – згодився він і, зітхнувши, глянув на відчинене вікно.

Коли дід Антип з Явдохою, Захарковою матінкою, прийшли до хати, то, здивовані, зупинилися на порозі. Захарко з Павликом сиділи обойко долі й, сміючись весело, любенько грались у крем'яхи.

– Дідусю, – весело гукнув Павлик, побачивши старого, – він... Захарко зовсім не сердитий... він гарний... Ми тепер часто гратимемося з ним.

– А! а! ну, що ти йому скажеш? – ляснув дід з обурення об поли руками. – Його вишпарити слід... А він... га?... Ну, щастя маєш? – посварився дід на Захарка пальцем, а тітка Явдоха ласкаво сміялась крізь сльози.

- Чому Павлик не вдарив Захарка? Про що це свідчить?
- Як поводив себе Захарко?
- Як ти думаєш, які стосунки далі будуть між Павликом і Захарком?
- Прокоментуй ілюстрацію до уривка.

2 З першого речення прочитаного уривка випиши словосполучення прикметників з іменниками, визнач розряд прикметників та спосіб їх творення.

3 Прочитай текст. Що тобі відомо про Запорозьку Січ? Хто з молдовських господарів чинив опір туркам і татарам?

Український народ чинив героїчний опір турецьким і татарським загарбникам. Почесне місце в боротьбі посідає українське козацтво. З часу свого визволення Запорозька Січ стала

опорним пунктом, військовою базою для виступів проти ворогів. Згодом козацтво організувало сухопутні й морські походи на Кримський півострів та на володіння султанської Туреччини.

- Випиши прикметники із суфіксами *-ськ-, -зьк-, -цьк-*.

Шукаю відповіді
на запитання

Від яких твірних основ і яким способом вони утворені?

- Обґрунтуй зміни приголосних.

При творенні прикметників на *-ськ-* відбуваються такі зміни приголосних:

г, ж, з + *-ськ(ий)* = *-зьк(ий)*: Прага — празький;

к, ч, ц + *-ськ(ий)* = *-цьк(ий)*: козак — козацький, Сороки — Сороцький;

х, ш, с + *-ськ(ий)* = *-ськ(ий)*: товариш — товариський;

Винятки: *тюрк* — *тюркський*, *казах* — *казахський*, *баск* — *баскський*, а також *Дністер* — *Дністровський*.

4 Від іменників утвори прикметники. Поясни їх правопис.

Одеса, Прага, Рига, чех, Запоріжжя, товариш, Волинь, Миколаїв, Черкаси, Кишинів, Бельці, Окниця, Унгри, Буг, Париж, казах, варяг, тюрк.

- З прикметниками, утвореними від виділених слів, склади словосполучення і введи їх у речення.

5 Заміни виділені слова відповідними прикметниками. Поясни, яким способом вони утворені. Правопис перевіряй за орфографічним словником.

Зразок. Завдання, що має бути виконане в першу чергу — *першочергове* завдання.

1. Прапор, у якому одна частина *жовтого*, а інша — *блакитного* кольору. 2. Словник, у якому *російські* слова перекладені *українською* мовою. 3. Літак з *трьома* *моторами*. 4. Експедиція на *два тижні*. 5. Завод, на якому *варять цукор*. 6. Дівчина з *чорними очима*.

6

Пригадай, у якому з вивчених творів героями були хлопчики. Чим вони схожі, а чим різняться між собою?

- Пофантазуй, якою була б їхня реакція один на одного, якби вони зустрілися через 10 років. Введи в текст твору опис хоча б одного з них або місця їхньої можливої зустрічі.

7

* Склади сенкан зі словом дня.

Урок 58. Письмовий твір-опис природи в художньому стилі на основі особистих вражень або за картиною

1 Прочитай текст. З'ясуй тип та стиль мовлення. Добери заголовок.

Надійшов теплий тихий, рожевий, літній вечір. Ось гаснуть вже останні промені сонця, і землю поволі огортає нічна пітьма і прохолода. Небо вкривається безліччю блискучих зірок, а згодом і білолиций місяць впливає над обрієм.

Як гарно буває в такий тихий нічний час плисти річкою на човні! Дивишся вгору — там світять тобі небесні зорі. Глянеш униз, на воду, і там світять тобі ніжні зорі. Вгорі пливе золотий місяць. Тихе плесо ріки, наче велетенське люстро, відбиває в собі всю небесну далечінь.

(За М. Вовчок)

- Який настрій переважає в уривку?
- Які художні засоби в ньому найважливіші?
- Чи передають вони ставлення письменниці до описаного? Як?
- Пригадай, що є «даним» та «новим» у текстах-описах.
- Визнач «дане» та «нове» у прочитаних текстах.

2 Прочитай. Що конкретно описують автори? Поміркуй, яка роль описів у тканині твору?

I. Ліс стояв спустошений і дикий, розхристаний. Він увесь почорнів, як розбійник, і, мов мечами, січе всі боки голим гіллям. Люто налітає на нього вітер, рве його, смиче з усіх боків, шапку золоту з голови зволікає, зриває з лісу мальоване манаття, шпурляє під ноги... По ровах по коліно лежить того кольорового шмаття.

(За С. Васильченком)

II. Вгорі латкою палає жовтогогаряче небо вечора. Холодно, німо дивляться темно-сивими шибками вікна. Вітер жене небом кучугури жовто-білих хмар, перевертає ними, як перинами, сіє хмаряним борошном по небесній блакиті. І от сивий-сивий та рожевий, як дідусь зо сну, ранок.

(В. Винниченко)

Шукаю відповіді
на запитання

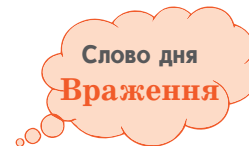
Що таке пейзаж?

- Як називаються художники, які зображають пейзаж?
- Хто з художників-пейзажистів тобі відомий? Які твори тобі запам'яталися? Чому?

3 Розглянь репродукцію картини І. О. Городецької (на кольоровій вкладинці №3) та познайомся з пам'яткою опису картини.

Пам'ятка опису картини

1. У якому жанрі написано картину?
2. Який був задум автора?
3. Які плани має пейзаж:
 - а) що зображено в центрі картини?
 - б) що намальовано на задньому плані?
 - в) які деталі використав художник?
 - г) як зображено предмети на полотні?
4. Яке враження справила картина?

4 Склади сенкан до слова враження.

5 Працюємо разом. Складіть колективно план опису картини.

- Опишіть картину за колективно складеним планом.
- Пам'ятайте, що мета твору-опису природи за картиною — передати засобами слова її настрій, а також ставлення художника і власне ставлення до зображуваного.

6 Поміркуй і виконай завдання.

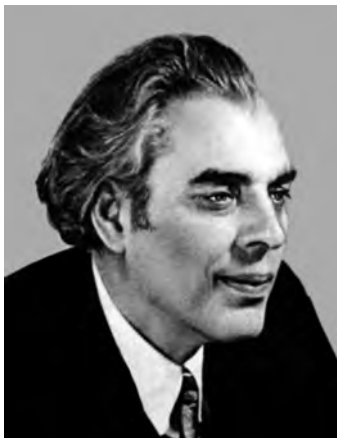
- У чому, на твою думку, привабливість опису?
- Завдяки яким художнім засобам вдалося різним письменникам і художникам створити такі живі картини природи?
- Добери епітети та порівняння до слів *береза, небо, річка, ліс, галявина, сонце, вітер*.
- Запиши слово і означення до нього як «дане» та «нове» у два стовпчики.
- Склади і запиши речення, в яких іменники були б персоніфіковані («оживлені»).
- Пригадай свої враження від спілкування з природою. Добери прикметники різних розрядів, які б розповіли про них.

7 Працюємо в парах. Складіть діалог (8–10 реплік) про похід до лісу, вживаючи прикметники *чарівний, казковий, тихий, прозорий, пташиний, густий*.

8 Склади і запиши твір-опис природи в художньому стилі на основі особистих вражень чи за картиною (5-7 речень). Користуйся словами та пам'яткою з вправ 2, 3 (с. 145).

Урок 59. Присвійні прикметники, творення та правопис

(1923–1977)

Василь Сидорович Земляк (справжнє ім'я Вацлав Вацик) народився 23 квітня 1923 р. в селі Конюшівці на Вінниччині в селянській родині. По батьковій лінії рід його походить із Чехії, звідки в 1874 р. в Україну переселився прадід майбутнього письменника.

Навчаючись у школі, Василь дуже любив читати, тоді ж написав перші свої вірші, п'єси, оповідання. Закінчивши середню школу, він вступив до Харківського авіаційного училища, мріючи стати льотчиком. Але війна перервала навчання: вісімнадцятирічний юнак потрапив на фронт. Дуже скоро Василь став командиром партизанського взводу, а згодом кінного загону імені О. Суворова.

Написав повісті – «Рідна сторона» (1956) та «Кам'яний брід» (1957), які він присвятив темі українського повоєнного села. До літературної спадщини Земляка також належать повісті «Гнівний Стратіон» (1960), «Підполковник Шиманський» (1966), роман-дилогію «Лебедина зграя» (1971) і «Зелені млини» (1976), трагедію «Президент» (1974–1976), кіносценарії «Опесь Чоботар». Писав він також оповідання, нариси та літературно-критичні статті.

Помер Василь Земляк 17 березня 1977 р., не встигнувши здійснити свої численні творчі задуми.

7 Прочитай оповідання.

Тихоня

I

Толя недовго гостював на бабусиних хлібах. Десь на другий чи третій день по приїзді в село його бачили на колгоспнім дворі. Це був тендітний, бліденький підліток, мало схожий на сільських хлопчаків, огрубілих, засмаглих, немов налаштованих до роботи, їх охоче відправляли в поле, кого до жаток, кого до снопів, навіть найменшого з них, пустуна Петрика, взяли у водовози, а Толя неприкаяно походжав з батіжком, заздрив їм та все натякав заклопотаним бригадирам, що і він робітник. Ті дивились на нього трохи здивовано, з неприхованим недовір'ям і питали:

– Що ж ти вмієш робити?

А сліпий Прокіп, який носив на оці чорного ремінчика, так той навіть гримнув на Толю:

– Іди, хлопче, не вештайся під ногами!..

Лише старий Маковей, що в поті лица ладнав на тік молотильну бригаду, зміряв Толю проникливо, спитав, чи надовго в гості, й порадував добрим словом:

– На линку піти хочеш?

– Хочу! – випалив Толя, не знаючи, що таке «линка».

Зайшов з Маковеем до стайні й, сполохнувши горобчиків, що назліталися туди на сніданок, побачив низеньку, прикидку каштанку.

– Знайомся, – сказав Маковей. – Це Тихоня. Конячина так собі, та в линку ліпшої не дадуть.

«Чому ж «так собі»? – дивувався Толя, несміливо підступаючи до Тихоні. – Конячка як конячка, і все в неї на місці: ноги, грива, хвіст...»

Помилувався нею, а коли Маковей вийшов і Толя лишився сам, то взявся оглядати її пильніше. Гострі прозорі вуха в розбухлих прожилках, як осінні листки, біла лисинка на розумнім чолі, добрі вологі очі...

«Ні, досить пристойна конячка», – вирішив Толя, догідливо розправляючи їй таку ж, як і хвіст, пишну смоляну гриву, в якій посіялись реп'яхи.

Вибирав їх якнайобережніше, аби не завдати Тихоні болю.

Тихоня обнюхала свого нового господаря, недовіркою шулила вуха й косила вогняними очима, бо, окрім гострого скребка і дошкульного батога, іншої ласки не бачила.

Вибравши реп'яхи, Толя взяв кобилу за недоуздок, і вона покірно пішла за ним.

Як проходили повз криницю, Тихоня знову нащулила вуха, судорожно здригнула всім тілом, але Толя не зважив на те: звідки знати йому Тихонині примхи?

На радісах він чимчикував перед нею й вслухався, як байдужно лопотіла копитами: лоп-лоп, лоп-лоп...

«Застоялась», – міркував Толя і з усіх сил тягнув за повід.

- Чи відрізнявся Толя від сільських хлопців? Чим?
- Яким він був? Дай відповідь словами з тексту.
- Як хлопчик ставиться до Тихоні? Про що це говорить?
- Якою зобразив Тихоню автор? Знайди епізоди, де її описано.
- Проаналізуй, які художні засоби використав письменник. Як вони увиразнили образ конячки?
- Пофантазуй, як можуть розвиватися події далі. Як складуться стосунки у Толі з Тихонею?

Слово дня
Недовір'я

Лі́нка – сталевий канат, яким за допомогою спеціального пристрою відтягають солому й полу на скирту.

Ка́штанка – тут: кінь каштанової масті.

2 Випиши прикметники з першого абзацу, визнач їх розряд за значенням.

Присвійні прикметники творяться в основному від іменників першої і другої відмін. Від іменників першої відміни за допомогою суфікса **-ин-**: Микола – Миколин – Миколина – Миколине, сестра – сестрин – сестрина, сестрине; від іменників на **-я** після голосного: Зоя – Зоїн. Від іменників другої відміни твердої групи за допомогою суфіксів **-ів-**, **-ов-**: Іванів портфель, Іванова сорочка, Іванове кашне; від іменників м'якої і мішаної груп за допомогою суфіксів **-ів-**, **-ев(а)**, **-ев(е)**, **-єв(е)**: лікарів рецепт, лікарева кімната, лікареве приладдя. Сергіїв костюм, Сергієва книга, Сергієве пальто.

Від назв тварин присвійні прикметники творяться за допомогою суфіксів **-ач-(-яч-)**: лисячий, качачий; **-ин- (-їн-)**: солов'їний.

Усі присвійні прикметники належать до твердої групи.

3 Утвори присвійні прикметники від виділених слів.

Батіжок *Петрика*, недоуздок Тихоні, ремінчик Прокопа, *бригада Маковея*.

- Словосполучення запиши.

4 Прочитай, утворюючи від іменників у дужках присвійні прикметники.

(Кінь) слід, (вовк) паща, (ведмідь) барліг, (коза) ріг, (лев) лапа, (гусь) крило, (курка) гніздо, (Сергій) друг, (грак) крик, (Микола) праця, (миша) нірка.

- Запиши словосполучення. Познач суфікси прикметників.

5 Визнач тип мовлення уривка. Яким стилем його написано? Охарактеризуй прикметники за розрядом.

Мені не доводилося бачити таких квартир ані в Скрипалях, ані будь-деінде. Немов стомившись, привалилася до стіни пузата почорніла шафа, вона вже стоптала свої ніжки, стояла на міцних підпорках. На шафі влаштувалися в ряд замащені пальцями мармурові слоники, витріщив здивовані великі жовті оченята-гудзики потертий плюшевий ведмедик. У кутку стояла шафа з скляними дверцятами, в ній повно різних книг. Вгиналася від книг і старенька лозова етажерка. В другому кутку стояв низенький, на трьох ніжках столик, заставлений пляшечками духів та одеколону, коробочками пудри. З стін лукаво посміхалася молода жінка. Фото були вставлені в простенькі саморобні рамки.

(За Ю. Збанацьким)

- Склади опис своєї кімнати.
- Підкресли прикметники. Визнач їх розряд.

Урок 60. Присвійні прикметники, творення та правопис

1 Тебе зацікавила розповідь про Толю і Тихоню? Прочитай, що було далі.

II

Толя не знав, що конюхи майже не годують і не поять її, що всі ці дні, як перестали пускати на пашу, вона самотньо блукала по стайні, шукала в переїдках вівсяні зерна й невдоволено форкала в порожньому жолобі, ніби нарікала на те, що їй не дають смачного оброку. Але ніколи не чули, щоб Тихоня іржала або біла копитами землю, як інші коні. Хай як зобидять її, а вона мовчить. Тільки й того, що пофоркає в жолобі, озирнеться туди-сюди й смиренно йде до свого невтішного стійла в куточку стайні. Одне слово – Тихоня...

Інші коні трублять овес, а Тихоня мусить житися голою січкою. Пахучого сіна теж не дають... Це їй кара за те, що вона норовлива, що не вміє ходити ні в плузі, ні в возі, ні підручною, ні в борозні. Довго морочилися з нею, та зрештою махнули рукою: Тихоня Тихонею... Всього цього Толя не знав, стаючи з нею до линки.

– Ти багато заробиш цією неробою! – підсміювалися з нього дівчата.

Толя з надією позирав на Тихоню:

– Зароблю! Правда, Тихоню?

Але Тихоня була байдужа до Толиних підбадьорювань. Безтямно дивилась у степ і тяжко сопіла ніздрями...

Та ось перший сніп у молотарку, за ним ще кілька снопів, і дівчата гукнули:

– Линка!

Толя смикнув Тихоню за повід, а вона ані з місця. Легенько стьобнув батіжком – стоїть, горда і непокірна, як камінна статуя. А дівчата гукають:

– Линка!!!

Що робити? Як уплинути на Тихоню?..

– Давай же, давай, чудненька! – відчайдушно благав Толя, згоряючи з сорому: – Тягни, Тихонечко!..

Смикав її за повід, благав, обіцяв золоті гори, але Тихоня була невмолима. І далі незрушно стояла, ніби прикута вухналями до землі.

Тим часом залягла полова, і вже не дівчата, а сам старий Маковей вигукнув спересердя:

– Линка!!!

Та й це не подіяло на Тихоню. Толя з жахом чекав, що Маковей зараз підійде до нього і скаже: «Не годен ти до такої роботи!» У скронях застудили молоточки, в очах зарябіло, і він нічого не бачив, окрім Тихоні, прирослої до землі, та грізної постаті Маковея на столі молотарки. В одній руці старий тримав перевесло, яке не встиг укинути в барабан, другою посмикував бороду, жовту та довгу, як житній сніп. А дівчата розпікали його:

– Ну й линку добрав Маковей!

– Хіба можна такого хлопчину до линки?

– Тихоня духу його не боїться!

– До неї треба сліпого Прокопа! Той би гаркнув, то пішла б як ошпарена!..

– Годі вам, годі! – буркнув на те Маковей. – Тлумачив же голові, що Тихоня до линки негожа. Так ні, нав'язали!.. – Гукнув Толі: – Гони її, анахтему, під три чорти!

- Чому конячина отримала таке ім'я?
- Як Тихоня поставилася до хлопця? А він до неї?
- Чому Тихоня зовсім не слухалася Толю?
- Знайди у тексті, з чим порівнює автор Тихоню. Чи підходить їй таке порівняння?

2 Від іменників утвори присвійні прикметники за зразком:

Толя – Толин.

Конюх, Тихоня, Петрик, хлопчик.

- З двома утвореними прикметниками склади речення. Запиши.

Вухналь – спеціальний цвях, яким прибивають підкову до кінського копита.

Це цікаво!

Коні мають тонкий нюх, який здатен уловити навіть нервозність господаря. Вони вміють розрізняти емоції людини по голосу. Домашні коні дуже прив'язуються до господаря і страждають від відсутності уваги з його боку.

3 Прочитай текст. Добери до нього заголовок. Визнач основну думку.

Щоліта чекає на мене бабуся. Як хороше в неї влітку! Навкруги хати зеленіє розкішний садок, де зріють найзапашніші в світі яблука, груші, смородина, малина. І повітря там якесь особливе, і квіти наймиліші, і вода в криниці найсмачніша. Я навіть відчуваю, як дихає земля і набирається краплистою росю.

Хатина бабусина невеличка. Панує в ній затишок, спокій і тепло рук людських. Впадають в око строкаті барви вишиванок, пузатих подушок та престара скриня в кутку. Так зігріває душу оте відчуття тепла, особливо довгими морозними вечорами.

... Непомітно сплинув час, настало літо. Зазеленів садок. Стежина до хати. Рідний поріг. Та вже не зустріне на ньому мене моя бабусенька. Порожньо в хаті, пусто. Відчиняю вікно, чую подих ранкового вітру, шум тополиних верховіть, той же пташиний спів, а на серці – смуток.

Торкаюся барвистих рушників, цих вимережаних рукотворів – і ніби відчуваю дотик натруджених старечих рук. Підхожу до прадавньої скрині, відчиняю її і не в силі відірвати здивованого погляду: тут і вишиті рушники, і сорочки гаптовані, і керсетка, і плахта, навіть разок шипшинового намиста.

Довго сиділа я і думала біля розмаїття цієї краси. Навіть плин часу не зміг її затьмарити. Шепіт калинових листочків за вікном нагадував про дбайливі руки моїх предків.

- Які типи мовлення поєднано в тексті?
- Яким настроєм ти перейнявся, прочитавши його?
- Знайди описи. Визнач їх тему.
- Випиши прикметники у три колонки (за розрядами).
- У якісних прикметників визнач ступінь порівняння.
- Чи схожа авторка тексту з героєм оповідання «Тихоня»? Чим саме?

4 Перепиши, перетворюючи іменники, що в дужках, на присвійні прикметники в потрібній формі.

1. Хто знає, чи не (дідусь) легенди, спогади та перекази про давнину заронили в (Тані) душу першу любов до рідного краю (*О. Гончар*). 2. (Галя) переляк минув, та серденько билось (*М. Вовчок*). 3. А в (Чіпка) серці вже ворухилось бажання верховодити (*П. Мирний*). 4. Повз (Матуха) двір як проходив, – глянув з цікавістю (*А. Головка*). 5. У (тітка) яблуневому садочку голосно шурхотіло під ногами багряне листя (*Є. Гуцало*). 6. (Черниш) сім'я в часи лихоліття була далеко від України і горя окупації не зазнала (*О. Гончар*).

5

Чи доводилося тобі спілкуватися з кіньми? Розкажи, які стосунки між вами склалися.

- Якщо не доводилося, то чи мрієш ти про таке спілкування? Як би ти поведився/поводилася зі своїм чотириногим другом?

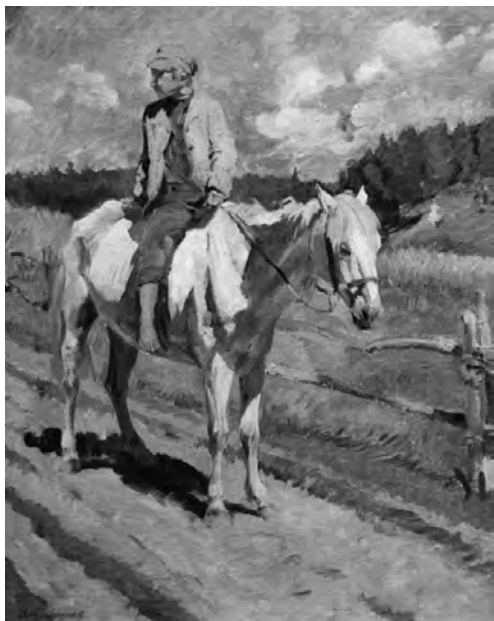

Урок 61. Творення складних прикметників, правопис разом і через дефіс

1 Як далі будуть розгортатися події, дізнаєшся, коли прочитаєш третю частину оповідання В. Земляка «Тихоня».

III

Толя почав було випрягати Тихоню, але в цей час на пожежній бочці неквапливо під'їздив до току Петрик-водовоз. Вода хлюпотіла, розливалася через верх кількома живи-

Сергій Арсенійович Виноградов.
Хлопчик на коні. 1928

ми цівками, що іскрилися на сонці, збігала по бочці, лишаючи на стерні нерівний вологий слід. Зачувши воду, Тихоня рвучко підвела голову, витягла шию, і, може, вперше в житті заіржала – розпачливо, дико, на все поле. Її мучила спрага...

– Ей, хазяї, напоїть Тихоню! – вигукнув Петрик, зло прицвяхнувши батіжком.

...Не били і не лаяли, як звичайно, Толя уже й перестав благати її – вона сама потягла линку, але зовсім не туди, де мав кластися стіг. Горблячись від натуги. Тихоня стрімголов пішла до води...

– Так ось чому вона знорувіла! – сказав Маковей, кинувши в барабан розкручене перевесло. – Це так доглядали її...

Молотарка примовкла, і весь люд, що був на току, заніміло дивився ту зворушливу сцену: Тихоня припала до бочки сухими губами, жадібно ловила живі цівки й не могла зловити... Поки підоспіли з відром, Толя відбив чопа й поїв її просто з рук. Вона пила з пінявого струменя, спочивала і ще пила. Її очі жевріли радістю...

Знову розрісся над током пил-димок, наче хто роздмухав його зсередини. Вужем забігала линка. Толя радів за Тихоню, радів за те, що знайшов спосіб при-

боркати її норовливість. Сам їв – її годував, сам пив – її напував. Ласкаво припрошував:

– Їж, Тихоню, пий, Тихоню!

За ту ласку вона платила добром, стала покірною і слухняною.

– Як працюється? – частенько запитував Маковей.

Толя гордо позирав на Тихоню.

– Ми з Тихонею!..

– Давай, давай! – підбадьорював Маковей. – Заробиш хліба, грошей –

бабуся кріпко подякує. А схочеш – у город все забереш.

– Ні, ні, все бабусі. Вони старенькі, то це їм мої трудовні.

Щообіду бабуся приносила вареники з вишнями й інші жнив'яні ласощі – як-не-як, а все-таки гість її онук Толя! Не проминала спитати:

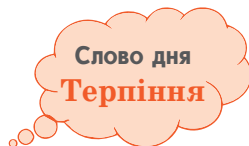
– А як, сину, Тихоня? Переноровіла зовсім чи, мо', прикидається? – Їй вела по-старечому: – Гляди, сину, щоби та болячка назад не вернулася...

Бабусині слова непокоїли хлопця, й непокоїли не дарма. В одну обідню перерву, чи то з радощів після вівса, чи з якихось інших своїх міркувань, Тихоня раптом заграла пишним хвостом, гребонула копитами землю і пішла по полю навскач.

Хто не бачив комети на небі, то міг побачити її на землі: хвіст і грива розвівалися на вітрі, а ноги мовби не торкалися стерні. Спершу милувалися нею, та коли Тихоня вибігла на баштан, з якого сочилися пахощі, люди збентежено загули:

– Кавуни, кавуни, кавуни!..

- Як Толя доглядав Тихоню?
- Чому непокоїлася бабуся?
- Що витворила Тихоня під час обідньої перерви?
- З ким порівнює автор Тихоню?

2 Випиши з тексту іменники, які написані через дефіс, поясни їх правопис.

Що тобі відомо про правопис складних прикметників?

Складні прикметники пишуться:

Разом:

Утворені від словосполучень, у яких від одного слова до іншого можна поставити питання, а тому сполучник і між такими словами не можна поставити: сніг (який!) білий – білосніжний.

Утворені від двох чи більше слів і є термінами: глухий, німий – глухонімий, років (скільки?)

п'ять – п'ятирічний.

Утворені від складних іменників, які пишуться разом: залізобетон – залізобетонний.

Через дефіс:

Утворені від рівноправних основ (їх можна з'єднати сполучником і): мова і література – мовно-літературний; машина і трактор – машинно-тракторний.

Утворені від слів на позначення відтінків кольорів чи смаку: світло-зелений, кисло-солодкий, сніжно-білий, але: червоногарячий (жовтогарячий).

Утворені від назв сторін світу: південно-східний, північно-західний.

Утворені повторенням слова: білий-білий, білий-пребілий.

Утворені від складних іменників, які пишуться через дефіс: віце-адміральський (віце-адмірал), нью-йоркський (Нью-Йорк).

- 3** Прочитай. Запиши прикметники, розкриваючи дужки, прикметники у два стовпчики: пишуться разом, пишуться через дефіс. Обґрунтуй кожне написання.

Воле(любний) народ, (літературно)музичний концерт, (блідо)бузковий костюм, (навчаль-но)виховна робота, (яскраво)жовта жоржина, (п'яти)річна дівчинка, (біло)сніжна скатерть, (сніжно)білий вишневий цвіт, (північно)східний вітер, (опукло)увігнуте скло, (зелено)(жовто)оранжевий горіх, (жовто)блакитний прапор, (борошно)мельний комбінат, (вічно)зелена сме-река, (румунсько)український словник.

- 4** З кожної пари слів утвори складний прикметник, з'ясуй спосіб творення, смислове значення і правопис. Склади словосполучення «складний прикметник + іменник» і запиши. Орфограми виділи.

Попелястий і сірий, обурливий і зухвалий, десять років, сорок п'ять кілометрів, півден-ний і західний, Західна Європа, Нові Братушани, вугілля добувати, сільське господарство, стійкий до морозу, мовний і літературний, культурний і технічний, західна Україна, Кривий Ріг, південний Буджак.

- Поясни фонетичні зміни у двох останніх прикметниках. Зроби їх аналіз за будовою.
- Склади речення з двома складними прикметниками. Запиши.

Урок 62. Творення складних прикметників, правопис разом і через дефіс

- 1** Підходять до завершення пригоди Толі і Тихоні. Дізнайся про них.

IV

Добру копу кавунів зіпсувала Тихоня своїми копитами, гострими, як мечі. Тольо оштра-фували за це на п'ять трудоднів. Старий Маковей винуватив Тихоню, мав просити правління зняти цей штраф, але Толя довів, що Тихоня не винна, а винен він, Толя, винен тим, що забув прив'язати її. Маковей замислився, копаючись шкарубками пальцями в солом'яній бороді, волів щось сердечне сказати хлопцеві, та дівчата такі невгамовні – все: «Линка!» та «Линка!» – і поговорити не дають... Тихоня бігала по доріжці, вибитій сталевую линкою, а Толя мусив устигати за нею, щоб у слушну мить осмикнути її.

В міру того, як росла скирта. Тихоні ставало все важче й важче, але вона не здавала. І хоч як славно ходила Тихоня, та за кожним окликом: «Линка!» – у Толі тьохкало в серці. Не зовсім врівав їй...

А вона йому вірила. Сліпо, по-своєму, але безроздільно вірила своєму новому господареві...

Та ось закінчувалися канікули, надходила пора повертати до міста. Толя не міг про це розповісти німій Тихоні, але був з нею ще ласкавий, ніж звичайно. Жодного разу не торкнув її батіжком, на стоянках розчісував їй смоляну гриву, в яку набилася остюків.

Останнього дня Толя, привівши після роботи Тихоню до стайні, мовив:

– Я вже їду, Тихоню!..

По дорозі на станцію, уже не з батіжком, а з дорожнім кошиком у руці, Толя ще раз забіг до стайні, попросив, щоб Тихоні подали добрий обрік, і сказав на прощання:

– Бувай, Тихоню! Наступного року знову побачимось... – Але вона нічим не виказала свого здивування, її над усе вабив овес. За таку неувагу хлопці посміялися над Толею, а найбільше Петрик-водовоз.

– Ти їй листа напиши, – сказав він. – Мовляв, дорога Тихоню, живу так і так, ходжу в школу, протираю на парті піфагорові штани та гризу квадратні й кубічні корені з алгебри...

Отак вони гомоніли, жартували всю дорогу й мало не спізнилися до поїзда.

Толя вскочив у вагон на ходу, кинувся до вікна прощатися з хлопцями й не повірив очам своїм – на пероні, поблизу веселого гурту проводжаючих, самотньо стояла Тихоня. В її вогнистих очах миготіли вікна вагонів. Хтось гукав:

– Толю! Толю!

А басок чергового по станції доводив до відома присутніх, що коням на перон ходити заборонено.

А ще по хвилі, крізь холодний стукіт коліс, Толі почулося кінське іржання, коротке, проникливе... Хлопець не знав, як відповісти Тихоні, в розпачі відійшов од вікна і, ні сіло ні впало, почав частувати пасажирів бабусиними гостинцями, якими був наповнений його дорожній кошичок.

– Що за добряк? – дивувалися пасажири, вминаючи Толині яблука.

А там, десь за вікнами, басок чергового все ще крикливо доводив, що коням на перон ходити заборонено...

- Як хлопці жартували з Толі?
- Чи зрозуміла Тихоня, що Толя залишає її?
- Про що свідчить прихід Тихоні на станцію?
- Чому Толя почав частувати всіх у вагоні бабусиними гостинцями?

2 Знайди у тексті оповідання, яке ти прочитав на минулих уроках, опис Толі. Склади і запиши літературний портрет героя.

Шукаю відповіді
на запитання

Чи може опис зовнішності розкрити характер персонажа?

- Які ще деталі допомагають образ героя, зрозуміти його вдачу?

Щоб створити характеристику героя епічного твору, потрібно скласти літературний портрет, додати відомості про його вчинки та ставлення до інших персонажів.

3 Якими складними прикметниками можна описати стосунки Толі і Тихоні? Запиши 4–5 прикметників, поясни правопис.

4 Прочитай текст. Визнач тип мовлення та стиль.

Якось монголо-татарські орди спалили хати та повели всіх людей у полон. Нікому було вже відбудувати село. І тоді сталося диво. На попелищі вирости дивовижні рослини, які не боялися вогню, бо самі спалахували полум'ям і залишалися цілі-цілісінькі.

У народі називали цю рослину неопалимою купиною. Так розповідає легенда. У деяких місцевостях України так називають ясенці, що споріднені з жовтоцвітною рутою запашною.

Ясенці мають привабливі біло-рожеві п'ятипелюсткові квітки, зібрані у китицеподібні суцвіття. Причому чотири пелюстки спрямовані вгору, а п'ята – донизу.

Ясенець має цупке темно-зелене непарноперисте листя, схоже формою на листочки ясеня. Мабуть, тому і назвали її лагідним словом ясенець.

Ця рослина густо вкрита великою кількістю буро-чорних волосинок, наповнених ефірною олією.

Ще за старослов'янських часів ясенець використовували для лікування різноманітних захворювань.
(За Б. Заверухою, М. Ратушином)

- Перекажи легенду про неопалиму купину.
- Перечитай опис ясенця. Опиши рослину своїми словами.
- Випиши складні прикметники. Обґрунтуй їх написання.

Урок 63. Творення складних прикметників. Правопис разом і через дефіс

1 Повернися до оповідання Б. Грінченка «Грицько».

- Що ти можеш сказати про зовнішність хлопчиків?
- Розкажи про вчинки героїв. Використовуй складні прикметники.

Слово дня
Характеристика

Щоб скласти характеристику героя, користуйся пам'яткою.

Пам'ятка

1. Ім'я героя, назва твору, автор.
2. Літературний портрет героя.
3. Вчинки героя. Як вони розкривають його внутрішній світ?
4. Мова героя.
5. Ставлення до героя інших персонажів твору. Чим воно зумовлене?
6. Ставлення автора до свого героя.
7. Твоє ставлення до героя.

- Склади характеристику одного з героїв творів, прочитав/прочитала в 6 класі.

2 Користуючись орфографічним словником, добери п'ять складних прикметників. Обґрунтуй їх правопис. Які з них ти використовуєш для характеристики свого улюбленого героя?

3 Прочитай. Визнач тип мовлення, стиль. Добери заголовок.

Кожному дню тижня відповідає свій колір. Для неділі характерний золотий, (жовто) гарячий. Понеділок має (срібно) зеленавий, (світло)фіолетовий. Вівторку відповідає (малиново) рожевий, а середі (темно) синій. Для четверга характерний (темно) червоний, багряний кольори, а для п'ятниці – (світло) жовтий. Субота має зелений, (темно) фіолетовий кольори.

Колір в народній пісні має свою символіку. (Біло) сніжний колір – дівоча цнота, (антрацитово) чорний – скорбота, (червоно) гарячий – радість, кохання. (Жовто) блакитні барви в усьому світі символізують добро і зло, (життє) дайне і (все) руйнівне, вогонь і воду. Синя та жовта фарби при змішуванні дають (яскраво) зелений колір, що є символом Дерева Життя.

(За Г. Лозко)

- Запиши складні прикметники, розкриваючи дужки. Поясни їх правопис.
- Виконай словотвірний розбір виділених прикметників. Розбери їх як частину мови.

Це цікаво!

Кольори веселки завжди з'являються в одному порядку.

Червоний – перший колір, який може побачити дитина. Білий – найпопулярніший колір автомобіля. Люди частіше забувають щось, якщо воно чорно-біле. Чорно-білий фільм чи фотографію часто не так легко запам'ятати, як кольорове зображення.

- Які ще цікаві факти ти знаєш про кольори? Випиши з тексту прості і складні прикметники, поясни правопис.

4 Утвори і запиши складні прикметники. Обґрунтуй їх правопис.

Вагон, ремонтний; суспільний, корисний; виробничий, споживчий; сто, ват; низький, рентабельний; кислуватий, солоний; мало, знайомий; східні, слов'яни; шість, поверх; вісімнадцять, градусний; суспільний, шкідливий; загальний, демократичний; народна, поезія, мораль, етика.

З'ясуй за тлумачним словником значення останнього утвореного тобою складного прикметника і запиши словникову статтю в зошит.

5

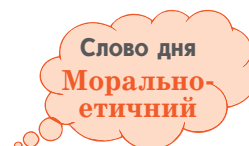
Склади і запиши характеристику свого улюбленого героя. Чим саме він тобі подобається?

Урок 64. Текст-роздум на морально-етичну тему

1 Прочитай уривки. Визнач, з яких вони творів. Назви імена описаних героїв.

I. Він ішов перехильцем, як качка, коливаючи своїм химерним горбом, і якось кумедно махав руками, вивертаючи долоні. Невеличка рідковолоса голівка його майже ховалася за горбом.

II. Десь на другий чи третій день по приїзді в село його бачили на колгоспнім дворі. Це був тендітний, бліденький підліток, мало схожий на сільських хлопчаків.

- Що ти можеш сказати про Павлика і Толю?
- Чим запам'яталися тобі хлопчики?
- Які риси характеру героїв тобі до вподоби? Чому?
- Герої яких творів вразили тебе своєю добротою, чуйністю, бажанням прийти на допомогу?

Шукаю відповіді на запитання

Що означає слово морально-етичний?

2 Пригадай, які типи текстів ти знаєш. Назви характерні особливості тексту-опису, розповіді та роздуму. При потребі звертайся до таблиці.

Роздум (міркування) – це висловлювання про причини якостей, ознак, подій. У роздумі обов'язкові три частини: теза (чітко сформульована думка), докази (підтвердження висловленої тези), висновок (випливає з доказів). В основі роздуму лежать причинно-наслідкові відношення.

Складові твору-роздуму

Теза (думка, яка доводиться)

Аргумент (докази)

Висновок

3 Щоб написати твір-роздум, дотримуйся пам'ятки.

Пам'ятка:

1. Поміркуй, яку думку ти будеш доводити. Сформулюй її у вигляді питання. Чітка відповідь буде тезою твого міркування.
2. Склади план твору.
3. Використовуй для зв'язку частин тексту слова: *я переконаний, ..., я думаю, ..., на мою думку, ..., я вважаю, ..., по-перше, ..., по-друге, ..., оскільки, то... тощо.*
4. Висновок має бути пов'язаний з головною думкою і узагальнювати докази: *отже, ..., тому..., ось чому...*
5. Перевір написане.

4 Опираючись на власний досвід та на вчинки героїв прочитаних літературних творів, напиши твір-роздум на одну з тем:

«Кого можна назвати справжньою Людиною?»,
«Людина – найвеличніша з усіх істот»,
«Людина і людяність».

Урок 65. Повторення і систематизація вивченого про прикметник

1 Виразно прочитай текст. Добери заголовок.

Поняття Батьківщини для кожного з нас нерозривно пов'язане з образами її багатословенної природи. Туманний ранок і осінній день, кукурудзяне поле і нескінченні лани виноградників, солов'їний гай і вишневий садок – усе це зливається в єдиний образ рідного краю. У природі все тісно пов'язане між собою. Якщо мерзенні клуби диму і стічні води забруднюють повітря і річки, страждає не тільки життєдайна природа – хворіє і страждає людина.

Людина на пренепорочній землі вже знищила понад 270 видів диких тварин. Серйозно постраждав і рослинний світ. Тому Міжнародна охоронна спілка природи видає Червону книгу, куди занесені рідкісні і зникаючі види колись численних тварин та незбагнених рослин. І не лише безвинні та беззахисні тварини потрапили до цього списку: тут і здоровенний носорог, і незрівнянний за швидкістю гепард, і неподоланий тигр. (З календаря)

- Випиши з тексту прикметники разом з іменниками. Визнач розряд прикметників. Познач суфікси.

2 Словосполучення з двох іменників заміни словосполученнями іменників з прикметниками (якщо така заміна можлива).

Зразок: олівець батька – батьків олівець, вітер з півночі – північний вітер.

Хвилі Дніпра, робота студента, яблука з України, заповіт батька, пісні Молдови, робота на заводі, клуб металістів, шабля зі сталі, стовп із дерева, загін із фронту, хвороба шлунку, завдання на рік, дні весни, листя берези, порядки школи, вулиці села, привіт товариша, артист із Києва.

3 Визнач спосіб творення прикметників (усно). Запиши їх за зразком. Виділи словотвірні частини.

Зразок: Безконечний – префіксально-суфіксальний.

Передвихідний, безповоротний, *безкрай*, міжнародний, присадибний, прикордонний, пречистий, *доброзичливий*, темно-зелений, золотавий, правдивий, завтрашний, *добропорядний*, п'ятиповерховий.

- З виділеними прикметниками склади словосполучення і введи їх у речення.
- Зроби фонетичний аналіз слова *безкрай*.

4 Перепиши, розкриваючи дужки. Усно поясни правопис прикметників.

(Вечірній, сірий) море лягло до самих ніг (*А. Швець*). До (вечерній) зорі паленіла я в труді (*Ян. Купала*). (Вечірній) прохолодою повіяло з байраку (*М. Коцюбинський*). І (широкий) долину, і (високий) могилу, і (вечірній) годину, і що снилось, говорилося, не забуду я (*Т. Шевченко*). (Білолиций) місяць тихо плив (вечірній) небом... (*Б. Грінченко*).

- Прикметники *вечірній* і *сірий* розбери як частину мови.

Розбір прикметника як частини мови

Послідовність розбору:

1. Частина мови. Загальне значення.
2. Початкова форма (називний відмінок однини чоловічого роду).
3. Морфологічні ознаки:
 - а) якісний, відносний чи присвійний;
 - б) повна чи коротка форма;
 - в) ступінь порівняння (для якісних);
 - г) рід, число, відмінок;
 - г) група (тверда чи м'яка).
4. Синтаксична роль у реченні.

Зразок усного розбору: Правда світліша за сонце (Нар. творч.)

Світліша – прикметник, називає ознаку. Початкова форма – світлий. За значенням якісний; вищий ступінь порівняння; жіночий рід, називний відмінок однини, тверда група. В реченні виконує роль іменної частини складеного присудка.

Зразок письмового розбору:

Світліша – прикм., ознака предм., поч. ф. – світлий, якісн., вищ. ступ., ж. р., Н. в., одн., тв. гр., част. присудка.

- 5** Поміркуй, на якій підставі словосполучення можна записати в дві колонки. Запиши, вставляючи пропущені букви.

Тих... ночі, струнк...й юнак, Степанов... зошити, чітк...ми пропозиціями, глух...й кут, сторони...м людям, тьмян...ми очима, скрипуч...м голосом, найпоширеніш...ми звичаями, під одинок...м деревом.

- 6** Утвори і запиши складні прикметники.

Машини, будувати; бюджет, фінанси; лікувальний, профілактичний; відомий на весь світ; зовнішня, політика; продуктової, промисловий; багато, раз; синій, блакитний.

- 3 будь-якими двома склади речення.

7

Склади план опису зовнішності знайомої тобі людини чи літературного героя/героїні твору, який тобі сподобався. За потреби використовуй словосполучення з довідки.

Середній на зріст, широкоплечий дід, сіра густа щетина, великий гачкуватий ніс, пишні кошлаті вуса, маленькі очі, дикуватий, проте розумний погляд, довгоший дідуган.

- Складений опис запиши (6-8 речень).
- Два будь-яких прикметники розбери як частину мови.

ПЕРЕВІР СЕБЕ!

- 1** Прикметник – це самостійна частина мови?
- 2** Прикметник означає кількість предметів при лічбі?
- 3** Слова *синіти, синька, синій, синь* – прикметники?
- 4** Прикметник з іменником пов'язаний:
 - 1) лексичним значенням;
 - 2) граматично – узгоджується в роді, числі і відмінку;
 - 3) лексичним значенням і граматично?

Світ навколо мене

Числівник

Урок 66. Числівник як самостійна частина мови: лексичне значення, граматичні ознаки, синтаксична роль

(1889 – 1956)

Остап Вишня (справжнє прізвище Губенко Павло Михайлович) народився на хуторі Чечва біля містечка Грунь Зіньківського повіту на Полтавщині в багатодітній селянській сім'ї.

Закінчив двокласну Зіньківську школу і Київську військово-фельдшерську школу. Працював фельдшером у Київській залізничній лікарні.

У 1917 році вступив на історико-філологічний факультет Київського університету.

1919 року за підписом Павло Грунський опубліковано перший сатиричний твір (фейлетон) «Демократичні реформи Денікіна».

Працював у «Селянській правді» та у журналі «Червоний перець».

У 1921 році – опублікована усмішка «Чудака, їй-богу» під псевдонімом Остап Вишня.

Став основоположником жанру усмішки.

З 1923 р. до 1929 р. вийшли такі найпопулярніші збірки: «Вишневі усмішки сільські», «Вишневі усмішки кримські», «Усмішки», «Вибрані твори».

1 Прочитай і обговори I і II частини гуморески Остапа Вишні «Геометрія».

Слово дня
Математика

Геометрія

I

Піфагорові штани – назва, по-перше, вульгарна, а по-друге, вона не відповідає дійсному стану речей.

Ну, хто-таки, скажіть, може пошити штани з катета або з гіпотенузи? Ми знаємо, що матерії – сукна чи швейоту – на штани треба приблизно *один* метр. Ну, а скільки треба на штани катетів, а скільки гіпотенуз? Ніхто цього не скаже.

Отже, Піфагорові штани зовсім не штани, а геометрична теорема, що її винайшов і довів великий грецький математик Піфагор, що народився на острові Самосі, потім переселився в південну Грецію, де й жив у V столітті до нашої ери.

Піфагорова теорема, як ви знаєте, полягає ось у чім: «Сума площ квадратів, побудованих на катетах прямокутного трикутника, дорівнює площі квадрата, побудованого на гіпотенузі цього трикутника».

Цією теоремою найбільше уславився Піфагор перед математикою, перед усім людством. І ніколи за це людство Піфагора не забуде.

II

Васька Перепелицю Піфагор цікавив постільки, поскільки треба було знати і вміти довести його теорему перед учителькою геометрії Вірою Іванівною.

І все!

Більше Піфагор аж ніяк Васька Перепелицю не цікавив, а – навпаки – непокоїв його.

Та й справді: де ж там аж на острові Самосі народився якийсь там Піфагор, вигадав аж у V столітті теорему, а ти тут страждай!

Та ще й Віра Іванівна:

– Ти, Перепелице, продивись Піфагорову теорему, та не один раз продивись, бо ось-ось екзамени! А ти не дуже, Васю, її знаєш!

Добре говорити Вірі Іванівні – «продивись»: що, вона, Віра Іванівна, центр нападу чи воротар?

Що, їй. Вірі Іванівні, болить, що вчора футбольна команда з вулиці Чкалова забила команду, де грає Васько, *три* голи, а Васькова команда їм – *нуль*?

3:0!

Жарти вам!

Добрі мені жарти, коли капітан Васькової команди Вано Недоберидзе плакав!

Чесне піонерське, отакими сльозами плакав.

А потім одібрав у Рубена Амудар'яна, воротаря, бутси й крикнув:

– Біжи додому в шкарпетках! Партач!

Холодно, Вано! Як я побіжу? Та й мама...

– Що «холодно»?! Що «мама»?! А пропускати м'ячі не холодно?! А три – нуль – теж «мама»?!

А Васькові Вано підніс під самісінький ніс кулака:

– У штангу? Я тобі дам у штангу! Так коли Васькові, скажіть, будь ласка, робити оте саме «продивись»?

– Несправедлива Віра Іванівна!

- Як ти гадаєш, чому твір називається «Геометрія»?
- Визнач його тему.
- Хто головний герой у творі?
- Від чийого імені ведеться розповідь?
- Що ти можеш сказати про ставлення Васька до геометрії? Що його непокоїло?
- Сформулюй питання до виділених слів.
- До якої частини мови вони належать?

Гумореска – невелика оповідь про якусь смішну пригоду.

Числівник – це значуща самостійна частина мови, яка позначає *кількість* предметів або їх *порядок при лічбі* й відповідає на питання *скільки? котрий?*

Наприклад: *нуль, три, двадцять чотири, семеро, три восьмих, шістсот дев'яносто п'ятий.*

Числівник у мові поєднується з іменником: *два хлопчики, троє дітей, двісті шоста сторінка.* У реченні числівники можуть бути головними і другорядними членами.

2 Розкрий дужки і запиши цифри словами.

2 (дівчина), 3 (айва), 1 (слива), 4 (друг), 8 (яблуко), 1 (сестра), 1 (м'яч), 2 (стіл), 5 (перо), 10 (хлопець), 3 (пташка), 6 (груша), 3 (вікно), 7 (книга), 4 (море), 9 (стілець).

3 Запиши та поясни прислів'я. Визнач числівники, постав питання до них.

1. П'ять днів не робили, а два відпочиваємо. 2. Три пани, два отамани, а один підданий. 3. Влітку один день рік годує. 4. Біда біду перебуде – одна мине, десять буде. 5. Сім літ мак не родив, і голоду не було. 6. День гуляє, три слабий, а на п'ятий – вихідний.

4

Лінгвістична гра. У кожному рядку слів сховалися «зайві» (за приналежністю до іншої частини мови). Спиши. Підкресли числівники, обґрунтуй свою думку.

1. Чотири, п'ятірка, один, шостий

2. Восьмий, восьмиповерховий, далекий, давній.

3. Ходять, стоять, п'ять, сидять.

4. Два, двійня, двійка, дворіччя.

5. Сорока, мішок, стіл, сорок.

6. Вдруге, вдвоє, надвоє, двійко, вдвох.

- Зі словами одного рядка склади речення.

Шукаю відповіді на запитання

До яких частин мови належать всі інші слова із вправи 3?

Прочитай фразеологізми. Поясни їх значення.

1. Бути на 7 небі від щастя.
2. За 5 замками.
3. Кований на всі 4 ноги.
4. Сльози в 3 ручаї.

- Запиши числівники словами.
- Введи в речення один із фразеологізмів. Розбери речення за його членами.

Урок 67. Кількісні і порядкові числівники

Прочитай III частину гумoresки Остапа Вишні «Геометрія».

Слово дня
Іспит

Геометрія

III

Екзамени.

Екзамени – річ серйозна. Кому хочеться дістати переекзаменовку на осінь, – ціле ж літо тоді нанівець піде!

А як іще, крий доле, на другий рік залишишся?!

А футбол хіба річ не серйозна? Кому хочеться діставати 3:0 на користь супротивника?!

От і крутись! От і страждай!

Дехто каже, що спочатку приготуй уроки, продивись вивчене, а потім і в футбол можна.

Але це так говорять, мабуть, не футболісти.

Хоч візьміть, приміром, Вано Недоберидзе, капітана футбольної команди: він і в футбол грає, і вчиться непогано. Якось так уміє...

А у Васька так не виходить.

Чому – він і сам не знає!

Однаково ж він із Вано ніби й уроки готує... Тільки Вано спочатку вивчить уроки, а потім у футбол тренірується, а Васько спочатку тренірується у футбол, а потім учить уроки.

А хіба це не все одно?

Сама ж Віра Іванівна каже, що від зміни місця доданків сума не змінюється.

Перед екзаменами Васько кріпко засумував.

«Доведеться, мабуть, кинути футбол!» – подумав Васько.

– Чого ти, Васю, такий сумний? – запитав його Рубен Амудар'ян.

– Екзамени! Доведеться, мабуть, припинити футбол! За геометрію треба братися! Погано в мене, Рубене, з геометрією!

«Пифагоровы штаны на все стороны равны», – заспівав Рубен Амудар'ян.

– Ти не смійся, Рубене, тут не до сміху. Віра Іванівна сказала, що, як не візьмусь за геометрію, може бути погано!

– «Погано»! «Погано»! – перебив Васька Рубен. – Що ти не знаєш, що робити? Ту ж саму Піфагорову теорему не можна хіба накреслити на долоні або на пальцях? Та й основні теореми теж сяк-так понамальовуємо. Я тобі перед екзаменами допоможу!

Днів, мабуть, із сім сидів перед екзаменами Васько Перепелиця і все записував чорнильним олівцем на долонях і на обшлагах у сорочці теореми та аксіоми.

Мало не всю геометрію за допомогою Рубена посписував та понакреслював.

«Викручусь!» – думав собі Васько Перепелиця.

Іде Васько Перепелиця на екзамен з геометрії.

Боязко Васькові...

Боязко, та, проте, він сам себе підбадьорює: «Те невже ж провалюсь? Все ж у мене списано».

Треба ж було Рубеніві взяти до школи футбольного м'яча, щоб після екзаменів зразу на майданчик – і в футбол!

Раненько прийшли наші учні до школи, – екзамени ще за годину.

– А давай ударимо, Васько, – крикнув Рубен і вдарив по м'ячу.

Васько одбив. Підбігає ще кілька учнів. Літає м'яч по шкільному двору.

От Рубен як ударить! Гарматний удар!

Васько хотів перехопити м'яча, а він його по руках я-а-ак шарахне! Васько впав і руками в калюжу, підхопився, як глянув на руку, так і вмер...

Руки – сині-сині, бо чорнильний олівець розлізся, ну, такі руки, хоч поодрубуй.

А головне, м'ячем поперебивало усі перпендикуляри, поперемишувало катети з гіпотенузами, а з Піфагорової теореми наробило кваші.

...Як увійшов Васько до класу, як подивилася Віра Іванівна на руки, покивала головою та й опустила в журналі проти прізвища Васі Перепелиці коротенький перпендикуляр... *Одиницю!*

Навіть не екзаменувала.

За те поставила, що хотів обдурити вчительку і цілу екзаменаційну комісію. Про-о-пало у Васька Перепелиці літо!

- Як Васько Перепелиця готувався до іспиту з геометрії?
- Чому вчителька не екзаменувала хлопця?
- Як ти гадаєш, чи могли події розвиватися по-іншому? Чому ти так думаєш?

Шукаю відповіді
на запитання

Як визначитися, яка справа є найважливішою для конкретного відтинку часу?

- **Працюємо разом.** Перекажіть стисло гумореску ланцюжком.
- До виділеного слова постав питання. До якої частини мови воно належить? Доведи свою точку зору.

2 Впиши у фразеологізми потрібні числівники з довідки. Поясни їх значення.

1. До ... півнів; 2.... п'ятниць на тиждень; 3. Як свої ... пальців; 4. За ... зайцями; 5. ... оком глянути; 6. Сидіти в ...стінах; 7. Дерти ... шкуру; 8. Як ... дві краплі води; 9. ... чоботи пара.

Довідка: 1. Сім. 2. П'ять. 3. Перших. 4. Двома. 5. Одним. 6. Сім. 7. П'яти. 8. Дві. 9. Два.

- Чим відрізняються числівники від інших частин мови?
- З двома фразеологізмами склади речення.

Не слід плутати **числівники** з іншими частинами мови, що мають **числове** значення: **двійка**, **трійня**, **десяток**, **сотня**, **чверть**, **подвоєння** – **іменники**; **дворічний**, **семиповерховий**, **десятитонний** – **прикметники**; **спершу**, **заодно**, **удвічі**, **по троє**, **по-четверте** – **прислівники**; **подвоїти**, **потроїти**, **розполовинити** – **дієслова**.

3 Розглянь таблиці.

Загальна характеристика числівника

Кількісний

називає кількість предметів

(два, три)

Порядковий

вказує на порядок при лічбі

(другий, третій)

Розряди числівників за значенням

кількісні (скільки?)	власне кількісні – означають цілі числа: <i>один, п'ять, тисяча, мільйон</i> ;
	збірні – означають кількість предметів чи сукупність; вживаються з назвами осіб чоловічого роду, з назвами малих істот та з множинними іменниками: <i>двоє (хлопців), троє (гусят), двадцятєро (терез)</i> ;
	дробові – означають кількість, що складається з певного числа частин: <i>одна друга, десять цілих і п'ять десятих, півтора</i> ;
	неозначено-кількісні – вказують на приблизну кількість предметів: <i>кілька, кількасот, багато</i> ;
порядкові (котрий?)	означають порядок предметів при лічбі: <i>перший, двадцятий, сотий</i> .

4 Згрупуй словосполучення у три колонки залежно від значення числівників.

Восьмеро хлоп'ят, сім зошитів, одна третя кілометра, дванадцятєро поросят, дві п'ятих кілограма, двадцять дев'ять учнів.

- Доповни вправу власними прикладами.

За будовою числівники бувають:

- прості** (мають одну основу): *один, п'ять, сорок, сто*;
- складні** (мають дві основи): *п'ятдесят, дев'ятсот*;
- складені** (складаються з двох або більше слів): *двадцять один, п'ять десятих, чотириста дев'яносто сьомий*.

5 Запиши числа словами так, щоб у першому випадку вони означали кількість, у другому – порядок при лічбі. Постав до них питання. Визнач прості, складні й складені числівники.

1, 4, 12, 10, 15, 7, 123, 56, 876, 1000, 2369.

6 Поміркуй, з якими іспитами доводиться стикатися людині щоденно. Склади і запиши невеличкий текст-роздум «Найважливіша справа» (7–8 речень).

Урок 68. Відмінювання і правопис кількісних числівників

1

Прочитай «Цікаві факти про Молдову».

Назва нашої країни походить від назви річки Молдова, яка протікає по території сусідньої Румунії і на сучасну молдовську територію взагалі не потрапляє. Площа Молдови складає 33 846 км². Молдова вважається однією з найщільніше заселених країн Європи. Щільність населення становить приблизно 129 осіб на квадратний кілометр. Загалом у Молдові проживає близько 4 млн осіб. Найбільшими її містами є Кишинів, Тирасполь, Бельці, Бендери, Рибниця.

Кишинів, який став столицею тільки у 1818 році, – одне із найзеленіших європейських міст. Перша згадка про нього міститься у грамоті воевод Молдови – Іліє та Штефана Оанча, яка датована 1436 роком.

Одним із символів Молдови є зубр. На державному символі країни трав'їдна тварина означає державну самостійність та унітарність. Історія засвідчує, що у середньовіччі голова зубра була зображена на гербі воеводи Штефана чел Марє. Упродовж багатьох століть зубри були господарями молдовських лісів. Однак більше 300 років тому, в кінці XVII століття, їх було винищено.

Молдова – країна виноградників, які займають близько 26% її території. Перші виноградні лози в цих краях з'явилися понад 9000 років тому. А з висоти пташиного польоту наша країна схожа на гроно винограду.

Мамалига – кукурудзяна каша – вважається національною стравою і однією з візитних карток Молдови. Проте ця культура з'явилася в Молдові лише в 17 столітті, в той час як Європа спробувала її ще в кінці 15 століття. Традиційно кукурудза і страви з неї були суто селянською їжею, і тільки в останні десятиліття вона стала їжею для всіх.

- **Працюємо в групах.** Поділіть текст на частини. Складіть по 2–4 питання до кожної частини так, щоб відповідь містила числівники.
- Перекажіть текст ланцюжком.
- Числа й скорочення запишіть словами.

2 Прочитай прислів'я та приказки. Поясни їхнє значення.

1. Одна земля мила, де мати родила. 2. За одним краєм серце болить. 3. Обіцяного три роки ждуть. 4. Влітку один тиждень рік годує. 5. Одна бджола мало меду наносить. 6. Два коти в одному мішку не помиряться. 7. Намолов сім мішків гречаної вовни. 8. П'ять днів нічого не робимо, а на шостий відпочиваємо. 9. За двома зайцями не гонись, бо й одного не піймаєш. 10. Краще на п'ять хвилин раніше, ніж на хвилину пізніше.

- Визнач відмінки кількісних числівників.

Кількісні числівники, які позначають цілі числа, змінюються за відмінками. Числівник *один* змінюється за родами і числами, числівник *два* – за родами. Всі інші числівники не мають форми однини чи множини та роду.

3 Розглянь таблицю відмінювання числівника *один*.

Відмінок	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	Множина
Називний	один	одна	одне, одно	одні
Родовий	одного	однієї, одної	одного	одних
Давальний	одному	одній	одному	однім
Знахідний	один	одну	одне	одні
Орудний	одним	однією, одною	одним	одніми
Місцевий	на/у одному, одним	на/у одній	на/у одному, одним	на/у одних

- Склади словосполучення з числівником *один, одна, одне, одні* в називному, орудному, місцевому відмінках.

4 Працюємо разом. Почитайте таблицю відмінювання числівників *два, три, чотири*.

Відмінок	Чоловічий, Середній рід	Жіночий рід	У всіх родах
називний	два	дві	три, чотири
Родовий	двох	двох	трех, чотирьох
Давальний	двом	двом	трьом, чотирьом
Знахідний	два, двух	дві, двух	три, трех, чотири, чотирьох
Орудний	двома	двома	трьома, чотирма
Місцевий	на/у двух	на/у двух	на/у трех, на/у чотирьох

- У яких відмінках числівник *два* має родові ознаки?

Після числівників *два, три, чотири* в називному відмінку вживаються іменники чоловічого роду у формі називного відмінка множини: *два кілограми*.
Іменники жіночого і середнього роду мають форму родового відмінка однини: *дві сусідки, три яйця, чотири корови*.

5 Поєднай іменники з числівниками *два, три, чотири*.

Редактор, ціна, декан, ряд, раз, зірка, сад, весна, перо, вірш, розбір, кілометр, шарф, клен, явір, робітник, товариш, річка, шлях, брат, помилка, учитель, рік, син, хліб, подруга, сектор, жито, сокіл, завдання, нога, секретар, мандрівник, усмішка.

- Введи словосполучення у речення (усно).

6 Проаналізуй таблиці відмінювання числівників *п'ять, шість, сім, вісім*.

Відмінок	Числівник
Називний	п'ять, шість
Родовий	п'ять ^{ох} , п'яти ^и , шість ^{ох} , шести ^и
Давальний	п'ять ^{ом} , п'яти ^и , шість ^{ом} , шести ^и
Знахідний	п'ять ^{ох} , п'ять, шість ^{ох} , шість
Орудний	п'ять ^{ма} , п'ять ^{ома} , шість ^{ма} , шість ^{ома}
Місцевий	(на) п'ять ^{ох} , п'яти ^и , шість ^{ох} , шести ^и

Відмінок	Числівник	
Називний	сім	вісім
Родовий	семи ^и , сімо ^х	восьми ^и , вісьмо ^х
Давальний	семи ^и , сімо ^м	восьми ^и , вісьмо ^м
Знахідний	сім, сімо ^х	вісім, вісьмо ^х
Орудний	сімо ^{ма} , сьо ^{ма}	вісьма ^и , вісьмо ^{ма}
Місцевий	на/у семи ^и , сімо ^х	на/у восьми ^и , вісьмо ^х

- Зроби висновок про чергування голосних у числівниках.

Це цікаво!

Цікавою є історія виникнення деяких чисел. Учені, наприклад, вважають, що числівник *п'ять* походить від іменника «п'ясть» (рука), тобто, «П'ять пальців п'ясті».

Як *п'ять* і *шість* відмінюємо числівники: *дів'ять, десьять*.

- Провідміній усно числівники *дев'ять, десять*.

7

Дізнайся більше про історію та сьогодення рідного села/міста.

1. Коли воно було засноване?
2. Чи зберігаються в народній пам'яті свідчення про перших поселенців?
3. Скільки їх було?
4. Скільки мешканців проживає сьогодні?
5. Ким/чим уславилося твоє рідне село/місто?

- Запиши складений текст. Підкресли числівники, визнач розряд за значенням кожного з них.

Урок 69. Відмінювання і правопис складних кількісних числівників

1 Прочитай текст. Добери до нього заголовок.

Ще в літописі «Повість врем'яних літ» згадуються слов'янські племена уличів і тиверців, які у II–IV століттях нашої ери заселяли землі вздовж Дністра і Дунаю. Матеріальна культура цих племен нагадує культуру мешканців давньоукраїнських міст Києва й Чернігова.

У X–XII ст. землі півночі Молдови належали Київській княжій державі. У XII–XIV століттях тут мешкали українці-русини, які разом з волохами брали активну участь у заснуванні Молдовського князівства. Григоріє Уреке засвідчив у літописі, що Штефан чел Маре під час польського походу 1498 р. привів у Молдову близько ста тисяч полонених українців, які заснували низку сіл.

У XVI–XVIII століттях населення Молдови поповнилося козаками. У XVIII–XIX столітті українці особливо активно прибували з Буковини, Поділля, Полтавщини, Катеринославщини, Чернігівщини, Херсонщини.

(З книги «Історія і культура українців Республіки Молдова»)

- Визнач тему тексту.
- Постав питання до кожного абзацу.
- Що ти знаєш з історії українців Республіки Молдова? Розкажи.

Пригадай! Які числівники бувають за будовою?

- Наведи приклади складних числівників з тексту.
- Як змінюються складні числівники?

Шукаю відповіді на запитання

Що треба знати, щоб не припуститися помилок у відмінюванні складних числівників?

У складних числівниках від одина́дцяти до двадцяти і тридцять пишемо **ь** в кінці слова. М'який знак зберігається і в непрямих відмінках: одина́дцять, одина́дцятьох. Відмінюємо ці числівники як *п'ять* чи *шість*.

Слово дня
Історія

Одина́дцять, чотирна́дцять

2 Запиши цифри словами. Постав числівники у називний, давальний та орудний відмінки. Якщо в деяких відмінках існують паралельні форми, наведи їх.

18, 21, 2, 4, 39, 3, 5, 7, 9, 11, 16.

- Склади речення з одним із числівників.

3 Розглянь таблицю відмінювання числівника *п'ятдесят*.

Відмінок	Числівник
Називний	п'ятдесят
Родовий	п'ятдесяти, п'ятдесятьох
Давальний	п'ятдесяти, п'ятдесятьом
Знахідний	п'ятдесят, п'ятдесятьох
Орудний	п'ятдесятьма, п'ятдесятьома
Місцевий	на/у п'ятдесяти, п'ятдесятьох

- Простеж, яка частина числівника змінюється, а яка залишається незмінною.

Складні числівники **шістдесят, сімдесят, вісімдесят** відмінюємо за зразком числівника **п'ятдесят**. У складних числівниках на позначення десятків від **п'ятдесяти** до **вісімдесяти** відмінюється тільки друга частина.

4 Запиши числівники словами.

11, 13, 14, 16, 17, 20, 30, 50, 60.

- Провідній письмово будь-які два складні числівники. Введи їх у речення.

Числівники **сорок, дев'яносто, сто** в усіх непрямих відмінках, крім знахідного, мають закінчення **-а**: **сорока, дев'яноста, ста**.

5 Перепиши словосполучення, замінюючи цифри словами.

Близько 40 осіб, із 40 гімназистами, у 40 школах, біля 90 країн, до 10 метрів, замість 100 цукерок.

Прочитай таблицю відмінювання складних числівників, що означають назви сотень. Досліди, як у цих числівників змінюється перша частина, і як – друга. Як вони пишуться? Зроби відповідні висновки.

Відмінок	Числівник		
Називний	двісті	сімсот	дев'ятсот
Родовий	двохсот	семисот	дев'ятисот
Давальний	двомстам	семистам	дев'ятистам
Знахідний	двісті, двоохсот	сімсот, семисот	дев'ятсот, дев'ятисот
Орудний	двомастами	семистами, сімомастами	дев'ятистами, дев'ятьмастами
Місцевий	(на) двоохстах	(на) семистах	(на) дев'ятистах

У складних числівниках на позначення сотень (**двісті-дев'ятсот**) відмінюються обидві частини, які в усіх відмінках пишуться разом. Перша частина числівників – назв сотень відмінюється як числівники **два – дев'ять**.

7 Провідній усно словосполучення **триста школярів, шістсот книг**.

8 Запиши усі складні числівники, що позначають сотні, в давальному та орудному відмінках.

9 Склади текст про історію рідного краю (6–8 речень). Використовуй складні числівники.

Урок 70. Відмінювання і правопис складених кількісних числівників

1 Прочитай текст.

Дністер

Найбільша річка Молдови – Дністер. Ще давні греки та римляни знали її і називали Тирасом. У Середні віки вздовж річки йшов торговий шлях зі Львова до Туреччини. Величні фортеці, споруджені на її берегах, збереглися донині у Хотині, Сороках, Бендерах, Білгород-Дністровському.

Початок свій Дністер бере в Карпатах на висоті 759 м над рівнем моря із джерел, що виходять на північно-західному схилі гори Розлуч. 700 км він тече

Україною і близько 660 км – Молдовою. Його річний стік у середньому становить 10 км³; це у 5 разів менше, ніж у Дніпра.

Дністер, як і всі річки, що беруть початок у горах, – примхлива. Випадуть у Карпатах рясні сніги, і навесні – зазвичай уже наприкінці березня – широко розилеться Дністер. Бувають і літні паводки від злив, особливо в південно-західних районах країни.

Береги річки – круті та кам'янисті в середній течії, а поблизу її низовини – пологі й відкриті. Особливо красиві дністровські береги навесні, у квітні, коли безперервною білою стрічкою тягнуться квітучі яблуневі сади.

- Що нового ти дізнався/дізналася про Дністер?
- Які ще річки протікають через нашу країну? Через твоє село/місто?
- Знайди числівники, запиши їх словами, визнач відмінок.

Шукаю відповіді
на запитання

Як відмінюються складені числівники?

Слово дня
Ріка

2 Прочитай вголос таблицю відмінювання складеного числівника *п'ятсот вісімдесят сім*.

Відмінок	Числівник
Називний	п'ятсот вісімдесят сім
Родовий	п'ятисот вісімдесяти семи (п'ятисот вісімдесятьох сімох)
Давальний	п'ятистам вісімдесяти семи (п'ятистам вісімдесятьом сімом)
Знахідний	п'ятсот вісімдесят сім, п'ятисот вісімдесяти семи
Орудний	п'ятьмастами вісімдесятьма сьома (п'ятьомастами вісімдесятьома сімома)
Місцевий	(на) п'ятистах вісімдесяти семи (п'ятистах вісімдесятьох сімох)

- Зроби самостійно висновок і звір його з правилом.

У складених кількісних числівниках кожне слово відмінюється і пишеться окремо.

Іменник при таких числівниках виступає в тому відмінку, якого вимагає останнє слово: *сорок один учень, п'ятдесят два учні, сто двадцять сім учнів*.

Числівники *нуль, мільйон, мільярд, трильйон* відмінюються, як іменники II-ої відміни, а числівник *тисяча* – як іменник I-ої відміни.

3 Провідміняй усно в однині і множині словосполучення *двісті вісімдесят дві тисячі, понад сто п'ятдесят дев'ять осіб*.

4 Провідміняй усно в однині і множині словосполучення *тисяча років, мільйон троянд, мільярд зірок*.

5 Провідміняй складені кількісні числівники. Зроби висновки.

453, 506, 290, 781, 410, 675, 963, 2034

6 Відшукай інформацію в доступних тобі джерелах про ріки і водойми, які є в твоїй місцевості. Напиши про них твір (6–8 речень). Добери до нього заголовок. Вживай числівники.

- За бажанням намалюй ілюстрацію.

Урок 71. Правопис дробових і збірних кількісних числівників

1 Прочитай текст. Яка інформація є для тебе новою?

Багатонаціональна Молдова

У Молдові проживають представники більше 50 національностей. Найчисельніша нація – молдовани, їх кількість становить понад 75 відсотків населення. Другий за кількістю етнос – українці. На правому березі Дністра мешкає 282198 українців, що становить 8,4%

від усього населення Правобережжя. На лівому березі – 159 984 особи, тобто 28,8%. Треті – росіяни – близько 200 тисяч осіб. Четверте місце у гагаузів – 155 600 тисяч осіб, п'яте і шосте – у болгар і ромів. Інші національності становлять близько 0,5 відсотків населення.

- З якими труднощами ти зіткнувся/зіткнулася, читаючи текст?
- Пригадай, що означають дробові числівники? А збірні? Наведи приклади.

Дробові числівники складаються з двох частин. Перша частина називає чисельник дробу і є кількісним числівником. Друга частина називає знаменник дробу і є порядковим числівником. При відмінюванні дробових числівників змінюються обидві частини. Чисельник відмінюється, як числівник, що означає ціле число. Знаменник – як прикметник: *одна третя – однієї третьої (Р. в.), п'ять десятих – п'яти – п'ятьом десятим (Д. в.)*

2 Розглянь таблицю відмінювання дробових числівників.

Відмінок	Числівник		
Називний	одна третя	дві п'ятих	сім десятих
Родовий	однієї третьої	двох п'ятих	семи (сімох) десятих
Давальний	одній третій	двом п'ятим	семи (сімом) десятим
Знахідний	одну третю	дві п'ятих	сім (сімох) десятих
Орудний	однією третьою	двома п'ятими	сьома (сімома) десятими
Місцевий	(на) одній третій	(на) двох п'ятих	(на) семи (сімох) десятих

- Провідміняй усно: *одна друга метра, вісім десятих грама.*

3 Прочитай відмінювання числівника *п'ять цілих і три четвертих*.

Відмінок	Числівник
Називний	п'ять цілих і три четвертих
Родовий	п'яти (п'ятьох) цілих і трьох четвертих
Давальний	п'яти (п'ятьом) цілим і трьом четвертим
Знахідний	п'ять (п'ятьох) цілих і три (трьох) четвертих
Орудний	п'ятьма (п'ятьома) цілими і трьома четвертими
Місцевий	на п'яти (п'ятьох) цілих і трьох четвертих

- Зроби висновок про відмінювання дробових числівників.

У дробових назвах типу *п'ять цілих і три четвертих* відмінюються всі складові частини. Іменник при дробових числівниках виступає в родовому відмінку: *дві цілих і п'ять десятих гектара*. До дробових числівників належать числівники *півтора (півтори), півтораства*. Ці числівники не відмінюються і вимагають від іменника форми родового відмінка: *півтора кілограма, півтори тонни, півтораства гектарів*.

4 Утвори і запиши словосполучення.

1/3 (поле), 3/4 (стіл), 6/7 (склянка), 72,8 (літр), 85,9 (кілометр), 0,003 (секунда), 4,5 (кілограм), півтора (центнер).

5 Прочитай текст Визнач його тему. Добери заголовок.

Одну з перших згадок про дробові числа знаходимо у давньому єгипетському рукописі, що зберігається в Британському музеї в Лондоні. Характерно, що єгиптяни визнавали такий дріб, у якого чисельник був одиницею, а знаменник – яке завгодно число, та ще допускали дріб 2/3. Наприклад, треба 7 хлібин розділити на вісім рівних частин. Ми сказали б, що це буде 7/8 хлібини. Але ж тоді числа 7/8 не було, і люди знали лише, що від ділення 7 на 8 одержують 1/2 + 1/4 + 1/8.

Тому єгиптяни дійшли думки, що для поділу семи хлібин на вісім рівних частин треба мати 8 половинок, 8 чверток, 8 осьмушок. Вони розрізали 4 хлібини пополам, 2 хлібини – на чвертки і 1 хлібину на осьмушки. Отже, для такого поділу треба було зробити 17 (4+6+7) розрізів.

(За Б. Друзем)

- Запиши дробові числа словами.

6 Перепиши, розкриваючи дужки і замінюючи числа словами.

Найбільше дерево на Землі – гігантська секвоя, вона росте в Каліфорнії (США) і має ім'я «генерал Шерман». Її висота – 83 (метр), окружність стовбура – 24,1 (метр). Деревини секвої вистачило б на 40 (одноповерховий будинок) або на 5 (мільярд сірників).

- Поясни вживання великої літери.

7 Розглянь таблицю відмінювання збірних числівників. Порівняй її відмінювання з відповідними числівниками, що позначають цілі числа.

Відмінок	Числівник		
Називний	двоє	п'ятнадцятеро	обидва, обидві
Родовий	двох	п'ятнадцяти (п'ятнадцятьох)	обох
Давальний	двом	п'ятнадцяти (п'ятнадцятьом)	обом
Знахідний	Як у Називному або Родовому відмінках		обидва, обох (обидві)
Орудний	двома	п'ятнадцятьма (п'ятнадцятьома)	обома
Місцевий	(на) двох	(на) п'ятнадцяти (п'ятнадцятьох)	(на) обох

- Якого висновку ти дійшов/дійшла? Звірся з правилом.

Збірні числівники двоє, семеро і т. д. у непрямих відмінках мають форму кількісних числівників, що позначають цілі числа.

Збірні числівники обидва, обидві, обоє відмінюються за зразком числівника два.

8 Прочитай словосполучення. Три з них (за вибором) провідніняй.

П'ятеро учнів; троє спортсменів; четверо лошат; семеро вікон; троє ножиць; двоє відважних; кільканадцятьох овець.

- З двома словосполученнями склади і запиши речення. Розбери їх за членами речення.

9 Утвори збірні числівники і введи їх у речення.

1, 8, 4, 20, 30.

- З якими іменниками сполучаються збірні числівники?
- У формі якого відмінка ти вжив/вжила залежний від числівника іменник?

10

Люди якої національності мешкають у твоєму селі/місті? Чи зберігають вони свою мову, культуру? Розкажи. Вживай дробові і збірні числівники.

Урок 72. Відмінювання і правопис порядкових числівників

1 Прочитай легенду про Мерцишор.

Давним-давно в незапам'ятні часи з'явилася на землі тендітна квітка з білими пелюстками на ім'я Гіочел-Пролісок. Виріс він на голому косогорі, коли сонце вперше пронизало золотими стрілами своїх променів сиві снігові хмари. Маленького Гіочела оберігала від холоду гарна і добра чарівниця Весна.

Слово дня
Весна

Почув про відважну квітку злий вихор – північник Кривець. Він вилетів зі свого крижаного житла з наміром заморозити сміливця, який зухвало переступив суворий закон його крижаного царства.

Лютий Кривець вирвав із землі колючу шипшину і жбурнув її з досади у світлу Весну. Шипшина уколола їй мізинець. Бризнула на землю гаряча червона кров і обігріла білі пелюстки Гіочела.

Кожна гаряча крапля повертала цю ніжну і тендітну квітку до життя. Коли до Гіочела повернулися сили, він радісно сповістив про прихід Весни.

- Коли в Молдові святкують Мерцишор?
- Чи знаєш ти інші варіанти легенди про Мерцишор? Розкажи.
- Письмово провідміній словосполучення *перше березня*.

Порядкові числівники означають порядок предметів при лічбі й відповідають на питання *котрий?* Наприклад: **сьомий, двадцять перший**. Порядкові числівники змінюються за родами, числами та відмінками як прикметники твердої групи: перший – **першого, першому, першим, (на) першому**. Числівник **третій (третя, третє)** відмінюється як прикметник м'якої групи.

2 Від кількісних числівників утвори порядкові числівники. Виділи у них закінчення.

1. Три, вісім, п'ять, шість, десять, двадцять, тридцять, сорок, дев'яносто, п'ятнадцять.
2. П'ятсот, двісті, триста, дев'ятсот.
3. Тридцять два, сорок вісім, двісті тридцять сім.

3 Розглянь таблицю відмінювання порядкових числівників. Зроби висновки.

Відмінок	Числівник		
Називний	треті й	четвер те	деся та
Родовий	третьо го	четверто го	десято ї
Давальний	третьо му	четверто му	десяті й
Знахідний	Як у Називному або Родовому відмінках		
Орудний	треті м	четверт им	десято ю
Місцевий	(на) третьо му	четверто му	десяті й

4 Запиши числівники. Визнач, які з них порядкові, а які кількісні. З третіх букв кількісних числівників склади слово.

П'ятий, третя, вісім, дванадцятий, четвертий, шостий, дев'ять, двісті, десятий, чотири, перший, двадцять друга.

5 Провідміній письмово числівники.

Восьмий, восьма, восьме, восьмі; десятий, десята, десяте, десяті.

- Введи числівники у речення.

6 Кодовий диктант. Встав у фразеологізми пропущені числівники.

1. Сидіти в ... стінах.
2. ... колесо до воза.
3. ... чоботи – пара.
4. В ... дуги зігнувся.
5. ... дорогою обійти.
6. ... разів відмір, а ... раз відріж.

Код: 4, 5, 2, 3, 10, 7 і 1.

Розкажи, як ти готуєшся до свята «Мерцишор» (7–8 речень). Вживай числівники.

Урок 73. Відмінювання і правопис порядкових числівників

1 Прочитай уважно текст. Добери до нього заголовок.

Карпати – гірська система на сході Центральної Європи, на території України, Угорщини, Чехії, Польщі, Словаччини, Румунії, Сербії та Австрії. Карпати – унікальна природна пам'ятка. Про них можна розповідати безконечно. Ось найцікавіші факти.

1. В Українських Карпатах є унікальна порода коней – гуцулик. Це сильні та витривалі гірські коні, які звикли до місцевих суворих умов. Ще в 1979 році вони отримали статус реліктового виду, що охороняється.

2. У Ворохті знаходиться старовинний залізничний міст 1895 року. Це унікальна споруда не лише для України. Арковий міст-віадук вважається одним із найстаріших та найдовших кам'яних мостів у всьому світі.

3. Найвища точка Карпат – Говерла заввишки 2061 м. Найбільша високогірна водойма – озеро Синевир на висоті 989 м. Глибина Синевиру – 24 м, а площа – 7 га.

4. Найвище місто Карпат – Рахів на висоті 820 м над рівнем моря. Причому в межах міста перепад висоти сягає 400 м. А найвищий населений пункт загалом – село Випчина в Чернівецькій області на висоті 1100 м. Найвищі гірські готелі знаходяться на Яблуницькому перевалі на висоті 930 м. А найвища залізнична станція – вокзал Бескид висотою 819 м.

5. У 1887 році в Бескидах збудовано найдовший залізничний тунель – довжиною 1747 м.

6. Біля міста Хуст знаходиться унікальна Долина нарцисів. Її площа складає близько 80 га. Але пам'ятайте, що збирати тут квіти категорично заборонено – це пам'ятка природи, що охороняється.

7. У 1907 р. в Івано-Франківській області знайшли останки мамонта. Вікопні, датовані кінцем льодовикового періоду, знайдені в шахті біля села Старуня на глибині понад 12 м. Окрім мамонта, археологи знайшли останки носорога, оленя та інших стародавніх тварин.

8. У селі Середнє Водяне можна побачити сліди доісторичного океану. Скелі з пісковика досі зберігають скам'янілі відбитки морських хвиль, які здалеку схожі на химерні ієрогліфи. Село знаходиться у Рахівському районі.

9. В Українських Карпатах мешкають рідкісні дерева-довгожителі. Це кедрова сосна та ягідний тис. Вік окремих екземплярів сягає 3-4 тисяч років. Наразі вони знаходяться під охороною, бо цінну міцну породу практично знищили мисливці за деревиною. Адже навіть у побуті ягідний тис служить віками.

10. Карпатська трембіта – найбільший духовий музичний інструмент у всьому світі. Довжина дерев'яної труби сягає 4 м, щоб її було добре чути скрізь у горах. У самій трубі немає отворів, і мелодію трембіти чути на 10 км. Особливо були поширені трембіти серед пастухів на Гуцульщині, Бойківщині та Буковині.

- Що цікавого ти дізнався/дізналася з тексту?

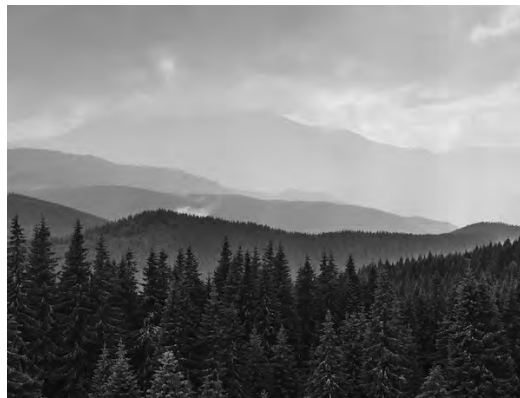

Поясни значення слів *вікопні*, *химерний*, *трембіта*.

- Випиши з тексту всі числівники. Визнач їхні розряди за значенням та за будовою.

У складених порядкових числівників відмінюється тільки останнє слово: *двадцять п'яте*, *сто двадцять п'ятого*, *тисяча дев'яносто двадцять п'ятому*.

Слово дня
Карпати

2 Від кількісних числівників утвори порядкові. Введи їх у словосполучення.

Дев'ять, шістнадцять, сто, сімдесят п'ять, вісімсот тридцять сім.

3 Прочитай таблицю.

Відмінок	Числівник	
Називний	вісімдесят другий	сто двадцять третя
Родовий	вісімдесят другого	сто двадцять третьої
Давальний	вісімдесят другому	сто двадцять третій
Знахідний	Як у Називному або Родовому відмінках	сто двадцять третю
Орудний	вісімдесят другим	сто двадцять третьою
Місцевий	(на) вісімдесят другому	сто двадцять третій

- Усно провідміняй за зразком словосполучення числівника з іменником *дві тисячі двадцять четвертий рік*.

4 Утвори від кількісних числівників порядкові і запиши їх через риску.

Двадцять один – П'ятдесят шість – Чотириста п'ятдесят сім –
Тридцять три – Шістдесят вісім – Вісімсот дев'яносто чотири –

- Один числівник (за вибором) провідміняй.

Шукаю відповіді на запитання

Як відмінюються числівники на *-сотий, -тисячний, -мільйонний*?

Складні порядкові числівники й схожі з ними прикметники, останнім компонентом яких є *-сотий, -тисячний, -мільйонний* пишемо разом: *семисотий, двадцятисемитисячний, шістсотсорокати-сячний, трьохсотий, вісімдесятип'ятимільйонний, багатотисячний, кількамільйонний*.

5 Утвори і запиши словами порядкові числівники.

600, 275, 230000, 95000, 100000, 560000000.

Розрізняй порядкові числівники *мільйонний, мільярдний* і складні відчислівникові іменники та прикметники: *двадцятип'ятикілометровий, вісімдесятиріччя*.

6 Запиши слова. Визнач, які з них є числівниками, а які – прикметниками. Доведи, що не помиляєшся.

Тринадцятий, тринадцятирічний, трикутник, п'ятисотий, п'ятиденний, п'ятикласник, п'ятисотріччя, сотий, століття, стовідсотковий, стоголосий.

- Поясни, як утворилися складні відчислівникові слова.

7 Утвори і запиши складні слова. Які з них порядкові числівники?

10 (поверховий) будинок, 500 (річний) ювілей, 30 (кілометровий) пробіг, (350) кілометр, 3 (річна) дитина, (2 000 000) населення, 7 (денний), (250) тисячний.

Це цікаво!

Чи знаєш ти, що Чернівці, столиця Буковини, була заснована ще в XII столітті? Тоді на лівому березі Прута було побудовано дерев'яну фортецю Черн. Таку назву вчені пояснюють чорним кольором стін, а в XIII столітті Чернську фортецю було зруйновано. Вперше ж назва Чернівці згадується в документі від 8 жовтня 1408 року. У цей день і святкують День міста.

8

***Напиши твір-мініатюру про найвищу гору Карпат: Говерла – «сніговий замок».**

**** Дізнайся і розкажи про цікаві факти з історії і сьогодення твого села/міста.**
***** Розкажи про Ейфелів міст у м. Унгени.**

- У творі використовуй числівники.

Урок 74. Вживання числівників на позначення дати і часу

1 Прочитай текст і дізнайся ще кілька цікавих фактів з історії нашої Батьківщини.

Шлях до незалежності

Республіка Молдова, як і Україна, пройшла важкий і тривалий шлях до незалежності. Молдовське князівство як держава було створено 1359 року. З середини 16-го століття (з 1538 року), коли Сулейман II захопив фортецю Тігіна, князівство підпало під владу Османської імперії. З 1812 року частина території, що знаходилася між Прутом та Дністром – Бессарабія, відійшла до Російської імперії. Наприкінці 1917 – на початку 1918 років була проголошена Молдовська демократична республіка. З 1918 по 1940 роки Бессарабія входила до складу Румунського Королівства. Після Другої Світової війни Молдова була однією з 15-ти республік Радянського Союзу.

Суверенною державою Республіка Молдова стала тільки 1991 року.

- Чи легким був шлях Республіки Молдова до незалежності? Підтверджуй свою відповідь фактами з тексту.
- Зверни увагу, як позначаються історичні дати.

Можна сказати: *тисяча триста п'ятдесят дев'ятого року*, а можна – *у тисяча триста п'ятдесят дев'ятому році*.

2 Pozнайомся з традиціями болгар Молдови.

Болгари Молдови є частиною майже трьохмільйонного народу, що проживає за межами етнічної Батьківщини. 24 травня вони відзначають День болгарського просвітництва, культури і писемності. Це свято проголошено на знак вшанування пам'яті святих рівноапостольних Кирила і Мефодія – слов'янських просвітителів, творців абетки кирилиці-глаголиці.

24 травня слов'янські народи, які послуговуються кирилицею, відзначають **День слов'янської писемності й культури**. У цей день представники слов'янських національностей Республіки Молдова демонструють самобутність її багатонаціональної культури.

- Розкажи про болгар Республіки Молдова.
- Кому приурочене свято Слов'янської писемності і культури?
- Що ти знаєш про святих рівноапостольних Кирила і Мефодія?

Слово дня
**Само-
бутність**

3 Прочитай текст.

Щороку 8 квітня відзначається Міжнародний день ромів. Він був проголошений у 1990 році на IV Конгресі Міжнародного союзу ромів, який проходив у Варшаві. Ця дата була обрана на згадку про 8 квітня 1971 року, коли під Лондоном відбулася перша міжнародна зустріч представників ромської національності.

Свято підкреслює самобутність і унікальність одного з найчисленніших етносів у світі, який також став невід'ємною частиною багатонаціонального народу Республіки Молдова.

- Що тобі відомо про національні традиції представників інших етносів Молдови?
- Розкажи, що тобі найбільше подобається в мистецтві ромів.
- Перепиши перший абзац. Записуй числівники словами.
- Визнач розряд числівників за значенням. Запиши числівники на позначення дати.

4 Існують різні способи називання часу:

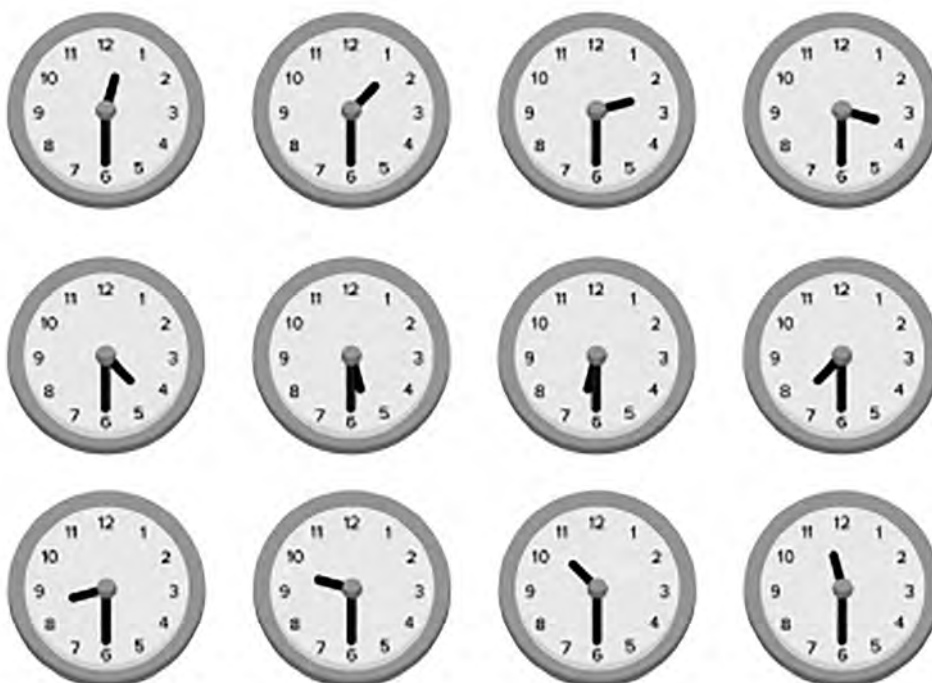
За п'ятнадцять дев'ята.
За чверть дев'ята.
Біля дев'ятої.
Близько дев'ятої.
Перша година дня.

Третя година ночі.
Десять хвилин на п'яту або
десять хвилин по четвертій.
Пів на третю.
За п'ять хвилин друга.

- В яких випадках ми точно визначаємо час, а в яких приблизно?

5 Назви і запиши, котра година.

У сполученнях, що позначають дати, відмінюється тільки перша частина:

Восьме березня — до Восьмого березня, Перше вересня — присвячено Першому вересня.

Якщо дата поєднана зі словами *свято, день*, числівник і назва місяця вживаються в родовому відмінку: *привітати зі святом Восьмого березня.*

6

Уяви, що ти блогер. Підготуй статтю про День слов'янської писемності і культури.

Урок 75. Повторення і систематизація знань про числівник

1 Прочитай. Визнач його тему. Добери заголовок.

Всесвітній день вишиванки – свято молоде. Його історія налічує менше 20 років, і вона, за словами його засновниці Лесі Воронюк, є фантастичною. У чому саме? 2006 р. студентка Чернівецького держуніверситету ім. Ю. Федьковича Леся Воронюк, щоб підтримати свого одногрупника, який постійно приходив до університету у вишиванці, запропонувала решті студентів теж одягнути вишиванку. Кілька десятків її друзів, а також викладачів підтримали ідею та прийшли до університету у вишиванках. Знадобилося всього 5 років, щоб свято перетворилося на загальнонаціональне та всесвітнє. Сьогодні в ньому беруть участь українці більш ніж зі 100 країн.

У нашу країну свято української вишиванки прийшло у 2011 р. Всесвітній день вишиванки покликаний зберегти давні народні традиції створення та носіння етнічного вишитого українського одягу. Історія вишивання має глибоке коріння, адже елементами вишивки прикрашався ще одяг скіфів, які прийшли на землі нинішніх України і Молдови ще в VII столітті до нашої ери.

Українці Молдови в цей день з радістю демонструють свою улюблену вишиванку, яка стала унікальним національним кодом, що об'єднує всіх українців світу.

- Чи береш ти участь у святі Вишиванки? Чому?
- Що є вишиванка особисто для тебе?
- Розкажи про історію свята.
- Назви числівники. Які з них позначають дати і час? Запиши їх.

Це цікаво!

Українських і молдовських дівчаток навчали вишивати з 5 років.

До появи штучних барвників для фарбування ниток використовували різноманітні відвари і настоянки квітів, плодів, кори дерев і навіть солом, з якої отримували всі відтінки жовтого кольору. Щоб закріпити колір, нитки запікали в житньому тісті.

А чи знаєш ти, що в українських вишивальниць є власне свято, яке відзначають 17 грудня, на Варвари? Саме з цього дня дівчата починали збиратися на вечорниці, де й вишивали. Тому маєш нагоду привітати свою маму, бабусю, сестричку чи подругу та подарувати їм набір для вишивання чи якусь вишиту річ.

2 Запиши математичні приклади словами. Використовуй прийменники від, до.

$$26 - 15 =$$

$$57 + 31 =$$

$$40 + 90 =$$

3 Запиши, поєднавши правильно числівники з іменниками.

П'ятеро, дівчата; двісті, метр; шість, година; чотири, друзів; дванадцять, година; вісім, лей.

- Склади речення зі словосполученнями.

4 Прочитай. Запиши числа словами у відповідній формі.

Зустрілися о 15 годині;

не вистачило 20 кілограмів;

їде у 10 вагоні;

вийшла о 12 годині.

5 Запам'ятай стійкі звороти з числівниками.

В обидва кінці (туди й назад); по обидві руки (з обох боків, обабіч); покласти на обидві лопатки (перемогти); дивитися обома (бути пильним); в обидва вуха нашіптувати (комусь настирливо говорити про когось, про щось); обоє рябоє (один одного вартий).

- З двома з них склади речення і зроби його синтаксичний розбір.

6 Прочитай, відгадай загадки, визнач числівники, постав питання до них.

1. Реве віл на сто гір, на сто кроків, на сто потоків.
2. Сидить баба серед літа, в сто сорочок одіта.
3. Сімсот соколят на одній подушці сплять.
4. Було собі два брати і обидва Кіндрати, через доріжку живуть й один одного не бачать.
5. Що за птах на 8 ногах?

(Комар)

(Соняшник)

(Очі)

(Капуста)

(Грім)

7 Які «заховалися» слова? Відгадай ребуси та запиши слова.

г 1 а	
пі 100 лет	
мі 100	
ві 3 на	
100 ляр	
100 рона	
3 буна	

8 Напиши твір-роздум «Чим дорога мені моя вишиванка?» (7–8 речень).

- Пам'ятай, що твір-роздум потребує формулювання тези. Добери до неї відповідні докази. Не забудь про висновок.

ПЕРЕВІР СЕБЕ!

1 Складні числівники пишуться:

- а) разом; б) окремо.

2 У порядкових складених числівниках відмінюються:

- а) усі слова; б) тільки останнє.

3 У кількісних складених числівниках відмінюються:

- а) усі слова; б) тільки останнє.

4 У числівниках-назвах сотень від 200 до 900 відмінюються:

- а) обидві частини; б) друга частина.

5 Які числа мають дві відмінкові форми?

- а) 10, 20, 30; б) 5, 6, 9; в) 40, 90, 100.

6 Збірні числівники сполучаються з іменниками:

- а) чол. р., сер. р., ж. р.; б) чол. р., сер. р.; в) чол. р., сер. р. та з іменниками, що вживаються лише у множини.

Живуть традиції в Молдові

Займенник

Урок 76. Займенник як самостійна частина мови

1 Прочитай уважно текст.

Вербна неділя

Неділя за тиждень перед Великоднем називається «Вербною», «шутковою» або «квітною». Це дерево здавен вельми шановане серед нашого народу, тому що воно перше сповідає про прихід весни і має цілющі властивості.

У Вербну неділю святять вербу. Під церкву заздалегідь навозять багато вербового гілля. Зранку на Богослужіння сходяться всі – старі й малі, – бо «гріх не піти до церкви, як святять вербу». Коли закінчується відправа і священник окропить гілля свяченою водою, то діти намагаються як-найшвидше дістати вербу і тут же проковтнути її по кілька «котиків» – «щоб горло не боліло».

Господарі, повертаючися з церкви з свяченою вербою, до хати не заходили, а відразу ж садили на городі по кілька гілок або – якщо було близько – то в полі, «щоб росла Богові на славу, а нам, людям, на вжиток», а решту, що залишилася, несли до хати і ставили на покуті під святими образами. Якщо, ввійшовши до хати, заставали когось, що проспав заутреню, то били такого свяченою вербою, примовляючи:

*Не я б'ю – верба б'є,
За тиждень Великдень!*

А в Молдові примовляли так:

*Шутка б'є – не я б'ю,
Віднині за тиждень
Буде в нас Великдень!*

Свячена верба користується великою пошаною серед нашого народу. «Гріх ногами топтати свячену вербу», а тому навіть найдрібніше гілля, якщо воно залишилося після освячення, палили на вогні, щоб, боронь Боже, під ноги не потрапило.

Свяченій вербі приписується магічна сила. Як вперше навесні виганяють скот на пасовисько, то конче свяченою вербою – «щоб нечисть не чіплялася до тварин». Більше того, викидають гілля свяченої верби надвір під час граду – «щоб град зупинився».

Верба має велике значення в народній медицині. Коли хворіють люди або тварини, то знахарі варять свячену вербу разом з цілющими травами і напувають тим варивом хвору людину чи тварину – у повній надії, що допоможе. Виваром свяченої верби мочать голову і цим лікуються від болю голови.

(За О. Воропаєм «Звичай нашого народу»)

Слово дня

Верба

- Як твоя родина відзначає це свято?
- Хто і як у Республіці Молдова святкує Вербну неділю? Розкажи, як проходить цей день у твоїй родині. Які релігійні свята у цей час відзначають у нашій країні іудеї та мусульмани?

- Як ще в народі називають Вербну неділю?
- Що ти знаєш про вербу?
- Які слова називають дійових осіб, а які тільки вказують на них?
- Пригадай, до якої частини мови належать слова: *воно, наш, її, когось, я*. Замість яких слів їх вживає автор?

Пригадай! Що називають займенниками? Назви відомі займенники.

2 Перепиши, розкриваючи дужки.

Відомо, що коли Ісус Христос їхав на ослі, то люди встеляли (Він) дорогу пальмовим гіллям. З (цей) і пішов звичай йти святити гілля дерев у (ця) неділю. В південних країнах, де росте пальма, святять пальмове гілля. У (ми) пальма не росте, а тому довелося (наші) предкам вибирати якесь інше дерево. І цей вибір, не зважаючи на легенду і прислів'я, як бачимо, впав на вербу.

- Визнач відмінок займенників.

Займенник – це самостійна частина мови, що вказує на особу, предмет (*я, вона, щось*), ознаку (*той, мій, усякий*), кількість (*скільки, стільки*), але не називає їх. Займенники подібно до іменників, прикметників і числівників відповідають на питання *хто? що? який? яка? яке? які? скільки?*

Займенники змінюються за відмінками, а ті, що вказують на ознаки, змінюються ще за родами та числами. У реченні займенник може бути підметом, означенням, додатком.

3 Прочитай прислів'я і приказки. Поясни їхній зміст.

Верба, як трава лугова: *ти її покоси*, а *вона* знов буде рости. Хто мовчить, *той* трьох навчить. Що в серці вариться, *те* на лиці не втаїться. Яку дружбу заведеш, *таке* і життя проведеш. Скільки міг, *стільки* допоміг.

- Постав питання до виділених займенників. Які з них вказують на істоту чи неістоту, які – на ознаку, а які – на кількість?
- Визнач, яким членом речення є виділені займенники.

Шукаю відповіді на запитання

Чим займенник відрізняється від інших самостійних частин мови?
Яка роль займенника у мовленні?

Займенники використовуються в мовленні переважно для того, щоб уникнути повторення тих самих слів. Вони допомагають також пов'язати окремі речення в тексті.

4 Прочитай текст. Яка його основна думка?

Шануй і поважай матір і батька. Вони дали тобі життя. Ти будеш дорослою людиною, але для матері і батька до останнього їхнього подиху залишишся дитям. Своєю працею і піклуванням вони несуть радість у твою колиску. Не забувай, що батьки також мають право на радість. Шануй і поважай бабусю й дідуся... дорожи честю сім'ї, оберігай її, як святиню. Де б ти не був, ніколи не забувай про свою рідну домівку. Завжди пам'ятай про неї.

(В. Сухомлинський)

- Випиши займенники. Визнач, якими членами речення вони виступають у реченні.
- Назви спонукальні речення.

5 Як ти гадаєш, чи можуть «втомитися» іменники?

Є добрий друг в іменника,
А звать його займенник.
Як втомяться іменники
У реченнях стояти,
До себе звать займенників
Від втоми рятувати.

Леся Лужицька

- Проілюструй висунуту тезу власними прикладами.

6 Спиши речення, встав пропущені літери.

1. Мова – це доля нашого народу, і вона залеж...ть від того, як ревно ми всі плекатимемо її (О. Гончар). 2. Натягне дощ свої осін...і струни (Л. Костенко). 3. І жур...ться вікнами наша хатина (А. Малишко). 4. Скажи мені що-небудь, щоб я тебе побач...в (Сократ). 5. Люби природу не як символ душ... своєї, люби природу не для себе, люби для неї (М. Рильський).

● Знайди займенники. Підкресли їх. Яку синтаксичну роль вони виконують в реченні?

Це цікаво!

Із верби здавна робили музичні інструменти.

- З вербового стовбура видовбували човни, робили меблі і ярма для волів.
- З вербових гілок плели кошики, виплітали стіни хат і хлівів, а потім обмазували глиною.
- Кожен запорізький козак обов'язково мав вербову ложку.
- Верба – дерево цілюще. Воно дарує людям багато ліків, наприклад, саліцилову кислоту.

7 Вивчи примовлянку.

Лоза б'є, не я б'ю.
За тиждень – Великдень!
Будь великий, як верба,
Будь здоровий, як вода.
Будь багатий, як земля,
А вродливий, як весна.

Урок 77. Розряди займенників

1 Прочитай текст.

Великдень – найвеличніше свято

Серед традиційних свят у християнській культурі є свято Великодня. Воно вважається найсвітлішим, найважливішим святом весни й пов'язують його з Воскресінням Христовим, яке розкриває радість перемоги Божого Сина над смертю й вічним забуттям. Великодень нині символізує загальне відродження й оновлення. Проте чи задумувались ми, чому це свято має назви Пасха чи Великдень?

Пасха – свято дуже давнє. Українці відзначали його ще задовго до встановлення християнства в Київській Русі, і називалося воно «Великий День». День весняної перемоги над зимою, світла над темрявою, торжества життя над смертю. Також наші предки пов'язували це свято з весняними польовими роботами. Зазвичай пекли великодні «бабки» та прикрашали різноманітними способами яйця, які ми знаємо сьогодні як паски, писанки і крашанки.

Є легенда, за якою назва «Великдень» з'явилася наприкінці першого тисячоліття з приходом на нашу землю християнства. Легенда говорить: «Великдень називається так тому, що в той час, коли Христос народився, так світило сонце і стояли такі довгі дні, що теперішніх треба сім зложити, щоб був один тодішній. Тоді як зійде сонце в неділю вранці, то зайде аж у суботу ввечері. А як розп'яли Христа – дні поменшали. Тепер тільки царські ворота в церкві стоять навістіж сім днів».

Великдень, або Пасха, для християн є одним із найважливіших свят зі своїми традиціями і звичаями.

(Із Інтернету)

Слово дня
**Великдень,
Пасха**

- Чому свято, яке пригадується в тексті, називається Паскою, або Великоднем?
- Пригадай, які продукти входять до великоднього кошика.
- Як готують великодній кошик?
- Знайди у тексті займенники. Поміркуй, на що вони вказують. Чи називають вони предмети, ознаки, кількість?

Це цікаво!

- Якщо на Великдень буде гарне сонце, можна очікувати гарний врожай та гарне літо.
- Якщо в перший день Великодня холодно, то холод триватиме ще сім днів.
- Якщо в перший день Воскресіння Христового йде дощ, то дощовим буде останній місяць весни.

2 Запиши фразеологізми, поясни їхнє значення. За потреби звернися до фразеологічного словника чи інших доступних тобі джерел інформації.

1. Діждались ми Паски. 2. Не тобі пеклася паска. 3. Побачити на свої очі. 4. Розкривати себе. 5. Знати, як свої п'ять пальців. 6. Мовивши слово, треба бути йому паном. 7. Ти йому слово, а він тобі десять. 8. Чує дзвін, та не знає, звідки він. 9. Дзвонити в усі дзвони. 10. Брати в свої руки. 11. Або все, або нічого. 12. Бог з тобою!

- Знайди у фразеологізмах займенники. Визнач, на що вони вказують і замість яких частин мови їх ужито.

Поміркуй! Чи доцільно займенники розподіляти на окремі групи чи розряди?

Розряди займенників за значеннями	
Розряд	Приклад
Особові	я, ми, ти, ви, він, вона, воно, вони
Зворотний	себе (відсутня форма називного відмінка)
Присвійні	мій, твій, свій, наш, ваш, його, її, їхній
Вказівні	той, цей, такий, стільки
Питальні	хто? що? який? чий? котрий? скільки?
Відносні	хто, що, який, чий, котрий, скільки
Означальні	весь (увесь), всякий (всяк), кожний (кожен), жодний (жоден), інший, сам, самий
Неозначені	дехто, дещо, деякий, хтось, щось, якийсь, абиякий, абихто, абищо, казна-хто, казна-що, казна-який, казна-чий, котрийсь, скільки-небудь, хто-небудь, що-небудь, будь-хто, будь-що, невідь-хто, невідь-що
Заперечні	ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки

3 Працюємо колективно. Прочитайте і обговоріть текст.

Вибрати друга

Знайти собі друга, цікавого й мужнього, саме такого, з якого маєш брати приклад, – яке щастя! А скільки їх тепер, створених письменниками героїв, у всьому багатстві книжного світу. Із скількома ти можеш познайомитися, потоваришувати, щоб вибрати його, найкращого, найближчого, який освітить твоє дитинство.

Перегорни сторінки, вчитайся. Вибереш собі друга на все життя. Кого саме – цього тобі не підкаже ніхто. Друзів вибирають самостійно.

(За Т. Коломієць)

- З яким героєм/героїнею книжок ти хотів/хотіла б потоваришувати? Чому?
- Випиши займенники, усно визнач їхній розряд за значенням.

4 Постав займенники у початкову форму. Визнач розряд за значенням.

Мною, на нас, якого, деким, будь-кого, котромусь, стільком, самого, якому, чого, комусь, чиею, іншого, жодному, казна-ким, чиїхось, такою, цих, собою, своєю, ними, на всьому.

- З трьома займенниками склади речення.

5 Прочитай речення. Знайди займенники та проаналізуй їх за схемою: початкова форма, розряд за значенням, відмінок.

1. Старенька груша дихає на пальці, їй, певно, сняться повні жмені груш 2. Спинюся я і довго буду слухать, як бродить серпень по землі моїй... 3. Їй сняться хмари і липневі грози, чиясь душа, прозора при свічі. 4. Ой, сестриченко-яличко, ти не дряпай моє личко, я сунічок назбираю жменьку мамі і собі! 5. Живе в тій хаті сивий-сивий спомин, улітку він під грушею сидить. (Із творів Л. Костенко)

- Два займенники розбери письмово.

Запам'ятай! Їхній — присвійний займенник; а їх — форма особового займенника вони у родовому чи знахідному відмінках.

6 Перепиши афоризми Григорія Сковороди.

1. Не називай солодким те, що породжує гіркоту. 2. Солодке пізнає пізніше той, хто може проковтнути неприємне. 3. Довго сам учись, коли хочеш навчати інших. 4. Ніщо не приносить нам такої радості, як чиста совість і добрі сподівання. 5. Не можна збудувати словом, коли те ж руйнувати ділом.

- Над займенниками напиши розряд за значенням.

Це цікаво!

Григорій Савич Сковорода (1722–1794) — найвизначніша, найславетніша постать в Україні доби бароко. Сучасні словники й енциклопедії іменують його філософом, поетом і прозаїком. Він — перший український культурний діяч, що здобув міжнародне визнання, відкрив світові українську культуру, засвідчив її самобутність. Про Г. Сковороду написано близько 2 тисяч досліджень. Однак в його житті та творчості залишилися чимало таємничого, нез'ясованого, легендарного.

7 Склади і запиши твір-роздум (5–7 речень) за одним із афоризмів Г. Сковороди. Займенники підкресли.

Урок 78. Особові займенники

1 Прочитай виразно вірш.

Писанки

Виводить мама дивним писачком
по білому яйці воскові взори.
Мандрує писанка по мисочках
із цибулиним золотим узваром,
з настоями на травах і корі,
на веснянім і на осіннім зіллі —
і писанка оранжево горить
у філіграннім сплеті ліній.
То вже вона, як дивовижний світ,
то вже дзвенить, як згусток сонця,
буяють буйно квіти у росі,
олені бродять в березневім соці.

І стилізовані сплітаються сади
у маєві густих обрамлень,
мереживом найтоншим мерехтить
геометричний космацький орнамент.
І я поплив у світ дитячих мрій
на білі колискові оболоні...
Котились писанками ізгори
ясні сонця у мамині долоні.

Ігор Калинець

Філігранний –
продуманий або
опрацьований
до найменших деталей.

Слово дня
Писанка
Крашанка
Галунка

- Поясни значення слів: *писанка, писачок*. Склади з одним із них сенкан.
- Які ти знаєш способи фарбування великодніх яєць?
- Знайди займенники. Пригадай, на кого чи на що вказують особові займенники.
- Як змінюються особові займенники?
- Визнач у займенниках особу, відмінок, число.

Особові займенники вказують на особу, яка говорить (*я, ми*), на особу, до якої звернене мовлення (*ти, ви*), на особу чи предмет, про яких говорять (*він, вона, воно, вони*).
Особові займенники змінюються за відмінками і числами.

2 Розглянь таблицю відмінювання особових займенників і визнач особливості їхніх відмінкових форм.

	Однина		Множина	
	1 особа	2 особа	1 особа	2 особа
Називний	я	ти	ми	ви
Родовий	менé (до мéне)	тебé (до тéбе)	нас	вас
Давальний	мені́	тобі́	нам	вам
Знахідний	менé (на мéне)	тебé (на тéбе)	нас	вас
Орудний	мно́ю	тобо́ю	на́ми	ва́ми
Місцевий	... мені́	... тобі́	... нас	... вас

	Однина		Множина
	3 особа		3 особа
	чоловічий і середній рід	жіночий рід	
Називний	ві́н, воно́	вона́	вони́
Родовий	його́ (до нього́)	її́ (до неї́)	їх (до них)
Давальний	йому́	їй	їм
Знахідний	його́ (на нього́)	її́ (на неї́)	їх (на них)
Орудний	ним	нею	ні́ми
Місцевий	... ньому́ (ні́м)	... ній	... них

- Зроби висновок, у яких відмінках з'являється приставний *н*.

3 У словосполученнях іменники заміни особовими займенниками і розподіли їх у дві колонки: а) займенники без приставного *н*; б) займенники з приставним *н*.

Не забувати про матір, шанувати батьків, поважати тата, любити сестру, дякувати бабусі й дідусеві, згадати про батька, гостювати у дядька, зустрічати родичів, розмовляти з тіткою, подарувати знайомим.

- 4** Постав замість питань особові займенники в потрібному відмінку й поясни наявність або відсутність у них звука [н].

Зразок: Розмовляти (з ким?) – зі мною, з тобою, з ними, з вами.

Читати (з ким?), розповісти (кому?), підготувати (для кого?), розмовляти (з ким?), задоволений (ким?), зустріти (кого?), підійти (до кого?), намалювати (для кого?).

- 5** Перепиши. Займенники, що в дужках, постав у потрібному відмінку.

Спитав у (я), глянув (вона) у вічі, передав через (вони), прийшла до (ти), перед (він), люблю (вони), в'ється над (воно), бачилась із (вони), збудив (вона), сміявся з (ми), згадав про (ти), надіявся на (вони), допоможу (ви), зв'язатися з (вони), усміхнувся до (я), звільнили (він), переказав через (вона).

- З двома сполученнями слів склади речення.

- 6** Прочитай спочатку вірш про себе. У якому відмінку треба вжити займенники, що в дужках? Прочитай та запиши відновлений текст.

Я знаю: мова мамина – свята,
В (вона) вічний незнищений дух свободи,
(Вона) плекали розум і уста
Мільйонів. Це жива вода народу.
(Вона) зневажить – зрадити народ,
Який до сонця зводився кризь муки,

Це – забруднити плеса наших вод,
Це – потоптати материнські руки,
Які (ми) від напастей берегли,
Останню дрібку хліба віддавали,
Щоб ми нівроку дужими були
Й матусиних пісень не забували.

М. Адаменко

- Визнач особу, число, якщо є – рід, відмінок особових займенників.
● У чому полягає відмінність між синонімами *дрібка, крихта, скибочка, шматочок*?

Запам'ятай! Займенник *Ви* у звертанні до однієї особи має значення пошани і пишеться з великої літери.

Урок 79. Зворотний займенник себе

- 1** Прочитай оповідання Василя Сухомлинського. Добери до нього заголовок.

Вчився в одній школі Геннадій. Яке запитання не поставила б учителька, він одразу ж піднімає руку, дає повну відповідь і одержує п'ятірку¹. Писав Геннадій краще за всіх, розв'язував задачі швидше від усіх.

Але не любили товариші Геннадія: занадто вже виставляв на показ свій розум. Відповідь на запитання вчительки й так подивиться на клас, наче каже:

«Я – найрозумніший».

Напровесні клас зібрався у похід. Раділи діти – скільки задоволення принесуть їм мандрівка та ночівля в лісі!

Думали-гадали, які речі у похід брати, як обід варити, як на ніч влаштуватися. І вирішили: потрібно брати одну ковдру, одну миску на двох. Швидко розібрались за парами. А з Геннадієм ніхто не хоче ні ковдри однієї брати, ні з однієї миски їсти.

Заплакав хлопець, підійшов до вчительки й каже:

– Я ж нікому й слова поганого не сказав... За що ж мене незлюбили?

¹ «П'ятірка» раніше була найвищою оцінкою.

– Нелегка справа – примусити себе говорити, – відповіла вчителька. – Ще важче – примусити себе мовчати. І ще важче – примусити себе думати. А найважливіше – примусити себе відчувати.

– Як же *мені* примусити себе відчувати?

– Треба бачити людей іншими очима. Ти радієш, що ти найрозумніший за всіх. А треба сумувати, що нема розумнішого за тебе. Тому що кожний, хто вважає себе най-най... стає, врешті-решт, самотнім.

– Дякую за науку, – сказав Геннадій. – А в похід як же мені йти – з товаришами чи ні?

– Йди. Бери свою ковдру, свою миску і починай нове життя. Відкривай очі на людей і вчись їх бачити по-іншому.

- Чому Геннадій вважав себе найрозумнішим? Як це виявлялося у його ставленні до однокласників?
- А як товариші ставилися до Геннадія? Чому?
- Яку пораду дала хлопчикові вчителька? Чи згоден/згодна ти з думкою, що відчувати – найважче? Свою відповідь обґрунтуй.
- До якого розряду за значенням належить виділений займенник? Визнач відмінок займенника себе. Поміркуй, чи має він рід, число. Зроби самостійно висновок і звір його з правилом.

Слово дня
Товариш

Зворотний займенник себе вказує на того, хто виконує дію. Він не має форми називного відмінка, роду й числа.

2 Розглянь, як змінюється займенник себе.

Називний	–
Родовий	себе́, (до себе́)
Давальний	собі́
Знахідний	себе́
Орудний	собо́ю
Місцевий	(на) собі́

Зверни увагу
на наголос зворотного
займенника в родовому
та знахідному відмінках

- Зроби самостійно висновок про змінювання зворотного займенника себе.

3 Склади 4 речення із займенником себе, вживаючи його у формі родового відмінка (з прийменником і без нього) та знахідного відмінка.

4 Перепиши фразеологізми, визнач відмінок зворотного займенника.

Собі на умі; сушити собі голову; себе не пам'ятати; сам собі пан; дати собі раду; само собою зрозуміло; показати себе; бути не в собі; сам не при собі; та й ні гадки собі; ціну собі знати; відчути на собі; шукати себе; набивати собі ціну.

- З трьома фразеологізмами склади речення.

5 Спиши прислів'я, розкриваючи дужки. Поясни їхній зміст.

Шануй сам (собою, себе), шануватимуть і люди (тобі, тебе).

Чого (себе, собі) не зичиш, і другому не жадай.

Живи так, щоб сильніші за (ти, тебе) не кривдили (тобою, тебе); а (тебе, ти) не ображав слабших за (собі, себе).

Легко беруть на (собі, себе) обов'язки ті, кому легко (вони, їх) не виконати.

- Займенники підкресли. Визнач їх розряд, відмінок, число.

6 Напиши твір-роздум «Без вірного друга – велика туга». Підкресли займенники.

Урок 80. Присвійні займенники

1 Прочитай оповідання Василя Сухомлинського.

Камінь

У лузі, під гіллястим дубом, багато років була криниця. Вона давала людям воду. Під дубом біля криниці відпочивали подорожні. Одного разу до криниці прийшов хлопчик. Він любив пустувати. **Він** подумав: «А що воно буде, як я візьму оцей камінь і кину його в криницю? Ото, мабуть, булькне». Підняв камінь, кинув його в криницю. Булькнуло та ще й дуже. Хлопчик засміявся, побіг і забув про свої пустощі.

Камінь упав на дно криниці й закрив джерело. Вода перестала прибувати. Криниця засохла. Засохла трава навколо криниці, і дуб засох, бо підземні струмки потекли кудись в інше місце. На дубі перестав мстити гніздо соловейко. Він полетів на інший луг. Замовкла соловейкова пісня. Сумно стало в лузі.

Минуло багато років. Хлопчик став дідусем. Одного разу він прийшов на те місце, де колись був зелений луг, стояв гіллястий дуб, співав соловейко, вабила студена криниця. Не стало ні лугу, ні дуба, ні соловейка, ні криниці. Довкола пісок, вітер здіймає хмару пилуки.

«Де ж воно все поділося?» – подумав дідусь.

- Чому автор не дає імені герою, а називає його хлопчиком?
- Що зробив хлопчик? Дай оцінку його вчинку.
- Знайди і випиши займенники з твору. Визнач їхню синтаксичну роль.
- До якого розряду за значенням належить виділений займенник?

Слово дня
Джерело

2 Прочитай. Знайди займенники, порівняй їх значення.

1. Це блудний син.
І хто його не знає?
(М. Рильський).	3. Була його дорога нелегка
(І. Драч).
2. А її огорнула печаль
(Б. Олійник).	4. У її очах ворухнувся здогад
(М. Стельмах).

Увага!

Значення присвійних займенників можуть набувати особові займенники *його, її, їх* у формі родового відмінка.

3 Прочитай. Визнач особові займенники, що набули значення присвійних.

1. Світлі ідуть матері. Зір їх красою сія (В. Сосюра). 2. Мати наша – сивая горлиця, все до її серденька горнеться (Б. Олійник). 3. Дніпро витікав з-під його руки (Б. Олійник). 4. Мов бронзові колони, його руки (Б. Олійник). 5. Син проснувся. Звучать його кроки (В. Сосюра).

Присвійні займенники вказують на приналежність предмета:

1-й особі – *мій, наш*

3-й особі – *його, її, їхній*

2-й особі – *твій, ваш*

будь-якій особі – *свій*

Присвійні займенники змінюються за родами, числами і відмінками, як прикметники.

- 4 Розглянь таблицю відмінювання присвійного займенника *мій*. Зверни увагу на наголос у прямому та не-прямих відмінках.

Відмінок	Однина			Множина
	чоловічий рід	жіночий рід	середній рід	
Називний	<i>мій</i>	<i>мо́я</i>	<i>мо́є</i>	<i>мої́</i>
Родовий	<i>могó</i>	<i>моє́ї</i>	<i>могó</i>	<i>мої́х</i>
Давальний	<i>моє́му</i>	<i>мої́й</i>	<i>моє́му</i>	<i>мої́м</i>
Знахідний	<i>мій, могó</i>	<i>мою́</i>	<i>мо́є</i>	<i>мої́х</i>
Орудний	<i>мої́м</i>	<i>моєю́</i>	<i>мої́м</i>	<i>мої́ми</i>
Місцевий	<i>(на) моє́му, мої́м</i>	<i>(на) мої́й</i>	<i>(на) моє́му, мої́м</i>	<i>(на) мої́х</i>

- 5 Прочитай присвійні займенники, дотримуючись правил літературної вимови.
Моя, твоя, їхня, своя; моєму, твоєму, їхньому, своєму; моїм, твоїм, їхнім, своїм.

- Провідмінй письмово займенники *наш, твій, ваш, їхній, свій*.
- У яких складах відбувається чергування звука *о* з *і*?

Присвійні займенники в усіх відмінках мають наголошений другий склад: *моє́му, твої́, свої́*.

- 6 Перепиши речення. Підкресли присвійні займенники. Визнач їхній рід, число і відмінок.

1. Шука козак свою долю (*Т. Шевченко*). 2. Усе живе й цвіте в душі моїй (*В. Сосюра*).
 3. Хто не додержує свого слова, той сам себе зневажає (*Народна творчість*). 4. У мого роду сто доріг, сто століть у мого роду (*І. Драч*). 5. Я в казку дивную свою усю фантазію віллю (*О. Олесь*). 6. І всміхнуться сині очі од пісень моїх (*В. Сосюра*). 7. А він заспівав матерів своїх пісню велику (*Б. Олійник*).

- Провідмінй словосполучення: *своя доля; мої пісні; свій розум; їхнє свято*.

Запам'ятай!

Присвійний займенник **свій** не вживають, якщо в реченні є прикметник **власний**, який у сучасній літературній українській мові набув значення «**свій**». Неправильно: **свій, власний** дім. Треба: **свій** дім чи **власний** дім.

- 7 Перепиши, вживаючи присвійні займенники у потрібній формі. Визнач їхні відмінки.

1. Пасуться коні під курганом, чекають вершників (свої) (*Л. Костенко*). 2. Юначе мій, (чиясь) мами сину! (*Б. Олійник*). 3. Люблю легенди (наша) родини (*Л. Костенко*). 4. Про журбу (моя) співати доручив я солов'ю (*О. Олесь*). 5. Люблю пісні (мій) краю (*М. Рильський*). 6. Кожна травинка має (своя) росинку (*Народна творчість*). 7. Безсмертна у трудах (свій) бджола (*Б. Олійник*). 8. Я принесу тобі (своя) надію (*В. Симоненко*).

- Зроби синтаксичний розбір першого речення.

- 8 Прочитай. Поясни значення кожного крилатого виразу.

1. Не замітай чужої хати, дивись, чи твоя заметена. 2. Моя хата з краю – нічого не знаю.
 3. Добра каша, та не наша. 4. Не тішся з чужої біди, бо вона нині його, завтра її, а тоді твоя буде. 5. Краще своя хата, ніж їхня палата.

- Назви присвійні займенники. Визнач, на яку особу кожен з них указує.

Урок 81. Питальні та відносні займенники

(1891–1967)

Павло Григорович Тичина народився 15 січня 1891 року в селі Пісках Козелецького повіту на Чернігівщині в багатодітній родині церковнослужителя. Навчався в початковій школі. Саме його вчителька Серафима Миколаївна звернула увагу на обдарування Павла і порадила батькам вчити його далі. Уже в 1906 році, коли йому було лише 15 років, почав писати перші твори. Перший його відомий вірш «Синє небо закрилося...». А в 1912 в журналі «Літературно-науковий вісник» уперше був надрукований його вірш «Ви знаєте, як липа шелестить...».

1907–1913 роки – це роки навчання Тичини в Чернігівській духовній семінарії. Під час навчання співав у семінарському, а згодом – у міському хорі.

У 1913 році молодий поет вступив до Комерційного інституту та переїхав до Києва. Павло навчався та водночас працював. Був обліковцем Чернігівського губернського земства, підробляв помічником хормейстера в театрі М. Садовського, завідувачем відділу хроніки газети «Нова рада», редактором журналу «Світло».

Найвідоміші збірки поезій Павла Тичини: «Сонячні кларнети» (1918), «Плуг» (1920), «Замість сонетів і октав» (1920), «В космічному оркестрі» (1921), «Вітер з України» (1924), «Перемагають і жить» (1942), «День настане» (1943), «Срібної ночі» (1964).

1 Прочитай виразно вірш Павла Тичини «Гай шумлять».

Гай шумлять –
я слухаю.
Хмарки біжать –
милуюся.
Милуюся-дивуюся,
чого душі моїй
так весело.

Гей, дзвін гуде –
іздалеку.
Думки пряде –
над нивами.
Над нивами-приливами,
купаючи мене,
мов ластівку.

Я йду, йду –
зворушений.
Когось все жду –
співаючи.
Співаючи-кохаючи
під тихий шепіт трав
голублячий.

Щось мріє гай –
над річкою.
Ген неба край –
як золото.
Мов золото-поколото,
горить-тремтить ріка,
як музика.

Слово дня
Гай

- Визнач, яка пора року зображена у вірші? Доведи свою точку зору.
- Які художні засоби використовує автор? Знайди їх у вірші.
- Які зорові та слухові образи з'являються в поезії?
- Охарактеризуй стан душі ліричного героя. Сформулюй запитання до нього. Які займенники з'являються в запитаннях?
- Як ти розумієш порівняння: *купаючи мене, мов ластівку; неба край – як золото; мов золото-поколото, горить-тремтить ріка, як музика.*

Питальні займенники хто? що? який? чий? котрий? скільки? вживаються для вираження питань про особу (хто) чи предмет (що), ознаки чи належність предмета особі (який, чий) або кількість і порядок предметів при лічбі (скільки, котрий). За допомогою питальних займенників будують питальні речення. Питальні займенники *хто, що, скільки* не мають роду й числа, змінюються лише за відмінками.

Питальні займенники *який, чий, котрий* змінюються за родами, відмінками й числами.

Відносні займенники – ті самі, що й питальні (*хто, що, який, чий, котрий, скільки*), але вживаються вони для зв'язку частин складного речення.

2 Розглянь таблицю відмінювання питальних та відносних займенників.

Називний	хто	що	який	чий	чия	чиє	чиї
Родовий	кого	чого	якого	чийого	чиєї	чийого	чиїх
Давальний	кому	чому	якому	чийому (чиєму)	чийій	чийому	чийім
Знахідний	кого	що	який	чий (чийого)	чию	чиє	чиї (чиїх)
Орудний	ким	чим	яким	чийім	чиєю	чийім	чийіми
Місцевий	(на) кому	(на) чому	(на) якому	(на чиєму, на чийім)	(на) чийій	(на) чийому	(на) чийїх

Називний	скільки	котрий
Родовий	скільких	котрого
Давальний	скільким	котрому
Знахідний	скільки (скільких)	котрий, котрого
Орудний	скількима	котрим
Місцевий	(на) скільких	(на) котрому, котрім

- Поміркуй, що спільне в правописі прикметників і займенників.
- Які займенники мають паралельні форми.

3 Прочитай. Назви питальні і відносні займенники. Яка між ними різниця?

Книга й школа – що є глибше, як з наукою дружить? (П. Тичина). 2. Чия ця дівчинка дзвінкоголоса? (П. Тичина). 3. Добре жити тому, чия душа і дума добро навчилися любити (Т. Шевченко). 4. Хто людей питає, той і розум має (Народна творчість). 5. Ой, який хороший день, в небі чисто-чисто. Скільки музики й пісень розлилось над містом! (М. Познанська). 6. І я згадав своє село. Кого я там покинув? (Т. Шевченко). 7. Хто ця жінка, чим вона стрижена, звідки вона і чому не знає шляху до повітового міста? (А. Шиян).

- Запиши одне з речень. Підкресли в ньому займенники. Визнач розряд.

4 Спиши речення. Знайди питальні та відносні займенники. Яку роль виконують ці займенники в реченнях?

1. Хто може сонце погасити і землю вибити з орбіти? (В. Сосюра). 2. Той ніколи не має часу, хто нічого не робить (Нар. творчість). 3. Тільки тим історія належить, хто сьогодні бореться й живе (В. Симоненко). 4. Який мені вітер у серце повіяв? (В. Сосюра). 5. Після похмурої темної ночі, у яку не переставав хлюскати лапастий дощ, починало світати (Панас Мирний).

- Зроби синтаксичний розбір 1 та 4 речень.

В українській мові **відносний займенник** що збігається за написанням і звучанням зі **сполучником** *що*, який також з'єднує залежне речення з головним у складному.

Якщо ми можемо слово *що* замінити синонімічним йому *який*, то це **займенник**.

Коли ж така заміна неможлива, то *що* – **сполучник**.

Порівняйте! Вона так гарно намалювала сімейку грибів-боровиків, *що (які)* стали в коло на лісовій галявині (В. Чухліб). І знали ми, *що* слави нам не буде (І. Франко).

5 Склади 2 речення з *що*: у першому реченні – *що* має виступати відносним займенником; у другому реченні – сполучником.

6 Перебудуй речення, замінивши питальні займенники відносними. Поясни, як змінилася будова речень.

Наприклад: Яку книжку читаєш? – Скажи, яку книжку ти читаєш.

1. Хто тебе образив? 2. Про що ти мрієш? 3. Скільки тобі років? 4. Яка твоя улюблена книжка? 5. Який фільм тобі подобається?

Урок 82. Заперечні займенники. *Ні* в заперечних займенниках

1 Відгадай загадки.

Коли нема – чекають,
А коли прийду – тікають.

Мене частенько просять, ждуть,
А тільки покажусь –
Ховатися почнуть.

Довго нема мене – усе в'яне,
А як пройду – знов оживає.

Слово дня
**Благо-
датний**

2 Прочитай виразно вірш.

Дощ («Благодатний, довгожданий...»)

Благодатний, довгожданий,
Дивним саявом осіяний,
Золотий вечірній гість
Впав бадьоро, свіжо, дзвінко
На закурені будинки
Зголоднілих передмість.
Відкривай гарячі груди,
Мати земле! Дощ остудить,
Оживить і запліднить, –
І пшеницею й ячменем
Буйним повіом зеленим
Білі села звеселить.

Максим Рильський

- Поміркуй, чим відрізняються загадки про дощ від поезії Максима Рильського.
- У чому особливість цього вірша?
- Визнач його тему.
- Чому автор називає дощ *благодатним, довгожданим*?
- Знайди у творі художні засоби. Поясни їх значення.
- Які епітети ти можеш дібрати до слова *дощ*?

(1895-1964)

Максим Тадейович Рильський – поет-неокласик, перекладач, фольклорист, мовознавець. Народився 19 березня 1895 р. в м. Києві в родині етнографа Тадея Рильського. Навчався в приватній гімназії Науменка в Києві. 1915-1918 – навчався на медичному факультеті Київського університету Св. Володимира, згодом перевівся на історико-філологічний факультет Українського народного університету. 1919-1929 – працював учителем у селах. Збірки його поезій: «На білих островах» (1910), «Під осінніми зорями» (1918), «Синя далечінь» (1922), «Крізь бурю і сніг» (1925), «Троянди й виноград» (1960) та ін.

3 Звернися до інших доступних тобі джерел інформації і додатково прочитай біографію Максима Тадейовича Рильського.

4 Прочитай прислів'я та приказки. Поясни їх значення.

Від дощу не у воду, а від вогню не в полум'я. *Ніхто* не знає, тільки дід, баба та ціла громада. Добре дивитися на дощ, стоячи під дахом. Без здоров'я *ніщо* людині не миле. Дощ

у жнива – як п'яте колесо до воза. Дощ іде, а гість їде. Чоловік – не глина, а дощ – не дубина, не розмочить і не поб'є. Він би й рад косити, та *нікому* косу носити.

- Назви розряд за значенням виділених займенників. Зверни увагу на написання цих займенників.
- Якою значущою частиною є *ні-* в заперечних займенниках? Зроби висновок, яким способом творяться заперечні займенники.
- Поміркуй, займенник *ніхто* вказує на якісь певні особи чи на їх відсутність?
- Випиши з таблиці «Розряди займенників за значенням» заперечні займенники.

Заперечні займенники вказують на відсутність особи, предмета, їхніх ознак чи кількості.

Заперечні займенники з часткою *ні-* пишуться разом, якщо між ними не стоїть прийменник: *нічого, нікому, ніщо, ніякий*.

Якщо між часткою *ні* та займенником стоїть прийменник, всі три слова пишуться окремо: *ні до чого, ні на кому, ні в якому*.

Увага! *Нічого, ні до чого*

- 5** Випиши заперечні займенники у дві колонки: в першу – без прийменників; у другу – з прийменниками. Склади з ними словосполучення.

Ні на чому, свій, ніхто, скільки, він, ні з ким, від нас, нікотрим, з нею, ні з ким, ніщо, з ним, нікотрого, ні до кого, для кого, ніякий, ні за що,

- 6** Провідмій заперечні займенники. Введи їх у речення.

Ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий.

Займенники *ніхто, ніщо* в непрямих відмінках можуть мати різний наголос залежно від значення слова:

нікому (немає кому) і *нікому* (жодному); *ні в чому* (немає в чому) і *ні в чому* (в жодному):

Нікому води подати – *нікому* не вдалося цього зробити;

Нічого вам сказати – *нічого* вони не вирішили.

- 7** Перепиши слова, розкриваючи дужки.

(Ні) (до) чого, (ні) коли, (ні) який, (ні) де, (ні) хто, (ні) (за) що, (ні) звідки, (ні) як, (ні) (від) кого, (ні) хто, (ні) для чого, (ні) ким, (ні) для чого.

- З трьома займенниками склади речення.

8

Напиши твір-мініатюру «Слово без діла нічого не варте» (8–10 речень).

Урок 83. Неозначені займенники

- 1** Прочитай вірш Володимира Сосюри «Люблю весну, та хто її не любить».

Люблю весну, та хто її не любить,
Коли життя цвіте, як пишний сад.
І, мов у сні, шепочуть листя губи,
І квіти шлють солодкий аромат.

Люблю весну, коли плюскочуть ріки,
Коли ридає од щастя соловей
І заглядає сонце під повіки
У тишині задуманих алей...

Люблю, коли блукає місяць в травах,
Хатини білить променем своїм
І п'є тепло ночей ласкавих,
А на луках пливе туманів дим...

Весна вдягла у зелень віти в дуба,
уже курличуть в небі журавлі.
Люблю весну, та хто її не любить
на цій чудесній, радісній землі

Слово дня
Весна

- Чим сподобався тобі вірш?
- Чому людина і природа становлять єдине ціле?

- Доведи, що описана в поезії картина сповнена спокоєм.
- Як ти розумієш вислів: *Коли рида од щастя соловей?* Яким словом чи словосполученням можна його замінити?
- Назви рослини-символи та символи птахів, які використовують автори у поезіях. З якою метою поети використовують їх у своїй творчості?

(1898-1965)

Володимир Миколайович Сосюра – народився 6 січня 1898 р. на станції Дебальцеве Донецької області. Його дитячі роки минули у селищі Третя Рота (нині м. Верхнє) біля Дінця. З одинадцяти років хлопець почав працювати у бондарному цеху содового заводу, потім був телефоністом, чорноробом. Початкову освіту дав йому батько; крім того, Володимир багато читав, особливо захоплюючись пригодницькою літературою. У 1911 р. він вступає до двокласного училища в с. Третя Рота. Продовжував освіту в Харківському інституті народної освіти.

Писати вірші почав із 14 років. У жовтні 1917 р. лисичанська газета «Голос рабочего» друкує вірш В. Сосюри «Плач волн», потім – перший вірш українською мовою «Чи вже не пора». У 1921 р. вийшла збірка «Поезії», це була друга його книжка. У 20-х роках ХХ ст. виходять також збірки «Осіні зорі» (1924 р.), «Сьогодні» (1925 р.), «Золоті шуліки» (1927 р.), «Коли зацвітуть акації» (1928 р.).

Збірки воєнних та повоєнних років: «В годину гніву» (1942 р.), «Під гул кривавий» (1942 р.), «За мир» (1953 р.), «На струнах серця» (1955 р.), «Солов'їні далі» (1957 р.). У 1960 р. завершує поему «Розстріляне відродження», розпочату в довоєнний час і опубліковану в 1988 р. в журналі «Вітчизна».

В останнє десятиліття життя поета побачили світ збірки поезій «Близька далина» (1960 р.), «Поезія не спить» (1961 р.), «Осінні мелодії» (1964 р.), «Весни дихання» (1964 р.). До останнього дня поет залишався людиною активною, діяльною, життєлюбною. Помер В. Сосюра 8 січня 1965 р.

- А що ти знаєш про життя та творчість Володимира Миколайовича Сосюри?

2 Прочитай вислів про весну.

Буває, *щось* не клеїться, погано виходить, і водночас відчуваєш *щось* хороше. Згадаєш про хороше і зрозумієш: це весна.

(М. Пришвін)

- На що вказують виділені слова? До якого розряду за значенням належать виділені займенники?

Неозначені займенники вказують на невизначені особи, предмети, їхні ознаки, кількість: *казна-хто, абичий, будь-кого*.

Утворюємо від питальних займенників за допомогою часток *аби-, де-, казна-, хтозна-, будь-*, які в слові є префіксами, та часток *-сь, -небудь*, які в слові є суфіксами: *абищо, будь-хто, казна-ким, хтозна-чим, хтось, щось, якийсь*.

Неозначені займенники

з частками *аби-, де-, -сь* пишуться разом: *абиякий, декотрі, когось*.

з частками *будь-, -небудь, казна-, хтозна-* пишуться через дефіс: *будь-який, хто-небудь, казна-що, хтозна-чим*. Якщо між часткою та займенником стоїть прийменник, то всі три слова пишуться окремо: *аби на кому, де з ким, казна з чим, хтозна у кого, будь про кого*.

Неозначені займенники відмінюються так, як питальні, від яких вони утворилися.

3 Гра «Пів слова за тобою». Утвори займенник з наступним елементом.

Де-, аби-, будь-, казна-, хтозна-, -сь, -небудь.

4 Випиши у два стовпчики неозначені й заперечні займенники. Поясни їх творення.

Але, може, ви б знайшли для мене хоч яку-небудь роботу (*І. Франко*). 2. Десь, колись, в якійсь країні, де захочете, там буде... (*Л. Українка*). 3. Заграйте що-небудь, як ваша ласка (*Л. Українка*). 4. Ніщо не підноситься вище правди (*Народна творчість*). 5. Ні жита, ні пше-

ниці, ніякої травиченьки дощем не полило (Л. Глібов). 6. Це ж наша історія свята, ніхто її, ніхто не захита (М. Рильський). 7. Сходить місяць над горою, щось шепчуть віти (В. Сосюра).

5 Спиши речення, дібравши з дужок найбільш доцільний займенник.

Дівчата, зібравшись біля криниці, починали розповідати (абищо, щось, що-небудь, казна-що, хтозна-що, дещо, будь-що).

Раптом (хтось, хто-небудь, будь-хто, дехто, казна-хто) заводив сумну пісню.

Старші вели розмови про (якісь, будь-які, які-небудь, хтозна-які, казна-які, деякі, не-абиякі) події.

6 Запиши займенники у три колонки: займенники, що пишуться з частками разом; через дефіс; окремо.

Де (з) чим, кимо (сь), чий (небудь), будь (з) чим, будь (до) кого, будь (кого), хтозна (з) ким, хтозна (до) чого, (хтозна) чий, хто (сь), хтозна (від) чого, казна (з) чим, (аби) хто, аби (з) чим, (аби) чий, чий (сь), чим (небудь), (аби) якого, що (сь), який (небудь), (аби) що, аби (до) чого, (де) хто, (де) який, (де) чим, де (з) ким, казна (для) кого, (де) котрий, (де) яким, (де) кого, ні (до) кого.

7 Напиши твір-мініатюру за цитатою В. Сосюри «Коли життя цвіте, як пишний сад...», використовуючи неозначені займенники.

Урок 84. Вказівні та означальні займенники

Слово дня
Тополя

1 Прочитай поезію Павла Тичини.

Де тополя росте...

До тополя росте,
Серед поля стою.
І шумить, і співа
Жито думку свою.
Шумить жито, співа,
Заохочує жить.
Вітерець повіва,
Жито хилить, п'янить...

Жито шепче мені,
Як привільно навкруг,
І тремтить вдалині
Й потопа виднокруг..
Гей, простори які.
Любо-мило землі:
Де не глянь – колоски
Та всі в золоті-сріблї.
Де не глянь – колоски
Проти сонця блись-блись..
Лиш ген скраю ліски,
Ніби дим, простяглись..
Лише скраю ліски,
А то *все, все* жита,
Колоски, колоски,
Тиха думка свята.

- Яка пора року зображена у вірші? Які рядки доводять твою точку зору?
- Які художні засоби використовує поет?
- Знайди повтори та поясни, для чого їх вводить автор.
- З якою метою в поезії вжиті виділені займенники? До якого розряду за значенням вони належать?

Вказівні займенники вказують на предмет, ознаку, кількість: **цей, той, такий, стільки**.

Займенники **той (отой)** та **такий** змінюються за родами, числами і відмінками, як прикметники твердої групи. Займенники **цей (оцей)** та рідковживаний **сей**, змінюються за родами, числами і відмінками, як прикметники м'якої групи в однині та як прикметник твердої групи – в множині (але в Ор. в. – цим).

Займенник **стільки** змінюється лише за відмінками, як числівник **два**.

2 Розглянь таблиці відмінювання вказівних займенників.

Однина			Множина
Чоловічий і середній рід		Жіночий рід	
Називний	той, те	та	ті
Родовий	того́	тієї́ (рідко – тої́)	тих
Давальний	тому́	тії	тим
Знахідний	= Н. або Р., те	ту	= Н. або Р.
Орудний	тим	тією́ (рідко – тою́)	тіми
Місцевий	(на) то́му (тім)	(на) тії	(на) тих

Однина			Множина
Чоловічий і середній рід		Жіночий рід	
Називний	цей, це	ця	ці
Родовий	цього́	цієї́	цих
Давальний	цьому́	цій	цим
Знахідний	= Н. або Р. це	цю	= Н. або Р.
Орудний	цим	цією́	цими
Місцевий	... цьо́му (цім)	... цій	... цих

Називний	стільки учнів	Знахідний	стільки учнів
Родовий	стількох учнів	Орудний	стількома учнями
Давальний	стільком учням	Місцевий	(на) стількох учнях

- Провідміняй усно: *цей твір, ця книга, стільки квітів*.

3 Віднови та запиши прислів'я, добираючи вказівні займенники.

1. Не..... козак, що поборов, а, що вивернувся. 2. Не страшний чорт, як його малюють. 3. З ким поведешся, й наберешся. 4. Яке коріння, й насіння. 5. Не в хороша, що чорноброва, а в....., що діло робить. 6. Хто землю удобрює, й земля повертає. 7. Зимова днина.....: сюди тень, туди тень, – та й минув день. 8. Бджола мала, а йпрацює. 9. Хто рано підводиться, за..... і діло водиться.

Довідка: такий, тім, той, того, така, таке, цім, тому, та, тим.

4 Спиши, розкриваючи дужки. Поясни зміст прислів'їв.

1. Тяжко (той) жити, хто не хоче робити. 2. Хто дбає, (ті) і має. 3. Хто мовчить, (тому) двох навчить. 4. Добре (той) мекати, хто боїться. 5. Добре (той) ковалеві, що на обі руки кує. 6. І сонце світить на брудні місця, але від (цей)не стає брудним.

5 Розглянь таблицю відмінювання означального займенника *весь (увесь)*.

Однина			Множина
Чоловічий і середній рід		Жіночий рід	
Називний	весь (увесь), все (усе)	вся (уся)	всі (усі)
Родовий	всього (усього)	всієї (усієї)	всіх (усіх)
Давальний	всьому (усьому)	всій (усій)	всім (усім)
Знахідний	весь або всього	всю (усю)	всі або всіх
Орудний	всім (усім)	всією (усією)	всіма (усіма)
Місцевий	(на) всьому (усьому)	(на) всій (усій)	(на) всіх (усіх)

Означальні займенники *кожний, всякий (усякий), весь (увесь, весь), інший, сам, самий* відмінюються як прикметник.

Займенник *весь (увесь)* указує на сукупність предметів або на повне охоплення предмета дією чи ознакою. Займенники *кожний (кожен), усякий* дуже близькі за значенням: вони виражають виділення предмета з сукупності однорідних предметів. Займенник *жодний (жоден)* уживається в значенні «ні один», «ніякий». Займенник *інший* указує на відокремлення, відмежування особи чи предмета від подібних до нього або раніше названих. Займенник *сам, само, сама, саме* указує на особу, що виконує дію без сторонньої допомоги, або ж на предмет, що може діяти самостійно.

6 Письмово провідмінюй займенники *інший, сам, самий, кожний, жодний*.

- З двома займенниками склади речення.

7 Розглянь схему розбору займенника.

Розбір займенника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Початкова форма (називний відмінок однини).
3. Розряд за значенням.
4. Граматичні ознаки: рід (якщо є), число (якщо є), відмінок.
5. Синтаксична роль.

Уже заходило сонце, коли Богдан, шулячись усередині, підійшов до своєї хати (М. Стельмах).

Зразок усного розбору

Свої – займенник, початкова форма – *своя*, присвійний, ужитий у формі жіночого роду однини, родового відмінка; у реченні виступає означенням.

Зразок письмового розбору

Свої – займ., п. ф. – *своя*, присв., ж. р., одн., Р. в., означення.

- Розбери будь-які два займенники з вірша як частину мови.

Урок 85. Повторення вивченого про займенник

1 Прочитай вірш.

В Зелену суботу

Назриваю в гаю запашного зілля,
запашного зілля, вибуялих трав;
з ясеню та кленів нарубаю гілля;
лепехи нарвати побіжу на став;
кличанням обставлю, приберу кімнату.
– Подивіться, мамо! – Хороше ж то як!

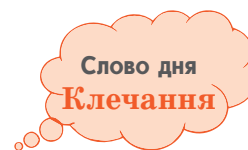

Лепеха

Усміхнуться очі. Поміж тим у хату
вечір завітає – стомлений козак.

Сядемо рядочком. Заведем розмову –
тиху, сумовиту – і про все, про все,
доки до віконця хусточку шовкову
ніченька-черничка з поля донесе...

Василь Чумак

- Яке свято згадано у вірші? Як воно називається у твоїй місцевості?
- Які звичаї описує автор? А які звичаї характерні для твого села/міста?
- Які фольклорні образи з'являються в поезії?
- Знайди у вірші займенники та визнач розряд за значенням.
- Розкажи, як у вашій родині відзначають Зелені свята.

2 Прочитай. Про що йдеться в тексті?

(Ні) що на Землі не вічне, навіть континенти. Щільно притиснуті одна до одної плити, з яких складається земна кора, повільно переміщуються. Відстань між (де) якими з них – сто і тисяча кілометрів. (Де) котрі з плит несуть на собі континент, як, наприклад, північноамериканська платформа. (Будь) які рухи плит земної кори не проходять безслідно. Коли які (сь) краї плит черкаються один об один, відбуваються землетруси. Проте (ні) хто не може точно сказати, коли це станеться.

(Із журналу)

- Поясни правопис займенників.

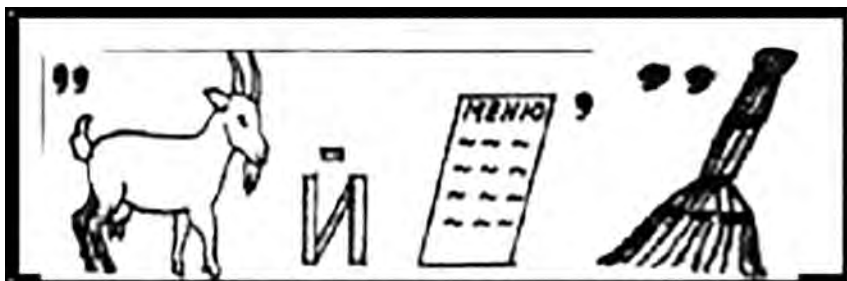
3 Перепиши слова, розкриваючи дужки.

(Що) небудь, (коли) небудь, (ні) (до) чого, (де) хто, (аби) хто, який (сь), (де) кілька, (ні) який, (ні) хто, (ні) (за) що, (казна) хто, (хтозна) скільки, (ні) (від) кого, який (небудь), (будь) що.

4 Дай відповіді на запитання.

- Що означає займенник?
- На які розряди за значенням поділяють займенники?
- Які граматичні ознаки має ця частина мови?
- Яку синтаксичну роль може виконувати займенник?

5 Розгадай ребуси.

6 Прочитай прислів'я. Замість крапок встав пропущені займенники.

1. Ми з ..., як риба з водою. 2. Будемо гостити то у ..., то у тебе. 3. Та мова мила, якою мати говорила, якою ... колискової співала. 4. Спочатку ти мене підвези, тоді я на ... поїду. 5. Комуś ніяково, а ... однаково. 6. Як ви нам, так і ми 7. Ти йому про діло, а ... про козу білу.

7 Перепиши, розкриваючи дужки та ставлячи займенники в потрібному відмінку.

1. Сестра подарувала (вона) цікаву книжку. 2. Ходімо в кіно з (ми). 3. Для (він) (я) нічого не шкода. 4. На столі стоїть склянка й у (вона) яблучний сік. 5. У (вони) сьогодні велике свято. 6. (Я) зворушила ця пісня. 7. А чи кожен з (ми) посадив за життя деревце чи квіточку?

- Два займенники (за вибором) розбери як частину мови.

8 Відгадай загадки.

1. Які два особові займенники псують шляхи? (я-ми)
2. Які два особові займенники допомагають пташці змайструвати гніздо? (ви-ти)
3. Які три особові займенники допоможуть забрудненим рукам? (ви-ми-ти)

9 Прочитай скоромовки. Вивчи напам'ять ту, яка тобі більше сподобалася.

Вітя – світла голова.
Вітя вчить нові слова.
Ви йому не заважайте.
Ви без нього погуляйте.
Він, як буде вільний час,
Вийде гратися до вас.

Ганна Чубач

Ти – вусатий, я – вухатий.
В мене – хата, ти – без хати.
Ми обоє куцохвості,
Ти приходь до мене в гості.
Будем знову моркву гризти.
Хто ще хоче попоїсти?

Леонід Куліш-Зінків

- Запиши скоромовку з пам'яті.
- Підкресли займенники. Визнач їх розряд за значенням.

ПЕРЕВІР СЕБЕ!

1 З-поміж варіантів визначення займенника назви правильний.

- I. Займенник – це частина мови, що називає предмети, їхні ознаки чи кількість.
- II. Займенник – самостійна частина мови, яка вживається замість іменника.
- III. Займенник – самостійна частина мови, яка вказує на предмет, ознаку, кількість, але не називає їх.

2 Перепиши прислів'я і приказки, вживаючи займенники в потрібній формі.

Він би й робив, та в (він) рукави болять. Ти (він) борони від собак, а він (ти) покаже кулак. Гірка та втіха, що по (вона) плач наступає. Ти (він) «стрижене», він (ти) «голене». Про (він) вже й сови гудуть. Риба ще в річці, а він до (вона) петрушку крише. Сонце на (весь) людей однаково світить. Не тішся з чужої біди, бо вона нині (він), завтра (вона), а тоді (твій) буде.

3 Перепиши, розкриваючи дужки.

Будь (хто), де (хто), казна (з) ким, ні (на) кого, ні (що), (ні) скільки, (де) який, ні (до) кого, ні (чий), хто (сь), (ні) (перед) ким.

4 У якому зі стовпчиків наголос займенників відповідає літературній нормі, а в якому наголошування є діалектним?

I	II
мо́я	мо́я
тво́я	тво́я
сво́я	сво́я

5 Напиши твір-мініатюру «Мій родовід». Займенники підкресли. Два з них розбери як частину мови.

Література рідного краю

Повторення вивченого за рік

Урок 86. Повторення та узагальнення вивченого

1 Прочитай вірш.

Ранок

Промайнув останок
Чарівної ночі,
І травневий ранок
В світ розплющив очі.
Страхитливі мари
У рожевій піні
Поховались в хмари,
Налякавшись тіні.
Золотий серпанок
За далеким гаєм
Розпочав свій танок
Над небесним краєм.
Запросив до кола
Світанковий промінь,
Запалив довкола
Золотаву повінь.
Кольорові брилі
Одягнули вежі,
По ставковій хвилі
Попливли пожежі...
Неземні, казкові,
Різнобарвні плівки
Заплели квіткові
Молоді голівки.
Прокотились роси
Полям – лободою,
Намочили коси
Вербам над водою.

Шовком на узліссі
Розпустилась кашка,
Про любов на стрісі
Заспівала пташка...
І країну милу,
В золоте віконце
Протягнувши крила,
Пригорнуло сонце.
Юрій Дячук

Серпанок легка поволока, легкий
прозорий туман, димка.

Кашка – багаторічна
рослина.

Бриль – чоловічий
солом'яний капелюх.

- Визнач тему вірша. Чи довелося тобі спостерігати пробудження природи вранці? Розкажи про це.
- Якою постає природа рідного краю у творі поета?
- Знайди рядки, які нагадують казку.
- Розкажи про свій улюблений куточок природи. Опиши його. Пригадай, хто з літературних героїв любив бувати на природі.

Слово дня
Ранок

2 Запиши перші два речення. Зроби їх синтаксичний розбір. Порівняй.

3 Прочитай текст. Визнач тему.

Вчені вважають, що «Велесова книга» – це історична пам'ятка V– IX століть, у якій зібрані епічні твори наших предків про світ, природу, богів, яким вони поклонялись. Тут є оповіді про богів Велеса, Перуна, Сварога, Дажбога, Хорса, Ярила, про найдавніші роди Білояра, Оря, про війну з готами, що була у IV столітті, про Дніпро, Дон і нашу землю, про святі заповіді боронити її.

(М. Слабошпицький)

- Пригадай, що тобі відомо про «Велесову книгу».
- Випиши іменники-власні назви, поясни їх правопис.

4 Перепиши речення, підкресли в кожному граматичну основу. Вкажи речення прості та складні. Поясни вживання розділових знаків.

Де хатина біленька, там родина гідненька. Дай, Боже, хату білу і жінку милу! У чужій хаті й тріска б'ється. Гарно будяк цвіте, та ніхто квіток не рве. Добрі вісті не лежать на місці. Скупий два рази дає, а лінивий два рази робить. За дурною головою і ногам нема спокою. Як голова дурна, то ноги спокою не мають. У чужий черевик ноги не сунь. Якщо вітер не віє, то дерево не хитається.

(Народна творчість)

- Підкресли у тексті слова, які є відмінюваними частинами мови.
- Наведи приклади слів, що належать до службових частин мови.

5 Прочитай, правильно вимовляючи слова. Добери до них антоніми. Запиши. З антонімічними парами склади словосполучення. До якого розряду за значенням належить кожен прикметник?

Казковий, простий, урочистий, травневий, сільський, ясний, мілкий, осінній, ранковий, гучний, швидкий.

Урок 87. Повторення та узагальнення вивченого

1 Прочитай вірші.

Батьківщина

Де лежать рушниками поля,
Де розквітла верба біля млина,
Де відроджує весни земля –
Там моя Батьківщина.

Там, де пісня на всі голоси
До сердець і до обріїв лине,
Там, де мліє душа від краси,
Жде мене Батьківщина.

Де сумні і самотні хрести
Залишила на спомин родина,
Там, де будеш лежати і ти, –
То і є Батьківщина.

Де втішає блакить золота,
Де і радість, і сміх без причини,
Де чарують і села й міста, –
Там моя Україна.

Інна Кравчук

Весна

Біля хати у сестри
З поля збіглися вітри.
Один теплий і ласкавий,
Другий злющий, кучерявий;
Чи то байка,
Чи то сміх, –
Вечір з заходу прибіг:
Ніс проміння золоте,
Розфарбоване, густе.
Вітри всі рядком присіли,
Вже нікуди не спішили,
А весна собі співала,
Землю у зелене вбрала:
Білим – вишні, черешні,
Сади – у квіти рясні.
Затихли вітри, заснули
І сваритися забули.

Світлана Лозинська

- Сподобалися тобі вірші? Що їх об'єднує?
- Після яких слів стало зрозуміло, що у першому вірші мова йде про Україну? Згадка про які символи допомогла тобі це зрозуміти? Запиши їх.
- Які ще рослинні і тваринні символи тобі відомі?

2 Прочитай текст, визнач його тему й основну думку.

Найвеличнійший винахід людського розуму

Людина не може жити без повітря, води, сонця, їжі. А в ній першість належить хлібу. Видатний учений К. А. Тімірязєв назвав цей продукт найвеличнійшим винаходом людського розуму.

Скибка першого хліба з'явилася на світ понад 15 тисяч років тому. Навряд чи сподобався б вам твердий пригорілий корж, випечений на гарячому камінні. А от п'ять тисячоліть тому єгиптянам вдалося одержати хліб, який за якістю не поступався сьогодняшнім паляницям. Яким секретом оволоділи вони? Мистецтвом розпушувати тісто. Древні єгиптяни використали хлібні дріжджі і молочнокислі бактерії. Внаслідок бродіння утворювався вуглекислий газ, що розпушував тісто, робив його пухким.

Згодом хлібопекарське мистецтво опанували греки й римляни. 776 року до н.е. під час відкриття перших Олімпійських ігор учасників почастили делікатесом. Це був білий пшеничний хліб. Давньогрецькі аристократи їли його як окрему страву.

У III тисячолітті до н. е. у поселеннях Трипільської культури на території сучасної України і Молдови також вирощували зернові. В XI столітті наші пращури подавали до столу житній і пшеничний хліб, калачі, медяники. Взагалі пекарів дуже шанували.

На честь знаменитих майстрів навіть споруджували пам'ятники. Дві тисячі років тому в Римі спорудили тринадцятиметровий монумент Марку Вергілію Еврисаку. Саме він постачав до столиці Римської імперії основну частину хліба. Ця споруда збереглася донині.

- Яким стилем написано текст?
- Постав питання до кожного абзацу. Склади простий план тексту.
- **Працюємо разом.** Перекажіть текст ланцюжком.
- Поясни вживання великої літери.
- Перепиши два останні абзаци. Поясни орфограми.

3 Випиши окремо кожен синонімічний ряд.

Кордон, думка, крик, огорожа, завірюха, межа, галас, висота, паркан, рубіж, заметіль, мисль, репетування, границя, міркування, говоріння, буран, височина, метелиця, вись.

- Визнач рід кожного слова, постав його у форму орудного відмінка однини.

4 Прочитай статті зі словника омонімів. Що означає позначка ч/ж? Іменники спільного роду введи до самостійно складених речень (усно).

Причепа I, -и, ч/ж. Людина, яка до всього чіпляється; прискіплива людина, надокучлива людина.

Причепа II, -и, ж. Морська риба з веретеноподібним тілом.

Нахаба I, -и, ч/ж. Зухвала, безсоромна, безпутна людина.

Нахаба II, -и, ж. Нещастя, біда, напасть.

5

Перепиши, вживаючи словосполучення в дужках у потрібній формі. Визнач відмінок. Поясни, від чого залежить відмінок прикметника.

Охороняти (домашні вогнища). Оберігати (маленькі діти). Тризуб став атрибутом (небесні боги). (Минулий, теперішній та майбутній) життя. Калинові грона використовують під час (весільні обряди). У захопленні від (справжні вірування). Переймаюсь (незабутні враження).

- Два іменники (за власним вибором) розбери як частину мови.

Урок 88. Повторення та узагальнення вивченого

1

Прочитай вірші Євгена Осередчука.

Сусіди

Дністер плине
В море сине,
Береги минає,
На них з роду
Два народи
З давнини єднає...
Де Всевишній
Дав їм вишні,
Пісень вподобання,
Ще до ладу
Винограду,
Бусла клекотання.

Обрій
Близький і далекий,
Безмежний
В лінії навколо,
На щастя
Клекотять лелеки –
Буття,
Всесвітнє коло...

Слово дня
Буття

Клекотання –
переривчасті звуки,
клекіт.

- Про яких сусідів говорить поет? Що об'єднує два народи на берегах Дністра?
- Пригадай, яке значення має лелека в житті українців і молдован.

2

Прочитай текст.

Мабуть, кожному з вас доводилося бачити політ лелеки. На диво красива це птаха. Скільки в ній грації, гордості, величі.

Здавна існує велика дружба між людьми і лелеками. Може, як жодна інша птаха, підпускає чорнокрилий красень до себе людину, бо вірить, що не буде йому кривди. І не дарма говорять люди: у хаті, на якій поселиться лелечина пара, пануватиме добро і злагода.

- Пригадай інші назви лелеки. Які з них є власне українськими, а які прийшли з інших мов?
- Поміркуй, чому окремі назви лелеки стали діалектними?
- Знайди у тексті загальноживані слова.
- Розкажи, що ти знаєш про цього чудового птаха.

Це цікаво!

Своє житло лелеки будують надійно, укріплюючи хмизом, травою, гілками дерев у декілька рядів. От і не дивно, що в середньому гніздо білого лелеки важить до 250 кг, а його діаметр – 1,5 метри.

Вчитися польоту пташенята лелеки починають в двомісячному віці, а розмір розмаху крил дорослого лелеки досягає – 155–200 см.

Лелеки – мовчазні птахи, вони практично не здатні видавати звуки. Лелеча мова – це посвистування, клацання дзьобом, шипіння.

Ці дивовижні птахи завжди сплять виключно стоячи на одній лапі. Цікаво, що уві сні лелека може почергово змінювати лапи. І як дослідили вчені, при цьому птах навіть не прокидається.

3 Зі статті «Це цікаво!» перепиши речення з числівниками, записуючи їх словами. Визнач розряд за значенням.

4 Спиши. Числівники запиши словами і поясни їх написання.

Ссавці-крихітки й гіганти

Найменші – це землерийки-крихітки. Їхнє тільце ледь сягає чотирьох сантиметрів завдовжки, важать вони всього два грами, а то й менше.

Кити теж ссавці, як і землерийки. Та якщо серед землерийок є крихітки, то деякі з китів – гіганти.

Голубі кити – найбільші з китів. Вони бувають 33 метри завдовжки.

Півсотні кроків треба зробити, щоб пройти повз такого кита, коли він лежить на березі. Це громадище важить 120 тонн.

Порівняйте з землерийкою-крихіткою. Голубий кит у 800 разів довший за неї. 60 мільйонів землерийок треба зібрати, щоб урівноважити ваги, на яких лежить усього один голубий кит. 14 тисяч літрів повітря вміщують легені кита.

Сорок, а то й п'ятдесят тритонок потрібно, щоб перевезти одного великого голубого кита.

Тридцятитрьохметровий кит є не тільки найбільшим із сучасних тварин. Таких велетнів не було на землі і за минулих часів.

(М. Плавильщиков)

- Напиши словами 5, 6, 9, 10, 20.
- Встав пропущені букви в словах п'ят...ох, десят...ох, п'ятдесят...ох. Зроби їх фонетичний розбір.
- Випиши по 2 приклади вивчених іменних частин мови. Назви їх постійні та непостійні ознаки.

Ссавець – тварина, що споживає молоко матері, ссе.

Урок 89. Повторення та узагальнення вивченого

1 Прочитай уривок з роману Костянтина Поповича «Бентежний світанок». Добери до нього заголовок.

Весь травень був дощовим. Тільки в останні дні небесна височінь заголубіла, засяяла. З приходом ясних днів поля густо зарябіли білими мужицькими сорочками і жіночими хустками. Селяни, мов ті шукачі скарбів, цілими днями копалися в землі.

Вже починала колоситися пшениця, потяглася вгору кукурудза, у долинах лягав у покоси шорсткий рогіз.

У кущах, вздовж межі, справляли прихід літа лісові птахи. Вони виспівували, перебиваючи одна одну.

Безтурботні пташині співи, духмяні пахощі скошеної трави і легкий вітерець, який то причається десь у корчах то розбіжиться, щоб знов кудись зникнути, – все раділо літу.

- Яким ти бачиш початок літа?
- Яка важлива подія для всіх учнів пов'язана саме з цим часом?
- Розкажи про свої плани на літо.

Слово дня
Літо

2 Прочитай текст. Які типи мовлення у ньому поєднано? Скажи, з якою метою таке поєднання робиться.

Зустріч з боровиком

Для мене зустріч з боровиком чи красноголовцем, який дуже любить хвалитися своєю шапкою, завжди буває несподіваною і радісною. І я не можу, як інші, одразу хопати гриба: мені треба придивитися, присісти, погостити з ним, а потім уже орудувати кіскою...

Ось тут я вже пильную: це ж таке місце, де не тільки земля, а й дерево пахне грибами. Я присідаю навпочіпки і тихенько придивляюсь, що робиться довкола. Тут галасувати не можна, бо гриб злякається людського голосу і піде в землю.

Раптом моє серце тенькнуло, опустилось трохи вниз і радісно завмерло: невдалік від отруйного стебла воронячого ока стоять два близнюки-червоноголовці. Вони такі молоденькі, що їхні зрошені туманом картузики не встигли відліпитись од міцних товстеньких ніжок.

– Добрий день, хлопці-красноголовці! – кажу я до них, а вони мовчать.

Еге, а що тільки робиться за ними!

На зарослій зозулиним льоном купинці стоїть отакенне красноголовище! Шапка на ньому перебакирилась, завбільшки вона буде не менше полумиска, а ніжка завтовшки з мою руку. Спочатку я його називаю старостою, а далі отаманом над красноголовцями. Такого ще ніколи не бачив. Я підбігаю до нього, приміряюся з усіх боків, милуюся, далі обережно зрізаю і кладу на бриль, бо в бриль його шапка не влезить. Буде тепер чим похвалитися вдома.

(М. Стельмах)

- Наведи приклади слів, вжитих у переносному значенні. Поясни значення слова «перебакирилась».
- Запиши останній абзац. Підкресли дієслова. Визнач особу, час, дієвідміну.

3 Прочитай виразно скоромовку. З якою метою в ній вжиті виділені займенники? До якого розряду за значенням вони належать?

Цеглина

Мовив дід:

– Це глина,
а *оце* – цеглина.

Із *цієї* глини
всі *оці* цеглини.

А із *цих* цеглинок
виросе будинок.

Степан Келар

- Пригадай, що ти знаєш про займенники.
- Вивчи і запиши скоромовку.

4 Перепиши прислів'я, вставляючи замість крапок потрібні букви та розкриваючи дужки.

1. На слові зірвавс... – увес... світ дізнавс... . 2. (Не) кажи вс...го, що зна...ш і дума...ш.
3. Слово чемне ко...ному приємне. 4. Сяка-така пісен...ка лучча, ніж сварка. 5. З усяк...м поділися хлібом, але (не) з усяк...м сідай за стіл. 6. Хто обкидає болотом інш...х, у того руки брудні. 7. Не рубай тої гіл...яки, на як...й сидиш. 8. Багато вас так...х, та не всі вкупі. 9. Інш...х (не) суди, на себе погляди.

- Поміркуй, які етичні правила стверджують прислів'я. За одним із них напиши твір-мініатюру.

5 Прочитай текст. Визнач його тему та основну думку.

Родовідна пам'ять – явище в українському побуті унікальне. Мало хто знає, що в давнину було за обов'язок знати поіменно свій родовід від п'ятого чи навіть сьомого коліна.

Тих, хто цурався чи нехтував історичною пам'яттю, зневажливо називали «Людина без роду, без племені».

Дитина, не засвоївши таких родовідних цінностей, на все життя залишається Іваном Безрідним, не знатиме, чийх батьків він дитя. Хто одцурався мови й традицій своїх, врешті-решт знехтує і синівськими обов'язками. Бо за душею в безбачченків немає нічого.

(За Василем Скуратівським)

- *Випиши всі займенники. Визнач їх розряд за значенням, відмінки і рід.
- **Вислов власне розуміння піднятої В. Скуратівським проблеми в 5–7 реченнях.

№ п/п	Завдання	Бали
1.	Прочитай уважно текст і виконай письмово завдання на окремих аркушах або в зошиті для контрольних робіт.	1
	Про чорного лелеку існує така легенда. Був він звичайним білим лелекою. Жив у господаря, не в гнізді на хаті, а в господі... Доглядав дітей. Отож і кажуть не дарма: лелека приніс дитину. Це правда. Так от. Господар і господиня <i>подалися</i> в поле жати жито, а лелека залишився коло дітей. Бавив їх, доглядав, а коли вони заснули, <i>гайнув</i> на луки поласувати свіжиною. Повертається, а вдома біда – хата горить. <i>Полум'я</i> зайнялося, а діти в хаті, а хата на замку. Хто замкнув, невідомо. Лелека розбив дзьобом скло і <i>шугнув</i> у палаючу хату. Виніс одну дитину, кинувся за другою, а полум'я всю хату охопило. Обгорів лелека, чорним став, як головешка. Але дітей господаря – всіх порятував. (З журналу) • У прочитаному тексті йдеться про те, чому почорнів білий лелека. • Так Ні • Запиши правильну відповідь.	(за умови правильної відповіді)
2.	Дай повні відповіді на питання за змістом прочитаного тексту.	4
	• Де жив лелека? • Як допомагав лелека господарям? • Яка біда скоїлась у господі? • Як вчинив лелека?	(по 1 б. за кожну правильну відповідь)
3.	Добери й запиши заголовок до прочитаного тексту.	1
		(за умови правильної відповіді)
4.	До якого типу мовлення належить прочитаний текст?	1
	А. Розповідь Б. Опис В. Міркування Г. Текст комбінованого типу • Запиши правильну відповідь.	(за умови правильної відповіді)
5.	Випиши з прочитаного тексту два словосполучення зі словами, вжитими в переносному значенні.	2
		(по 1 б. за кожне правильно дібране слово)
6.	Добери й запиши по два синоніми до виділених у прочитаному тексті слів.	4
		(по 1 б. за кожний правильно дібраний синонім)

За віруваннями наших пращурів-язичників, у ніч на Різдво активізувалася всяка **нечисть**. Тому колядники одягали на себе маски, щоб злі духи їх не розпізнали, ходили по селу, відганяли нечисть, співаючи величальні пісні сонячному божеству Коляді.

Із прийняттям християнства давні колядки набирали християнського звучання. Відповідною символікою наповнились і обряди, наприклад, під скатертину підкладають сіно (сіно було в яслах при народженні Христа).

Підготовка до Різдва, або Святвечора, починається вдосвіта з розпалення вогню в печі. Готують 12 страв: кутю з медом, узвар, вареники, голубці, рибу, картоплю з товченим часником, горох з олією та часником, ячмінну кашу з олією або медом, пшоняну кашу, варену кукурудзу, пироги з маком, варені боби.

Як зайде сонце, господар вносить до хати сніп, який від закінчення жнив перебував у хліві чи на горищі. Сніп (дідух) ставлять на покуті під образами. Біля нього кладуть ярмо, сокиру та інші залізні речі, які, за повір'ям, захищатимуть дім від злої сили. Дитина (невинна душа) ставить на стіл спечений хліб. Кутя та узвар ставляться біля дідуха. З кожної страви набирають потроху у **миску**, господар несе це до худоби, даючи їй покуштувати «святої вечері».

Увечері після молитви сідають за стіл. Трохи куті й узвару господиня ставить на вікно – для померлих. Починають їсти святвечірні страви у мовчанні. По вечері починаються дитячі ігри. Насамкінець уся сім'я співає колядки.

У деяких місцевостях після вечері діти розносять кутю по родичах, у інших господарі розносять вечерю бідним. Селом ходять ватаги колядників.

(За О. Ковальчуком)

№ п/п	Завдання	Бали
1.	Дай письмові відповіді за змістом прочитаного тексту.	4
	1. Що означала назва <i>Різдво</i> в давнину? 2. Чому колядники одягали на себе маски? 3. З чого починалася підготовка до Святвечора? 4. Куди ставлять дідуха?	(по 1б. за кожну правильну відповідь)
2.	Визнач і запиши одним поширеним реченням тему прочитаного тексту.	1
		(за умови правильної відповіді)
3.	До якого типу належить прочитаний текст? Запиши правильну відповідь. А. Розповідь Б. Опис В. Міркування Г. Комбінований текст	1
		(за умови правильної відповіді)
4.	Визнач стиль прочитаного тексту.	1
		(за умови правильної відповіді)
5.	Добери і запиши заголовок до прочитаного тексту.	1
		(за умови правильної відповіді)
6.	Склади і запиши простий план (із 5 пунктів) прочитаного тексту.	5
		(по 1б. за кожний правильно сформульований пункт плану)
7.	Випиши з прочитаного тексту 5 іменників-назв істот і 5 іменників-назв неістот.	5
		(по 0,5 б за кожний правильно виписаний іменник)
8.	Випиши з прочитаного тексту виділені слова. Визнач їх рід, число, відмінок, відміну, групу (якщо є).	5
		(по 1 б за кожне слово)
9.	Утвори іменники суфіксальним способом. Розбери їх за будовою.	6
	Море, птах, вогонь.	(по 2б за правильно утворене і розібране слово)

№ п/п	Завдання	Бали
10.	Запиши речення, вживаючи іменники, що в дужках, в орудному відмінку. Виділи закінчення. На Свят-вечір пригощають (кутя) з медом, (вареники), (голубці), (риба), (картопля) з товченим часником, пирогами з (мак).	6 (по 1 б. за кожне правильно записане слово)
11.	Перепиши речення, вставляючи, де потрібно, пропущені літери та розділові знаки і розкриваючи дужки. Різдво – одне з найголовніших свят у році. В народі кажуть..., що "на Різдво і сон...це грає". Також з Різдвом пов...язують багато пр...кмет. Якщо іній на д...ревах у перші три дні Різдва – це до врожаю хліба. Якщо сніги гл...бокi – будуть гарні трави та хліб. Якщо в цей день тепло – в...сна буде холодною. А якщо вночі багато зірок – багато ягід буде. Символом вічного світу щастя і радості що прийшли разом із (Х,х)ристом, є вічноз...лена прикрашена ялинка.	5 (по 0,5 б. за кожне правильно записане слово та правильно вставлений розділовий знак)
12.	Напиши твір-мініатюру за темою «Як святкують Різдво в моїй родині» (7–8 речень).	7 (5 б. за зміст і побудову висловлювання + 2 б. за грамотність)
Ще 5 балів додається за грамотність усієї роботи		Усього: 52 балів

ТЕСТ № 3

№ п/п	Завдання	Бали
1.	Прочитай уважно текст і виконай письмово завдання на окремих аркушах або в зошиті для контрольних робіт. Заяснило в барвистому травневому вінку біле оксамитове мереживо – це значить, що <i>весна</i> красневі-червню ключі до щедрого літа передає. Кучеряві діброви, смарагдові левади й змолоділі поля мліють від радісних симфоній і веселих барв великого свята природи. У густих верболах поміж плакучих верб, що замріяно полощуть у тихих плесах довгі віти, вдень і вночі не втихають закохані <i>соловейки</i> . Мирно воркують лагідні горлиці, тривожно голосять одинокі <i>зозулі</i> . На тоненькій галузці крислатого осокара легенько гойдається округла ремезова колисочка. Із-за темно-зелених стіжків гордовитого рогозу тихо впливає щаслива качина сімейка. Неповороткий сазан виринув з обжитої ями і вимальовує широкі кола на водяній гладіні. Метушаться легкокрилі берегові ластівки. З-під похилого купця розлогої шелюги* випурхнула блакитна пташка, плавно торкнулася водяного дзеркала – і вже в її довгому дзьобі тріпочеться срібляста верховодка. <i>(За М. Яценком)</i> * Шелюга – верба.	1 (за умови правильної відповіді)

№ п/п	Завдання	Бали
	Випиши з прочитаного тексту речення, в якому йдеться про час дії.	
2.	Визнач і запиши одним поширеним реченням тему прочитаного тексту.	1 (за умови правильної відповіді)
3.	До якого типу мовлення належить прочитаний текст?	1 (за умови правильної відповіді)
	А. Розповідь Б. Опис В. Міркування Г. Текст комбінованого типу Запиши правильну відповідь.	
4.	Визнач стиль прочитаного тексту. Свою думку аргументуй, дібравши з тексту 5 словосполучень, характерних для даного типу мовлення. Дай письмову відповідь двома поширеними реченнями.	6 (1 б. за правильно визначений стиль + по 1 б. за кожне правильно дібране словосполучення)
5.	Добери і запиши заголовок до прочитаного тексту.	1 (за умови правильної відповіді)
6.	Запиши пункти плану до прочитаного тексту в логічній послідовності.	3 (по 1 б. за кожен правильно розміщений пункт плану)
	1) У пустих верболах. 2) Біля водяного дзеркала. 3) Велике свято природи.	
7.	Випиши з прочитаного тексту 3 словосполучення, які містять епітети. Поясни їх роль у тексті (двома реченнями).	3 (по 1 б. за кожен правильно розміщений пункт плану)
8.	Випиши з тексту 2 приклади уособлення.	2 (1 б. за кожний правильно дібраний приклад)
9.	Визнач настрій уривка. Добери з прочитаного тексту 5 слів, які б підтвердили твою думку. Відповідь запиши одним-двома поширеними реченнями.	6 (1 б. за правильно визначений настрій уривка + 1 б. за кожне правильно дібране слово)
10.	Від виділених іменників утвори прикметники й розбери їх за будовою.	6 (по 1 б. за кожне правильно утворене та розібране слово)
11.	Перепиши речення, вставляючи, де потрібно, пропущені букви та розділові знаки і розкриваючи дужки.	10 (по 0,5 б. за кожне правильно записане слово чи правильно вставлений розділовий знак)
	Густо покрила лісові долини (ясно) зелена папороть – листки в неї довгі, (в...гадливо) красиві. Зрі...ка папороть росте в дубинці а частіше в соснинці. Бо все любить... сосну і суниці і гр...би і папороть і кропива. Папороть – з тих давн...х (пра) вічних часів коли ще ні людей, ні худоби (не) було.	

№ п/п	Завдання	Бали
	А її далекі родички росли в тому (без) людному світі в...ликі, як д...рева. (М. Малиновська)	
12.	Склади і запиши опис весняного лісу (5–6 речень).	7
		(5 б. за зміст і правильну побудову висловлювання + 2 б. за грамотність)
Ще 5 балів додається за грамотність усієї роботи		Усього: 52 балів

ТЕСТ № 4

№ п/п	Завдання	Бали
1.	Прочитай уважно текст і виконай письмово завдання на окремих аркушах або в зошиті для контрольних робіт. У Верхній Хортиці стоїть і досі могутній запорізький дуб, про який існує чимало переказів та легенд. Це один з найстаріших дубів в Україні: йому вже понад сім століть. Ще за Богдана Хмельницького цьому дубові було 400 років. Дуб-велетень витримав усі випробування часу, зберіг до глибокої старості свою силу й чудову красу. Могутня крона цього дуба складається з 18 великих гілок, периметр крони – 102 м. Її зелений тінистий намет має 43 метри в поперечнику і здалека скидається на цілий гай. Окоренок дуба на обхват утовшки 656 сантиметрів, діаметр стовбура 208 см, а висота дерева дорівнює 36 метрам. Чому ж цей велетень живе ось уже сьомий вік?.. Старі діди, запорізькі нащадки, пояснюють це тим, що дуб виріс біля джерела... (За І. Шаповалом)	1 (за умови правильної відповіді)
2.	Прочитаний текст – роздум. Так Ні • Доведи чи спростуй висловлену думку двома-трьома реченнями, навівши два докази.	3 (1 б. за правильну відповідь + по 1 б. за кожний правильно висловлений аргумент)
3.	Дай повні письмові відповіді на питання за змістом прочитаного тексту, записуючи числівники словами. 1) Скільки років було дубові за життя Богдана Хмельницького? 2) Чому дорівнює периметр крони велетня? 3) Яка товщина окоренка дуба? 4) Чому дорівнює діаметр стовбура дерева?	4 (по 1 б. за кожну правильну відповідь)
4.	Добери і запиши заголовок, який відповідав би темі прочитаного тексту.	1 (за умови правильної відповіді)

№ п/п	Завдання	Бали
5.	Прочитаний текст написано в публіцистичному стилі. Так Ні • Запиши правильну відповідь.	1 (за умови правильної відповіді)
6.	Випиши з тексту 2 слова, вжитих в переносному значенні.	2 (по 1 б. за кожне правильно виписане слово)
7.	Слово <i>могутній</i> у словосполученні <i>могутній дуб</i> є: А. Епітетом Б. Порівнянням В. Уособленням Г. Аллегорією • Запиши правильну відповідь.	1 (за умови правильної відповіді)
8.	Добери три синоніми до слова <i>могутній</i> і запиши синонімічний ряд.	3 (по 1 б. за кожний правильно дібраний синонім)
9.	Числівники 5, 6, 9, 10, 11, 50 запиши у формі називного, родового та орудного відмінків.	9 (по 0,5 б. за кожну правильно записану форму)
10.	Перепиши, розкриваючи дужки та записуючи числа словами.	6 (по 0,5 б. за кожне правильно записане слово)
11.	Перепиши речення, вставляючи, де потрібно, пропущені букви, розділові знаки та розкриваючи дужки. Числа запиши словами.	10 (по 0,5 б. за кожний правильно вставлений розділовий знак чи правильно записане слово)
12.	Склади і запиши порівняльний опис дуба і берізки (4–5 речень).	7 (5 б. за зміст і правильну побудову висловлювання + 2 б. за грамотність)

Ще 5 балів додається за грамотність усієї роботи

Усього: 53 балів

№ п/п	Завдання	Бали
1.	Прочитай уважно текст і виконай письмово завдання на окремих аркушах або в зошиті для контрольних робіт.	2
	Того дня засидівся я на лісовому озері допізна. Вирішив тут і заночувати. Ніч стояла тепла, погожа. Обіперся я об стовбур осики і начебто задрімав, але щось раптом ніби штовхнуло мене. Підняв я голову і занімів. З темряви дивилися на мене дві жовтуваті зіниці. Якийсь звір втупився просто мені в очі. А подалік, за кущами шипшини, зачаївся іще один, а далі ще... Що за халепа? Звідки вони звалилися на мою голову? Стукнув я палицею по дереву, а ті звірі анітелень. Не бояться мене та й годі! Набрався я сміливості, підійшов обережно ближче і... ледве не розреготався. Виявляється, то засвітили свої ліхтарики жуки-світлячки. <i>Взяв я одного світлячка у руки, щоб роздивитися краще, а він горить на долоні жовто-зеленим вогником.</i> Здається, ось-ось руку обпече. А поряд, на кущі торішнього листу, сидять не ворущатись ще зо два десятки таких самих ліхтариків. (В. Приходько) Де і коли відбуваються події? Дай відповідь на питання одним поширеним реченням.	(за умови правильної відповіді)
2.	Тема прочитаного тексту:	1
	А. На озері Б. Тепла погожа ніч В. Як мене налякали жуки-світляки Г. Два десятки ліхтариків	(за умови правильної відповіді)
3.	Добери і запиши заголовок, який відповідав би темі прочитаного тексту.	1
4.	Прочитаний текст:	1
	А. Розповідь Б. Опис В. Міркування Г. Текст комбінованого типу Правильну відповідь запиши.	(за умови правильної відповіді)
5.	Сформулюй і запиши три питання до прочитаного тексту.	1
		(по 1 б. за кожне правильно сформульоване питання)
6.	Добери і запиши два порівняння до слова <i>жук-світлячок</i> .	2
		(по 1 б. за кожне правильно дібране порівняння)
7.	До якого речення ти міг би/могла б увести вираз <i>стою ні живий ні мертвий</i> . Запиши перебудоване речення.	1
		(за умови правильної відповіді)
8.	У якому значенні – прямому чи переносному – вжито слово <i>горить</i> у виділеному курсивом реченні? Дай письмову відповідь на питання одним поширеним реченням.	1
		(за умови правильної відповіді)

№ п/п	Завдання	Бали
9.	Випиши з прочитаного тексту три займенники, які є засобом зв'язку речень у тексті.	3 (по 1 б. за кожний правильно виписаний займенник)
10.	Перепиши речення, вставляючи, де потрібно, пропущені букви, розділові знаки та розкриваючи дужки. Шум ріки дол...нав з ущел...ни. Гори ро...-бігалися на всі боки, як овеча отара. В...личні й (не) порушні, вони були схожі на застигли хвилі кам...ного моря, <i>яке</i> в сиву давн...ну котилося вес...ло і вперто але раптом зуп...-нилося, пер...лякавшись власної сили або ж зачудувавшись простором, <i>який</i> ві...кривався перед ним і який (не) (в) силі було подолати жодне море в світі. (За Є. Гуцалом)	7 (по 0,5 б. за кожне правильно записане слово чи правильно вставлений розділовий знак)
11.	Поєднай виділені займенники із завдання №10 з <i>ні</i> і з префіксами <i>казна-</i> , <i>хтозна-</i> , <i>будь-</i> та суфіксом <i>-небудь</i> і запиши їх.	5 (по 0,5 б. за кожне правильно записане слово)
12.	Напиши в чотирьох-п'яти реченнях, яке враження справив на тебе прочитаний текст із завдання №1.	7 (5 б. за зміст і правильну побудову висловлювання + 2 б. за грамотність)

Ще 5 балів додається за грамотність усієї роботи

Усього: 37 балів

ТЕСТ № 6

№ п/п	Завдання	Бали
1.	Прочитай уважно текст і виконай письмово завдання на окремих аркушах або в зошиті для контрольних робіт.	1 (за умови правильної відповіді)
	Демосфен був <i>слабким</i>, незугарним і до всього недорікуватим хлопчиком... Одного разу йому випало побувати на публічному виступі відомого афінського оратора. Переконливість, з якою той говорив, <i>красномовні</i> жести – все це справило на хлопчика величезне враження... Відтоді Демосфен забув про ігри й розваги. Він подовгу усамітнювався і вчився красномовству. Розповідали, що він набирав у рот камінців і так читав вірші. Або йшов у шторм до моря і, перекикуючи рев хвиль, виголошував промови. А для подолання вродженої вади – сіпання плечем – повісив біля дзеркала, перед яким витреновував міміку й жестикуляцію, <i>гострого</i> меча, котрий колов у плече щоразу, коли воно за звичкою піднімалося вгору... ...364 року до нашої ери Демосфен виголосив блискучу промову, яка в один день принесла йому славу кращого оратора Афін. (З журналу) Про що розповідається в прочитаному тексті? Дай відповідь одним поширеним реченням.	

№ п/п	Завдання	Бали
2.	Випиши з прочитаного тексту 12 дієслів, які є стрижневими для розуміння його змісту.	6 (по 0,5 б. за кожне правильно дібране дієслово)
3.	Дай повні письмові відповіді на питання за змістом прочитаного тексту. 1. Чому Демосфен почав працювати над собою? 2. Як він вчився красномовству? 3. Як Демосфену вдалося позбутися сіпання плечем?	3 (по 1 б. за кожну правильну відповідь)
4.	Сформулюй і запиши головну думку прочитаного тексту.	1 (за умови правильної відповіді)
5.	Добери і запиши заголовок, який би відповідав головній думці прочитаного тексту.	1 (за умови правильної відповіді)
6.	Склади і запиши простий план (із 4-х пунктів) прочитаного тексту.	4 (по 1 б. за кожний правильно сформульований пункт)
7.	Слово <i>блискуча</i> в словосполученні <i>блискуча промова</i> вжито в прямому значенні. Так Ні • Запиши правильну відповідь.	1 (за умови правильної відповіді)
8.	До виділених у прочитаному тексті слів добери і запиши антоніми.	3 (по 1 б. за кожний правильно дібраний антонім)
9.	Запиши слова, розкриваючи дужки. Чорно (мазий), (три) поверховий, (пів) ящика, (вічно) зелений, місяце (хід), (семи) річний, (високо) розвинений, (хліб) сіль, (п'ятдесяти) річчя, (ново) будова.	5 (по 0,5 б. за кожне правильно записане слово)
10.	Запиши, вставляючи замість крапок, де потрібно, пропущені букви. Бадьоріст...ю, задоволен...я, знан...я, натхнен...ий, розповід...ю, щедріст...ю, несказан...ий, любов...ю, надбан...я, височен...ий.	5 (по 0,5 б. за кожну правильно вставлену літеру)
11.	Перепиши речення, вставляючи, де потрібно, пропущені букви та розкриваючи дужки. (Най)більшим (книго)любом серед українс...ких письмен...иків-класиків був (і,І)ван (ф,Ф)ранко. Ще школяр...м зібрав (не)велику бібліотеку в п'ят...сот томів... Щонайменше раз на тиждень заходив письмен...ик до кн...гарень. Зібравши одну з (най)цікавіших приватних (книго)збірень, (ф,Ф)ранко міг у темряві бе...помилково ві...-шукати потрібний том.	8 (по 0,5 б. за кожне правильно записане слово)
12.	Вислов своє ставлення до Демосфена (5-6 речень).	9 (5 б. за зміст та правильну побудову висловлювання + 4 б. за грамотність)

Ще 5 балів додається за грамотність усієї роботи

Усього: 52 балів

Кольорові вкладинки

Кольорова вкладинка № 1

■ Васильківський С. І.
Святі гори

■ Петрик М. П.
Виноградна чаша

■ Мокрожицький В. Л.
Українське село

■ Судаков О. Л.
Зима в моєму рідному краї

■ Городецька І. О.
Весна. Берізки

■ Шевченко Т. Г.
Автопортрет

■ Шевченко Т. Г.
Селянська родина

■ Дерегус М. Г.
Малий Тарас слухає кобзаря

■ Іжакевич І. С.
Шевченко-пастух

КАТЕРИНА КОЖУХАР
НАДІЯ ПРОДАНЮК
ГАННА ЛУПУ
ІРИНА ДЕРКАЧ
ТЕТЯНА БЕДОНЬКА-КУГАЛ

Українська мова і література

Підручник для 6 класу

